

MINISTERUL EDUCAȚIEI ȘI CERCETĂRII
UNIVERSITATEA DE STAT DIN MOLDOVA
INSTITUTUL DE ISTORIE

REVISTA

DE

ISTORIE
A MOLDOVEI

Nr. **3-4** (135-136)
iulie-decembrie
2023

ISSN 1857-2022

FONDATOR: Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei.
Revista de Istorie a Moldovei apare din 1990.

REDAȚIA:

Gheorghe COJOCARU (*redactor-șef*)
Silvia CORLĂTEANU-GRANCIUC (*secretar responsabil*)

Tehnoredactare: Tanavius SRL

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Paola AVALLONE (Italia)
Ioan BOLOVAN, mem. cor. al Academiei Române
Vitalie CIOBANU
Gheorghe CLIVETI, mem. cor. al Academiei Române
Sergiu CORNEA
Ovidiu CRISTEA (România)
Demir DRAGNEV, mem. cor. al AȘM
Acad. Andrei EȘANU
Gheorghe NEGRU
Ștefan LEMNY (Franța)
Acad. Ioan-Aurel POP (România)
Ștefan PURICI (România)
Corneliu SIGMIREAN (România)
Acad. Victor SPINEI (România)
Igor ȘAROV
Ion ȘIȘCANU
Anatol ȚĂRANU

- ☐ Autorii poartă responsabilitatea pentru conținutul articolelor publicate.
- ☐ Opiniile autorilor nu reflectă neapărat opinia Colegiului de Redacție.

SUMAR

STUDII

- Paola AVALLONE, Claudio FOGU, Raffaella SALVEMINI**
A FEMALE MARITIME ECONOMY. WOMEN ON THE ISLAND OF PROCIDA
(18TH-19TH CENTURY) 7
- Andrei EMILCIUC,**
CARANTINA DIN ISMAIL ȘI ROLUL ACESTEIA ÎN CADRUL CORDONULUI SANITAR
DE LA DUNĂRE (1813-1856) 16
- Gheorghe NEGRU,**
POLITICA ȚARISTĂ DE RUSIFICARE A ÎNVĂȚĂMÂNTULUI ȘI „REALITĂȚILE NEFAVORABILE”
DIN BASARABIA (A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA) 30
- Mihai ȚURCANU,**
GREAT BRITAIN AND THE ROMANIAN TERRITORIAL CONCESSIONS IN DOBROGEA
AND TRANSYLVANIA (1940) 52
- Elena NEGRU,**
ELABORAREA FUNDAMENTELOR ETNOCULTURALE ALE IDENTITĂȚII NAȚIONALE
DIN RSSM (1944-1954) 67

CANTEMIRIANA

- Andrei EȘANU, Valentina EȘANU,**
DIMITRIE CANTEMIR ÎN FAȚA SCHIMBĂRII PARADIGMEI CIVILIZAȚIONALE 78
- Gheorghe BOBÂNĂ,**
RECEPTAREA OPEREI LUI DIMITRIE CANTEMIR ÎN BASARABIA POSTBELICĂ (ANII '50-'70) 83
- Nicolae FUȘTEI,**
ASPECTE TEOLOGICE PRIVITOARE LA PANEGIRICUL LUI D. CANTEMIR
DEDICAT SFÂNTULUI MARELUI MUCENIC DIMITRIE DIN TESALONIC 91

ISTORIOGRAFIE

- Dmytro VASHCHUK,**
ДОСЛІДЖЕННЯ ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ В УКРАЇНІ 100

DOCUMENTAR

- Dinu POȘTARENCU,**
BREASLA LĂUTARILOR DIN CHIȘINĂU (PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA) 119

PORTRETE ISTORICE

- Gheorghe COJOCARU,**
„PAN-EUROPA” LUI RICHARD NICOLAS VON CUDENHOVE-KALERGI:
ACTUALITATEA UNUI MANIFEST DE ACUM O SUTĂ DE ANI 124
- Nicolae ENCIU,**
GHEORGHE I. BRĂȚIANU DESPRE FRONTIERELE ISTORICE ALE MOLDOVEI ȘI
LOCUL BASARABIEI ÎN CADRUL UNITĂȚII ROMÂNEȘTI. PARTEA A II-A 131

RECENZII

- JUSTIFICAREA UNUI RAP. RECENZIE LA LUCRAREA DR. DANIELA ȘIȘCANU
„PROPAGANDA SOVIETICĂ ÎN SLUJBA ANEXĂRILOR TERITORIALE (1939-1940)”,
BUCUREȘTI, EDITURA MILITARĂ, 2023, 336 p.
Nicolae ENCIU 150

SHASHI KANT, JANAKI ALAVALAPATI, „HANDBOOK OF FOREST RESOURCE ECONOMICS”, ROUTLEDGE, 2014, 576 P.	
Cătălina FRANGOPOI	155
MIHAI TAȘCĂ ȘI WOLFRAM NIESS, „DEZMEMBRAREA ROMÂNIEI: EXODUL DIN BASARABIA, NORDUL BUCOVINEI ȘI ȚINUTUL HERȚA: 28 Iunie 1940 - 22 Iunie 1941 (STUDIU ȘI CULEGERE DE DOCUMENTE)”, PARTEA I, CHIȘINĂU, 2017, 896 P.; PARTEA II, CHIȘINĂU, 2018, 920 P.	
Mariana COJOCARU	157
VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ	
CONFERINȚA ȘTIINȚIFICĂ NAȚIONALĂ STALINIZARE ȘI DESTALINIZARE: FAPTE ISTORICE, MITURI, MEMORIE ISTORICĂ, 28 – 29 Iunie 2023.	
Virgiliu BÎRLĂDEANU	160

CONTENTS

STUDIES

Paola AVALONE, Claudio FOGU, Raffaella SALVEMINI A FEMALE MARITIME ECONOMY. WOMEN ON THE ISLAND OF PROCIDA (18TH-19TH CENTURY)	7
Andrei EMILCIUC, THE ISMAIL QUARANTINE AND ITS ROLE IN THE DANUBE SANITARY CORDON (1813-1856)	16
Gheorghe NEGRU, THE TSARIST POLICY OF RUSSIFICATION OF EDUCATION AND THE "UNFAVORABLE REALITIES" IN BESSARABIA (SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY)	30
Mihai ȚURCANU, GREAT BRITAIN AND THE ROMANIAN TERRITORIAL CONCESSIONS IN DOBROGEA AND TRANSYLVANIA (1940)	52
Elena NEGRU, ELABORATION OF THE ETHNOCULTURAL FOUNDATIONS OF THE NATIONAL IDENTITY IN THE MSSR (1944-1954)	67

CANTEMIRIANA

Andrei EȘANU, Valentina EȘANU, DIMITRIE CANTEMIR IN THE FACE OF THE CHANGE OF THE CIVILIZATIONAL PARADIGM	78
Gheorghe BOBÂNĂ, THE RECEPTION OF DIMITRIE CANTEMIR'S WORK IN POST-WAR BESSARABIA (THE 1950S-1970S)	83
Nicolae FUȘTEI, THEOLOGICAL ASPECTS REGARDING D. CANTEMIR'S PANEGYRIC DEDICATED TO THE HOLY GREAT MARTYR DEMETRIUS OF THESSALONICA	91

HISTORIOGRAPHY

Dmytro VASHCHUK, RESEARCH OF LITHUANIAN METRIC IN UKRAINE	100
---	-----

DOCUMENTARY

Dinu POȘTARENCU, LĂUTARI GUILD IN THE CITY OF CHISINAU (FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY)	119
---	-----

HISTORICAL PORTRAITS

Gheorghe COJOCARU, RICHARD NICOLAS VON COUDENHOVE-KALERGI'S "PAN-EUROPE": THE RELEVANCE OF A MANIFESTO FROM A HUNDRED YEARS AGO	124
Nicolae ENCIU, GHEORGHE I. BRĂȚIANU ON THE HISTORICAL BORDERS OF MOLDOVA AND THE PLACE OF BESSARABIA WITHIN THE ROMANIAN UNITY. PART II	131

RECENZII

THE JUSTIFICATION OF A RAPTURE. REVIEW OF THE WORK OF DR. DANIELA ȘIȘCANU „PROPAGANDA SOVIETICĂ ÎN SLUJBA ANEXĂRILOR TERITORIALE (1939-1940)”, BUCUREȘTI, EDITURA MILITARĂ, 2023, 336 P. Nicolae ENCIU	150
---	-----

6 STUDII

SHASHI KANT, JANAKI ALAVALAPATI, "HANDBOOK OF FOREST RESOURCE ECONOMICS",
ROUTLEDGE, 2014, 576 P.

Cătălina FRANGOPOLO 155

MIHAI TAȘCĂ AND WOLFRAM NIESS, „DEZMEMBRAREA ROMÂNIEI: EXODUL DIN BASARABIA,
NORDUL BUCOVINEI ȘI ȚINUTUL HERȚA: 28 Iunie 1940 - 22 Iunie 1941
(STUDIU ȘI CULEGERE DE DOCUMENTE)”, PARTEA I, CHIȘINĂU, 2017, 896 P.; PARTEA II,
CHIȘINĂU, 2018, 920 P.

Mariana COJOCARU 157

SCIENTIFIC LIFE

NATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE "STALINIZATION AND DE-STALINIZATION:
HISTORICAL FACTS, MYTHS, AND HISTORICAL MEMORY", JUNE 28-29, 2023.

Virgiliu BÎRLĂDEANU 160

STUDII

Paola Avallone*, Claudio Fogu**, Raffaella Salvemini***

A FEMALE MARITIME ECONOMY. WOMEN ON THE ISLAND OF PROCIDA (18TH-19TH CENTURY)

Pornind din diferite unghiuri de interpretare articolul examinează viața femeilor din Procida, o insulă a Regatului Napoli înainte de unificarea Italiei. De la povestea inventată a unui bust cu două fețe, clar vizibil pe un geam de pe insulă se ajunge la omagiul adus femeilor puternice ale mării de către preotul și martirul Republicii Napolitane din 1799 Marcello Eusebio Scotto din Procida în Catehismul său nautic din anul 1788. Studiul tratează profilul femeilor și puterea lor economică în domeniul maritim, prerogativă exclusiv masculină de-a lungul secolelor.

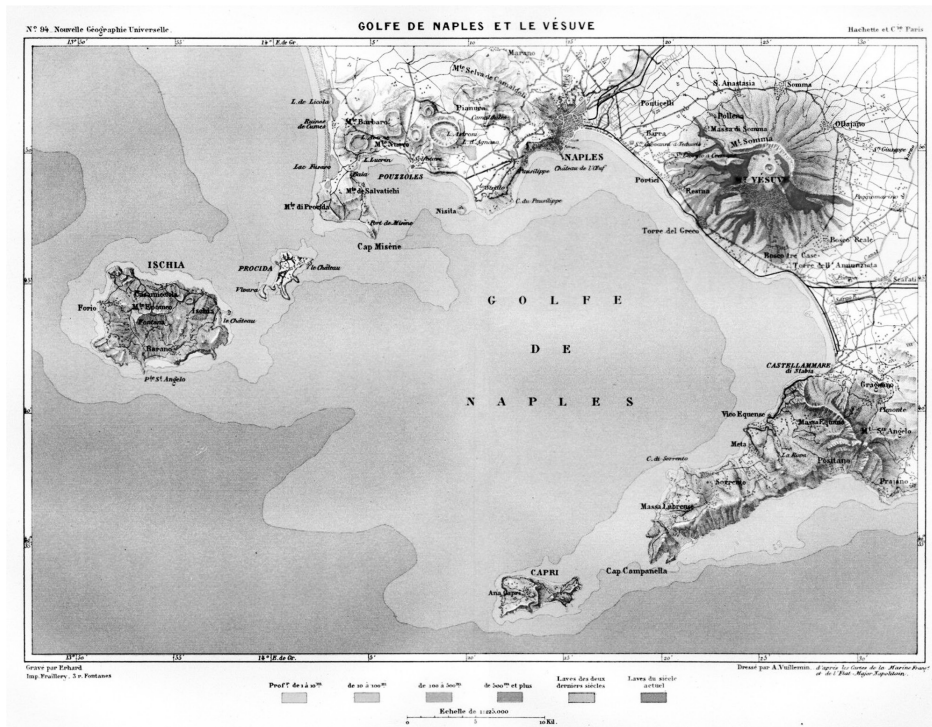
1. The busts of San Rocco

For those who appreciate fine art, number 52 on the Salita di San Rocco, situated in close proximity to the Corricella in Procida's island, offers a unique visual experience. The entrance door is adorned with two impressive busts crafted from hard stone and exhibiting remarkable artistic skill. The sculpture on the right portrays a young woman gazing out to sea (although this is not visible from that angle). On the left, however, we find a striking representation of the two-faced Janus, who marked the boundaries of Roman property. In this case, instead of the bearded god of transitions, the bust portrays two faces with explicitly North African features, distinguished, however, by the colour of the stone: one white and one much darker.

* **Paola Avallone**, doctor în științe, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie a Europei Mediterane al Consiliului Național de Cercetări din Italia.

** **Claudio Fogu**, doctor în științe, profesor universitar, Universitatea din California, Santa Barbara.

*** **Raffaella Salvemini**, doctor în științe, directoarea Institutului de Istorie a Europei Mediterane al Consiliului Național de Cercetări din Italia.

Map of the Naples Gulf with the Procida's Isle

The two statues are displayed in a manner that is designed to attract the attention of passers-by. However, those who are curious about the statues will be disappointed to find that they are not accompanied by any plaque that explains their significance or origin. Indeed, the only source that mentions them is a 1951 guidebook in which the author, Federico Ferrajoli, links the two statues to an event that occurred in the 9th century AD, at the time of Duke Sergius II. However, Ferrajoli's induction is based on the assumption that the two statues are of a medieval age and mediocre workmanship¹.

It is evident that Ferrajoli has made an error in judgement, as the two sculptures, despite being unsigned, appear to be of 18th-century workmanship and neoclassical style. This is evident from the workmanship and style, which are not consistent with the period in which they were created. A recent restoration has in fact confirmed the 18th-century 'fine marble' workmanship of the two statues. Furthermore, the restoration has proposed a totally allegorical interpretation of the 'two Moors' as the two 'ages of life,' namely youth and old age².

¹ Ferdinando Ferrajoli, *Guida di Procida*, Napoli, Gallina, 2018, pp. 90-92.

² „I Mori di Via San Rocco”, Procida Oggi, 20 febbraio 2021, p. 3.

This interpretation is as plausible as many others, but what is surprising is that, like Ferrajoli's, it leaves the female figure with whom the two-faced Moor is clearly related completely out of the story. Not even the most recent tourist guide to Procida reveals the mystery of this pair of busts. Indeed, the majority of the local population, including many of those who live in the area for their entire lives, are unaware of the historical or symbolic references. However, not all islanders are unaware of the story. Indeed, there are some islanders who recall having learned the story from their grandparents or great-uncles and who are able to recount it in great detail³.

As might be expected, the oral versions of the tale differ from one another. However, they all revolve around a similar core narrative: that of a beautiful local noblewoman, a mother-widow, who, at a time when the island had fallen into the hands of the Moors (or the Turks in other versions), had been brought before the conquering sultan to enter his harem. However, the woman had brought along her seven or eight-year-old son, who had approached the sultan's son and had taken to playing with him, thereby restoring the latter's lost smile. Upon witnessing this joyous prodigy, the Sultan had consented to the widow's request not to admit her into his harem but to allow her to act as a governess to both young men and to educate them in accordance with local customs. From that moment on, the two had become inseparable and virtually indistinguishable from each other. In some versions, the Spaniards had returned to retake the island, and in others, the Bourbons had returned. In both cases, the Moors had prepared to leave in a hurry, and the Sultan's guards had mistakenly taken the Procidan boy and left the legitimate heir on the island.

From this point onwards, there are discrepancies in the oral accounts of this story regarding the number of years – 1, 10, 20! – in which the Procidan fishermen or merchants sailed to the seas frequented by those Moors, and the distance off Procida at which the Moors were finally intercepted and the exchange of the two young men carried out. In some versions, a fable-like conclusion is added to this resolution, referring to the Sultan's gift to the Procidan woman of as much gold as the weight of the young man returned to his mother and her island. In comparison to the 'historical' interpretation of Ferrajoli and the 'historical-artistic' interpretation of the restoration, this oral tradition places a Procidan woman and a tradition of Mediterranean belonging to the island at the centre of the story, which is far more historically relevant than ascertaining the actual or symbolic events to which the statues were linked.

The oral tradition in question has developed since the time when the two statues were created (the 18th century) or is of much more recent manufacture. Regardless of its origin, it speaks to us first and foremost of a fully-fledged count-

³ Claudio Fogu, *The Fishing Net and the Spider Web. Mediterranean imaginaries and the Making of Italians*, USA, Palgrave Macmillan Cham, 2020, pp. 50-52.

er-memorial to the traditional 'Mamma li Turchi!' and the celebration of the miraculous defence of the island from the siege of Barbarossa by the Archangel Michael in 1535. The narrative illuminates the historical connectivity of the Mediterranean basin, which transcended political and religious divisions without negating them. Instead, it underscores the inherent reversibility between trade and piracy.

Like the architecture of the Corricella, therefore, the oral history of the busts of San Rocco-invented from scratch or not-presents us with a Procida in continuous dialogue with Arab culture; of an island embedded in that complex network of cultural interactions and hybridisations that from the ninth century BC to the Risorgimento had characterised the Mediterranean as a veritable liquid continent whose capitals were its islands, and of these, the geographically most central and significant one had certainly been the Italic island. 'Island,' and not peninsula, precisely as it was depicted on so many medieval maps, surrounded entirely by the sea on all sides.

It is similarly important to consider the variations that characterise the different versions of the story in terms of temporal and spatial indications. For example, it is significant to note whether it was the Moors or the Turks who occupied the island, the Spanish or the Bourbons who reconquered it. These political, religious and racial distinctions do not touch the symbolic core of the story, which is the continuity of the relationship between Procida and a mare nostrum and simultaneously aliorum. A sea in which fishermen ventured as far as 1,000 miles from the coast and for 20 years continued to seek contact with the invading Moors.

And finally, we come to the figure of the Procidan noblewoman who austere-ly refuses to give herself to the invader, but continues to love and care for her son even when they have taken hers away from her. The bust unequivocally portrays a woman of rank: that in the oral tale she is always referred to as noble is significant precisely because of the historical incongruity of the appellation. One cannot in fact speak of a local aristocracy. At most, of a wealthy merchant class that already in the 18th century was a candidate for the economic and social leadership of the island. In fact, it is highly probable that the commission for the two statues came from this very class, and one could therefore hypothesise that some important woman from this emerging class wanted to celebrate-with the immortalisation in stone of our history-the social rise of the maritime-merchant class to which she belonged together with the island's great matriarchal tradition. The gentlewoman's 'nobility' would thus be highly symbolic, as an indication of longevity and tradition rather than blue blood.

2. The women of the sea by Marcello Eusebio Scotti

It has been posited that Procida is a matriarchal island, with women occupying a pivotal role in the construction of a model and a family economy based

on the absence of husbands. However, despite the historical and cultural significance of the island's noblewomen, their legacy remains largely unknown and underappreciated. Similarly, the island's toponymy, or name and history, seems to deliberately obscure this aspect of its heritage. With the exception of the recent Piazzetta Concetta Barra, the only street dedicated to a woman is the lane near the Catino, as mentioned by Michele Parascandolo. This lane was named after a woman named Lorenza, after whom the staircase that descended to the seashore was named Zi' Lurenza and is now known as Silurenza⁴. Nevertheless, numerous sources attest to the island's long-standing matriarchal influence. According to Dionysius of Halicarnassus in his *Archaeologia Romana*, the island's name is derived from a woman, namely Aeneas' nurse, who was buried on the island. It would be remiss not to mention Graziella, the young protagonist of Lamartine's celebrated novel, who, like so many of her contemporaries, was engaged in the labour-intensive practice of coral working⁵.

In the numerous chronicles and travel guides pertaining to the Grand Tour, the Greek-style dress is lauded as a symbol of the island, representing Mediterranean influence and its profound connection with the East. The dress was a valuable yet costly item, as Parascandola observed: "Foreigners who come here for pleasure the first thing they look for is to see our Greek costume. If the practice of Greek dress has declined, it is so as not to be subjected to the heavy expense of gala dress; and this is also the reason for the transformation of some of these garments"⁶. It can be reasonably asserted that the art of weaving was the most prevalent among women. In 1788, Marcello Eusebio Scotti was convinced that it could compete with the canvases of Holland in terms of results. It appears that the advent of the French Revolution of 1799 prevented the establishment of a communal weaving workshop. A study of the professions recorded in the volumes of the Civil Status kept at the Procida Town Hall indicates that in the mid-19th century, the majority of women were engaged in spinning, while the number of weavers was relatively limited. In 1874, writes Parascandola, there were about 200 looms in private homes. Unlike today, it was up to the women of Corricella to mend fishing nets and make buttons for linen⁷. The house nuns or "bizzoche" (a woman was to be attired in a nun's habit or in dark and demure clothes) were instead entrusted with the reading of the "quadrilli", reliquary paintings that were 'interrogated' to know the fate of those far away⁸. The island is connected to Apulia, the region from which the

⁴ M. Parascandolo, *Procida dalle origini ai tempi nostri*, Benevento, De Martini, 1893, p. 25; p. 281.

⁵ Alphonse De Lamartine, *Graziella*, Paris, Librairie de L. Hachette, 1853.

⁶ Michele Parascandola, *Cenni storici intorno alla Città ed Isola di Procida*, Napoli, De Martini, 1892 p. 26.

⁷ Ibidem, p. 184.

⁸ Gea Palumbo, *Quadrilli. Le donne e la religione delle cose nell'isola di Procida e al di là dei suoi confini*, Napoli Fioranna, 2021.

‘quadrilli’ are thought to have originated with St Alphonsus Maria dei Liguori. A considerable number of images of women from the island are depicted in traditional ‘Procidan’ dress. In contrast, in Alinari’s photographs, the women are depicted in pivotal locations within the island’s maritime history. In the group of individuals gathered around the monument erected by the sailors in 1845, which still stands today on the commercial port of Marina Grande, there is a representation of daily life, with a family joined by women and children who are intrigued by the photographer’s choice. But where sculptural traces, oral traditions, and images give us eloquent clues to a particularly significant link between women and the sea on the island of Procida, it is the words of a Procidan prelate who became an Academician in Naples, Marcello Eusebio Scotti, who give us proof of this in his *Catechismo nautico* (1788). “Unfit to bargain, only destined to sit in a corner of the house for the simple ministry of keeping it clean and neat, to cook and handle a needle or a spindle and a rock, shouldering all the burden of important business with their husbands”, he writes, “women had the sole virtue of obedience, obsequiousness and service. It was not so in the maritime cities where the husbands, having to take care of navigation and sea-traffic, were absent from home and from the house, and the woman was left not only with the domestic care but also with the management of affairs”⁹. And immediately below, referring to the Bible and specifically to Solomon, he said: ‘Who will find a strong woman? Her worth far exceeds that of the precious things that come from distant countries. The worth, the excellence, the rarity of such a woman compares her to precious stones. Let the inhabitants of the maritime cities therefore grow together with industry and zeal to purchase the rare and precious things abroad,’ and he returns to the concept of a special education to have strong, good and valuable women: ‘The women coveted by men outside the island, have made their spouses triumph with joy, have put their houses in excellent condition, have increased their incomes, have won the affection, veneration and respect of their sisters-in-law and daughters-in-law, who are by a certain natural jealousy the perpetual and irreconcilable adversaries, and have made themselves the object of the admiration and praise of all their neighbours, and the Procidan name has acquired new lustre for them. One continually sees many serious and experienced men competing to marry a strong Procidan woman’¹⁰. The model of a woman that Marcello Scotti describes is in accordance with the prevailing ideologies of the era. She instilled fear and respect, yet simultaneously exhibited aloofness and responsibility, displaying a minimal inclination towards vanity and a notable distance from human frailties. The society in question placed its trust in her and entrusted her with a significant responsibility: the establishment of a fam-

⁹ Marcello Eusebio Scotti, *Catechismo Nautico*, Napoli 1788, per le citazioni si considera la riedizione con *Introduzione* a cura di Raffaella Salvemini, Napoli, 2001, pp. 155-156.

¹⁰ *Ibidem*, p. 162.

ily as the fundamental unit for the formation of a state and a nation. In fact, as in other maritime realities, although women had greater freedom of action at sea, it was still a 'conditional' freedom, i.e. by proxy of their husbands. From his appeals to modesty, it is evident that the lives of women on the island diverged from the portrayal presented by the priest, as evidenced by recent studies¹¹.

3. Graziella the coral worker, Rosina the mathematical genius

In a story about strong women born on the island, one could also include the prelate's niece, Rosina Scotti. Born in Procida on 25 March 1786, the daughter of Antonio Scotti and Teresa Amante, she was educated by her uncle and married at a very young age to Pasquale Borrelli, born in Chieti in 1782. However, her life was short and she died of consumption on 14 August 1806, aged 20. Despite her short life, Rosina was a very special girl. It was the Risorgimento politician and man of letters Raffaele Liberatore who spoke of her in a booklet published in 1808 entitled *Monumenti poetici alla memoria di Rosina Scotti*. After praising her beauty and maturity, Liberatore goes on to praise the merits of Rosina's education, which he attributes to her uncle Marcello Eusebio Scotti. She was so young, Rosina, that her uncle used to sit her on his lap and teach her everything there was to know about a science 'completely without light'. She was only fourteen when her uncle was executed and everything was confiscated from her family. At the age of 17, she moved to Naples, where she met her future husband, Pasquale Borrelli, a friend of Scotti who was exiled in 1799. He was dazzled by both her beauty and her love of mathematics and physics. Rosina loved the first lines of geometric demonstrations, was enthusiastic about the construction of problems, was fascinated by the mysteries of continuum theory, the abysses of the infinitely small and the theory of the infinitely large, Isaac Newton's mathematical principles and, in fact, all of physics. A few months was all it took for her to fall in love with algebra, a subject that usually required years of study. And it was her skill in the hard sciences that influenced Borrelli in his studies of *Zoaritmia*¹².

Rosina was not a sea woman, but she was born on the island and had the good fortune to be brought up by an enlightened priest who knew Eleonora Pimentel Fonseca, the writer and martyr of 1799. The story of young Rosina, which is certainly highlighted in the short and rich volume written in her memory, is very different from the literary invention of Graziella di Lamartine. In the novel, Graziella was the daughter of a fisherman who died for love, willing to leave her island and her history to follow her beloved. Rosina was the granddaughter of an intellectual and had an extraordinary intelligence at the service of science and knowledge. It is understandable that the romantic and mytho-

¹¹ Giovanni Romeo, *L'isola ribelle: Procida nelle tempeste della Controriforma*, Bari, Laterza, 2020.

¹² Pasquale Borrelli, *Principi di zoaritmia scoperti da Pasquale Borrelli e preceduti da un ragionamento storico su la moderna Medicina matematica*, Napoli, presso Angelo Coda, 1807.

poetic image of the unfortunate Graziella, sung by a famous French writer, has become almost indelibly associated with the island and its self-celebration in the Sagre del Mare (Sea Festivals), where every year a young Procidan girl is chosen as Graziella. But it is certainly the image of Rosina that comes closest to characterising how much the maritime and commercial world that developed in Procida between the 18th and 19th centuries contributed to the emancipation of women on this island.

4. Women and business

The first incontrovertible evidence of the historical role of women in the economy of Procida can be found in the bank accounts opened in the name of Procida women in the public banks of Naples. These banks played a decisive role in the economy of the Kingdom from the second half of the 16th century thanks to the credit instrument they were authorised to issue, the “fede di credito” and its derivatives, contributing to the acceleration of the circulation of money for more than two centuries¹³. There was no citizen of the capital of the kingdom, and even of other localities, who had not at least once opened a current account at one of the eight until 1702, and then seven banks that had their centre of action in the Neapolitan capital. Among them was Candida Lubrano, who opened an account in her name at the Banco dello Spirito Santo in 1754, and with her many other Procidan women, whether they were sailors’ wives, widows or nuns, all of whom testify to the important economic role they played in managing the family economy¹⁴. However, a more fundamental issue arises when considering the relationship between women and the sea in business matters, in comparison to women on land. The 1809 Code of Commerce stipulated that women in the Kingdom of Naples were on the list of those unable to contract. A married woman was required to obtain her husband’s consent to engage in public trading, unless she was a widow. Article 138 of the Civil Code of 1861 reaffirmed this regulation, which was only abolished in 1919. This is the prevailing norm, but was there a discrepancy between the norm and practice? It would appear that this was indeed the case. In Amalfi, by the 15th century, wives were already legally capable of administering affairs in the absence of their husbands. In the 19th century, women in Procida were involved in investments and business related to navigation. Four women are listed in the records of the navy in the Gulf of Naples (1833-34). Donna Lucia Cacciuttolo owned a brig, while the other three women,

¹³ Paola Avallone, Raffaella Salvemini, *Between charity and credit. The Evolution of the Neapolitan Banking System (16th – 17th Century)*, in Lilia Costabile, Larry Neal (edited by), *Financial innovation and resilience. A comparative perspective on the public banks of Naples (1462-1808)*, USA, Palgrave Macmillan Cham, 2018.

¹⁴ Daniela Ciccolella, Luigi de Matteo, *Nei banchi pubblici napoletani, repertorio dei conti con maggiore movimentazione tra il 1734 e il 1804*, Napoli, CNR, 2021.

Maria Pascasio, Maria Cacciuttolo and Margherita Assante, owned a felucca.¹⁵ Furthermore, there is Maria Luisa Ambrosino, the 20-year-old wife of Captain Domenico Scotto di Santillo, who assumed the role of managing the business and the ship in his absence following his untimely demise during the long voyage to Mexico. It is unclear whether they were involved in the administration and economic decisions of these companies. Thus far, the impression is that they were more the owners of ships' carats, brought as dowries, than the owners of ships.

Nevertheless, recent research has revealed that some Procidan women were capable of managing the ship business¹⁶. In 1854, the first maritime insurance company was established in Procida, Italy, under the name of the Società Anonima di Assicurazioni La Marina di Procida. Among the 47 founding partners were four women who sought to participate in the company's constitution with the inheritance left by their fathers or husbands. These women were Errichetta and Rosa Schiano, both unmarried sisters, and Speranza Massa and Anna Maria Galatola, both widows. Of particular interest is Speranza Massa, who was directly involved in her husband's business even before his demise. Her aptitude and flair for business, which had led her to become a point of reference in Procida's ship-owning sector, were so well known that she was the one who intervened in the business of granting maritime exchange or requesting loans in order to be able to arm her husband's boat in her place. Furthermore, she had acquired shares in the company in exchange for a loan granted to Pasquale Scotto di Freca for the construction of a boat. Her aptitude for financial management and maritime affairs led her husband, Giambattista Sichenzio, to publicly acknowledge her abilities in a notarial deed. In this document, he not only stipulated that half of the vessel being constructed in the Marina della Lingua was to be registered in her name, but also that its management, once launched, would be in her name alone. This was due to her reputation for diligence, exactitude, and discernment¹⁷.

¹⁵ Paola Avallone, Raffaella Salvemini, *Gente di mare. Capitale umano e finanziario a Procida nell'Ottocento*, in Salvatore Capasso, Gabriella Corona, Walter Palmieri (eds.), *Il Mediterraneo come risorsa: prospettive dall'Italia*, Bologna, Il Mulino, p. 491.

¹⁶ Lamberto Radogna, *Storia della Marina Mercantile delle Due Sicilie, 1734-1860*, Milano, Mursia, 1982, p.199

¹⁷ Archivio di Stato di Napoli, Archivi dei Notai XIX secolo, scheda 1249, vol. 12, ff. 129-131.

Andrei Emilciuc*

CARANTINA DIN ISMAIL ȘI ROLUL ACESTEIA ÎN CADRUL CORDONULUI SANITAR DE LA DUNĂRE (1813-1856)

In the present study, we aim to establish how the Ismail quarantine was established and functioned and how its role evolved within the sanitary cordon at the mouth of the Danube in the period 1813-1856. Our research is based on the critical study of new archival sources, from the Bessarabian Governor's Chancellery Fund (National Archives of the Republic of Moldova), representing in particular various reports addressed by the quarantine bodies to the military governor of Bessarabia, as well as orders that the latter received from the governor general of Novorossia and Bessarabia regarding the activity of the Danube quarantines in Bessarabia. As a result of studying the archival documentary sources, we can conclude that in the evolution of the quarantine in Ismail during the reference period, two stages can be distinguished, separated by the year 1830. In the first stage, it led a precarious existence, without investments and being reserved a secondary role within the Danube sanitary corridor. In the second stage, it regains its role as a central quarantine, and the government invests massively to build a quarantine that would meet the demands of the development of international trade.

Keywords: Bessarabia, sanitary cordon, Danube, quarantine, Ismail, plague

În conformitate cu prevederile Tratatului de Pace de la București din 16/28 mai 1812, expansiunea teritorială rusă ajunge la Prut și Dunăre. În foarte scurt timp, sunt inițiate cercetări și discuții cu privire la instituirea cordonului sanitar-vamal la noul hotar. Autoritățile imperiale ruse au instituit pe parcursul următorilor cinci ani numeroase comitete și comisii speciale, au trimis în provincie împuterniciți care urmau să studieze la fața locului punctele de amplasare a carantinelor și a instituțiilor vamale. Discuțiile principale s-au axat asupra locului unde urmau a fie instituite carantinele centrale și posturile de carantină.

Obiectivul nostru primar este stabilim cum a fost instituită carantina de la Ismail și cum a evoluat rolul acesteia în cadrul cordonul sanitar de la gurile Du-

* **Andrei Emilciuc**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al USM.

nării. Cercetarea noastră are la bază studiarea critică a surselor inedite de arhivă, din Fondul Cancelariei Guvernatorului Basarabiei (Arhiva Națională a Republicii Moldova), reprezentând diferite rapoarte adresate de organele carantinele guvernatorului militar al noii provincii, dar și dispoziții pe care acesta din urmă le primea de la guvernatorul general al Novorosiei și Basarabiei în privința activității carantinelor dunărene din Basarabia.

Unele aspecte ale subiectului propus sunt elucidate în lucrările istoricului Valentin Tomuleț, dedicate politicii comerciale a țarismului în teritoriul nou-anezat, în care autorul relevă discuțiile purtate în mediul guvernant cu privire la constituirea cordonului sanitaro-vamal pe Prut și Dunăre în primul deceniu de la anexarea Basarabia la Imperiul Rus¹. Anumite aspecte ale problematicei în cauză au fost reflectate și desfășurate în lucrările autorului acestui studiu².

Inițial, pentru ca militarii care reveneau în cuprinsul imperiului să respecte termenul de izolare, fusese instituită o carantină precum și un comitet de carantină în portul Reni, situat la extrema apuseană a hotarului de pe Dunăre cu Principatul Moldovei și Imperiul Otoman. La 1 august 1812, ministrul de finanțe D. Guriev îl delega în Basarabia pe șeful controlului vamal din cadrul Departamentului Comerțului exterior, funcționarul de clasa a V-a L.S. Baikov (*Léon de Baykoff*), cu misiunea de instituire la noul hotar a vămilor și a pichetelor de supraveghere vamală. Baikov a primit trei însărcinări: 1) să inspecteze noul hotar cu Poarta Otomană și să elaboreze harta și descrierea acestuia; 2) să facă propuneri cu privire la desemnarea locurilor unde urmau a fi instituite birouri sau posturi vamale, precum și pichete de supraveghere vamală și personalul necesar; 3) să identifice vămile ce urmau a fi lichidate odată cu instituirea acestora la noul hotar și numărul personalului ce putea fi transferat. La 20 septembrie 1812, la rugămintea lui D. Guriev, comandantul-șef al armatei ruse de la Dunăre P.V. Ciceagov îl informa pe guvernatorul civil al Basarabiei, Scarlat Sturza, despre misiunea lui Baikov³, expediindu-i, totodată, acestuia din urmă un set de instrucțiuni. După cum îi raporta în consecință șeful controlului vamal ministrului de finanțe, Ci-

¹ V. Tomuleț, *Evoluția instituțiilor vamale și de carantină din Basarabia în secolul al XIX-lea*, în: *Istorie și civilizație de-a lungul Dunării de Jos: culegere de studii dedicate zilei internaționale a fluviului - 29 iunie*, Vol. I, Brăila, Ismail, Cahul, Galați, 2018. V. Tomuleț, *Politica comercial-vamală a țarismului în Basarabia și influența ei asupra constituirii burgheziei comerciale (1812-1868)*, Ediția a doua, revăzută și adăugită. Chișinău: CEP USM, 2015.

² A. Emilciuc, *Dificultăți obiective și impedimente geopolitice în dezvoltarea navigației comerciale la gurile Dunării (1829-1853)*, în: *Buletinul Științific al Tinerilor Istorici*, Serie nouă, II (VII), Chișinău, 2013, p. 90-97; Idem, *Restricționarea administrativă a activităților comerciale din Basarabia în perioadele de război și epidemii (1806-1856)*, în: *Studia Universitatis, Seria Științe Umanistice*, Nr. 4 (124) / 2019, p. 159-168; Idem, *Basarabia în procesul de integrare a Imperiului Rus în sistemul comerțului european (1812 – anii ,60 ai sec. al XIX-lea)*, Chișinău: Lexon-Prim, 2021.

³ ANRM (Arhiva Națională a Republicii Moldova din cadrul Agenției Naționale a Arhivelor), Fondul documentar „Cancelaria Guvernatorului Basarabiei”, nr. 2 (în continuare F. 2), inv. 1, d. 61, f. 1-3 verso.

ceagov i-a solicitat ca „întrucât existența carantinelor este neapărat legată de cea a vâmlor la noile frontiere” acesta să țină cont de faptul că instituirea carantinelor fusese deja fixată în următoarele locuri: la Ismail, pe malul Prutului vizavi de Fălciu, precum și pe malul aceluiași râu în apropierea drumului principal care ducea la Iași⁴.

La 5 decembrie 1812 în teritoriile de sud-vest ale imperiului este delegat de către Comitetul de Miniștri cneazul A.B. Kurakin, desemnat responsabil de combaterea epidemiei de ciumă. Până la 10 august 1814, data la care misiunea sa avea să ia sfârșit, acesta s-a implicat activ în definitivarea configurației cordonului sanitar de la Dunăre și Prut și organizarea activității carantinelor. În activitatea sa, A.B. Kurakin a solicitat din start de la guvernatorul civil al Basarabiei, Scarlat Sturza, să formuleze propuneri în privința cordonului sanitar-vamal pe Prut și Dunăre, pe care le-a și primit. Totuși, Kurakin își exprima nemulțumirea în legătură cu faptul că propunerilor le lipsea partea argumentativă și calculele exacte, iar răspunsul guvernatorului era că nu are posibilitățile necesare pentru a efectua calculele necesare. La acel moment predomina viziunea transferării cordonului sanitar-vamal de la Nistru la Prut și Dunăre, dar treptat se va impune ideea menținerii cordonului-sanitar de la Nistru și organizării cordonului sanitar la Prut și Dunăre de la zero.

La 5 mai 1813, Kurakin îi solicita guvernatorului în mod repetat informații despre locurile unde puteau fi instituite carantine la hotarul de pe Prut și Dunăre, afirmând că, cu excepția localității Sculeni, alte carantine și vămi încă nu fuseseră instituite⁵. Însă, Scarlat Sturza era prea bătrân și bolnav pentru a se mai implica în aceste activități. La 17 iunie 1813, pe motiv de boală, Sturza a fost eliberat din funcție, iar în locul său este numit generalul I.M. Harting. Abia instalat în funcție acesta propune transferarea carantinei din Reni în Ismail. La 20 iunie Kurakin acceptă argumentele acestuia și îl investeste drept responsabil de ridicarea carantinei din Ismail. Ulterior, la 26 iunie Harting dispune relocarea comitetului de carantină din Reni la Ismail și îi solicită comandantului orașului Ismail, maiorului Viteaz, ca responsabil principal de siguranța orașului, să participe la ședințele comitetului și să-i remită spre examinare toate dosarele ce țineau de competența sa. Șeful Comitetului, căpitanul de rangul I Papandopulo, alături de maiorului Viteaz și inginerul locotenent-colonelul Șardin au fost investiți responsabili ai lucrărilor de ridicare a Carantinei provizorii din Ismail, a cărei plan fusese aprobat la 28 iunie, pentru a fi amplasată pe malul stâng al râului Repida. La 27 iulie Harting îi raporta lui Kurakin că comitetul deja și-a început activitatea la Ismail, iar la 7 august Harting îi remite spre examinare planul carantinei provizorii din Ismail⁶.

Însă lucrurile s-au mișcat foarte repede. Deja la 26 august Comitetul îi raporta lui Harting că carantina provizorie din Ismail era gata pentru primirea

⁴ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 61, f. 4-4 verso.

⁵ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 61, f. 21.

⁶ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 199, f. 11-14, 22, 28, 37, 40.

vaselor comerciale și a pasagerilor, chiar dacă anumite lucrări încă nu fuseseră finisate. Abia la 20 septembrie Kurakin îi remite răspunsul său, în care aprobă planul carantinei provizorii din Ismail, dar se pronunță împotriva locului ales pentru carantină (în amonte de cetate, între râulețul Broasca și râul Repida), menționând că acesta trebuia stabilit între cetate și orașul Tucikov⁷, ceea ce ar fi fost în concordanță cu Regulamentul carantinelor din 1800. Totodată, Kurakin îl informează că l-a desemnat pe locotenent-colonelul Poltavțev în calitate de șef al Biroului Carantinei din Ismail. În situația creată, în raportul din 29 septembrie Hartingh insistă asupra locului ales, motivând că instituirea carantinei lângă orașul Tucikov crea anumite pericole și incomodități. Însă, la 19 octombrie Kurakin își susține dezacordul său asupra instituirii carantinei din Ismail în locul ales de Hartingh. Kurakin scria că această decizie a cauzat pierderi irecuperabile de bani și timp și explică că răspunsul său a fost întârziat din cauza vizitelor de lucru prin gubernia Herson. Mai nou, el propunea construirea carantinei în aval de orașul Tucikov, pentru a respinge argumentul guvernatorului cu privire la incomoditatea amplasării carantinei între cetatea Ismail și orașul Tucikov. Carantina provizorie trebuia să funcționeze cel mult până în primăvară, până atunci urmând a fi finisată construcția noii carantine. La 26 octombrie, în conformitate cu ordinul dat de Kurakin lui Poltavțev, carantina provizorie din Ismail își începea activitatea⁸.

Prin ordinul dat la 3 ianuarie 1814 de Kurakin lui Hartingh este instituită o nouă comisie, în care îi delegă pe funcționarul de clasa a VII-a Diceskulov și locotenentul de marină Afanasiev. Aceștia primesc instrucțiuni clare cum trebuie ales locul pentru amenajarea carantinei și ce cartiere și construcții urmează să includă. La rândul său, Hartingh îl delegă la 19 ianuarie în această comisie pe inginerul cadastral și arhitectul regional al Basarabiei, M. Ozmidov⁹. După ce în decembrie 1813 apa a inundat carantina existentă, la 26 februarie 1814 Kurakin a dispus urgentarea transferării carantinei într-un nou loc, în aval de cetatea Ismail¹⁰. La insistența cneazului Kurakin, Ministerul de Finanțe îl delegă în Basarabia pe general-maiorul N.A. Gaius, pentru a se alătura funcționarilor și inginerilor care se ocupau cu alegerea locațiilor și alcătuirea planurilor carantinelor și a alcătuii devizul de cheltuieli. În adresa sa din 25 februarie Kurakin îl informează în această privință pe Hartingh și solicită să i se acorde tot sprijinul necesar. La 5 aprilie îl atenționează pe Hartingh că elaborarea planurilor carantinelor rămăneau în obligațiile acestuia din urmă și a echipei de ingineri-hotarnici și arhitecți de-

⁷ Orașul instituit în apropierea cetății Ismail, în baza deciziei Senatului Guvernământ din 14 octombrie 1812, a fost denumit în cinstea fondatorului său, generalul S.A. Tucikov. Treptat, în acte și documente începe să se folosească în paralel și toponimul Ismail, care după 1830 devine chiar predominant. Toponimul Tucikov a continuat să fie folosit până la retrocedarea sudului Basarabiei Principatului Moldova în anul 1857.

⁸ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 199, f. 45, 51-51 verso, 72-73 verso, 80.

⁹ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 194, f. 38-38 verso.

¹⁰ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 199, f. 172, 179-185.

legați din ambele părți. După ce planurile aveau să fie aprobate de funcționarul de clasa VI-a P.V. Șabelski, general-maiorul Gaius urma să definitiveze devizul de cheltuieli¹¹.

La începutul lui aprilie comisia s-a prezentat la Ismail în fața lui Gaius și Șabelski, cu excepția inginerului cadastral și arhitectului regional al Basarabiei, M. Ozmidov, care s-a îndreptat spre Chișinău. La 26 aprilie ei îi solicitau lui Hartingh să-i ordone lui M. Ozmidov să se prezinte la Sculeni, unde se aflau la acel moment, pentru a prezenta planurile și hărțile topografice pentru carantina din Ismail și celelalte locații¹². De fapt, după cum îi raporta lui Hartingh la 7 aprilie inginerul cadastral și arhitectul regional al Basarabiei, plecarea sa la Chișinău, contrar solicitării de a se prezenta la Ismail, era determinată de indecizia celorlalți doi membri ai comisiei în privința locului potrivit pentru carantina de la Ismail. Din acest motiv, în loc de trei săptămâni, expediția s-a lungit pentru 2,5 luni, fapt ce a prejudiciat grav exercitarea atribuțiilor sale de serviciu. Fiind îngrijorat că prezentarea în fața lui P.V. Șabelski ar fi însemnat prelungirea termenului de absență, precum și o cartografiere topografică repetată din cauza indeciziei funcționarilor imperiali, acesta insista ca definitivarea planului carantinelor să fie făcută la Chișinău, doar după ce se convenea definitiv asupra locului carantinei din Ismail¹³.

Între timp, în cetatea Ismail a izbucnit ciuma. La 19 martie 1814, șeful Carantinei din Ismail, Poltavțev, îi raporta lui Hartingh că pentru necesitățile de izolare a persoanelor însănușite, la solicitarea Comitetului de curățare din Ismail, erau folosiți parii și scândurile din gardul ce separa carantina de Dunăre¹⁴. La 29 aprilie tot el raporta că la solicitarea aceluiași comitet, din cele trei căsuțe pentru pasagerii din carantină, folosite ca spital pentru bolnavii de ciumă, una a fost arsă, două au fost dezmembrate, iar lemnul, după ce a fost lăsat în apă pentru un timp pentru dezinfectare, a fost folosit pentru aceleași necesități¹⁵.

Ca urmare a ordinului primit de la Kurakin, general-maiorul Gaius și funcționarul Șabelski au întreprins verificarea în teren a planurilor cu privire la amplasarea carantinelor, propuse de funcționarul de clasa a VII-a Diceskulov și locotenentul de marină Afanasiev. La 3 iunie 1814 aceștia îi raportau lui Kurakin că amplasarea carantinei între cetate și râul Repida, ca și între cetate și orașul Tucikov, nu corespundea rigorilor Regulamentului Carantinelor, aceasta neputând fi protejată de inundații. În schimb, ei propuneau, în aval cu trei verste de Tucikov, un platou protejat de inundații și potrivit pentru acostarea vaselor comerciale pentru carantină. Dar vasele trebuiau să treacă de cetate și oraș pentru a ajunge la carantină, era posibil ca marinarii să intre în contact cu locuitorii de aici până

¹¹ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 61, f. 54-56 verso.

¹² ANRM, F. 2, inv. 1, d. 61, f. 65-65 verso.

¹³ *Ibidem*, f. 58-58 verso, 65-65 verso.

¹⁴ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 194, f. 87.

¹⁵ *Ibidem*, f. 103.

a fi dezinfectați. Vasele ar fi întâmpinat dificultăți suplimentare de a merge împotriva curentului apei câteva verste în plus, ceea ce îi putea determina pe mulți negustori și căpitani de vase să nu mai vrea să intre în portul Ismail. El avea două propuneri cu privire la depășirea acestei situații, însă ambele implicau folosirea insulei Ceatal. În pofida faptului că problema delimitării hotarului încă nu era rezolvată, se propunea dislocarea gardienilor în extremitatea insulei Ceatal, pentru a se ridica la bordul navelor și a supraveghea navigarea acestora spre carantină, precum și ridicarea unor construcții pentru tractarea navelor cu funii împotriva curentului apei, pentru a putea ieși din brațul Chilia¹⁶. Încă până a primi raportul final, Kurakin îi scria lui Hartingh la 4 mai despre depistarea locului perfect pentru carantină, în aval de orașul Tucikov¹⁷.

Folosindu-se de situația neclară și lipsa resurselor financiare necesare pentru construcția noii carantine, Harting dispune restabilirea carantinei provizorii. Pentru finisarea cât mai grabnică a construcțiilor carantinele necesare, Comandantul cetății Ismail a impus locuitorilor orașului Tucikov, din imediata apropiere, o prestație în muncă. În luna august 1814 au fost mobilizați fără plată 150 de muncitori și 8 care. De asemenea, locuitorii erau impuși să asigure cu apă spitalul militar al carantinei. Șeful Poliției orașului Tucikov i se plângea lui Harting că o astfel de prestație era un abuz din partea comandantului cetății Ismail, solicitând remunerarea muncii impuse locuitorilor orașului. Drept răspuns, Harting i-a solicitat lui I. Viteaz să-și reducă solicitările față de locuitorii din Tucikov¹⁸.

Deja la 6 octombrie șeful carantinei din Ismail, colonelul V.I. Poltavțev, îi raporta despre finisarea construcțiilor necesare și îi solicita permisiunea primirii mărfurilor nesusceptibile de transmiterea molimei și a călătorilor, informând că secțiunea pentru pasageri putea acomoda de la 50 până la 72 de persoane. La 7 octombrie Harting remitea permisiunea sa, alăturând o serie de reguli care urmau a fi respectate la importul mărfurilor de băcălie. Acestea prevedeau ca proprietarii mărfurilor să-și ancoreze vasele imediat după intrarea râșorul Repida în Dunăre, să-și descarce mărfurile cu proprii muncitori lângă gardul carantinei, în locul indicat de oficialii sanitari. Dacă nu se reușea descărcarea mărfurilor până la ora 6 seara, vasul cu mărfuri urma să se retragă pentru înnoptare în zona de până la râșorul Repida, fără a intra în contact cu locuitorii de pe malul stâng al Dunării. Ulterior, dacă proprietarii mărfurilor doreau să intre pe teritoriul Basarabiei, ei urmau să stea în izolare sanitară pentru termenul prevăzut în secțiunea pentru pasageri, în caz contrar trebuiau să părăsească posesiunile rusești¹⁹. La 11 octombrie, guvernatorul civil solicita construirea în jurul gardului de lemn existent a unui gard din răchită acoperit cu porumbar (arbust sălbatic

¹⁶ ANRM, Fondul documentar „Cancelaria namestnicului (rezidentului) plenipotențiar al regiunii Basarbia”, nr. 17 (în continuare F. 17), inv. 1, d. 5, ff. 2-6.

¹⁷ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 194, f. 107.

¹⁸ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 354, f. 1-1 verso.

¹⁹ *Ibidem*, f. 3-5.

cu ramuri spinoase). Un gard similar urma să fie construit și între curțile caselor pentru „pasageri”. În acest scop vameșul din Ismail, urma să aloce 4.000 de lei din veniturile vamale, sumă care trebuia să completeze cei 5.000 de lei alocați de către Departamentul 2 al Guvernului regional. Lucrările urmau a fi efectuate contra plata de către muncitori nămiți din Tucikov și alte localități ale ținutului, care au solicitat câte 1 leu și 10 parale pe zi pedestru, și 3 lei – cu carul. Biroul de carantină a acceptat pretențiile lor, nu însă și Harting care a stabilit că plata să alcătuiască 15 și respectiv 25 de parale²⁰. Totuși, ca urmare a deceselor de molimă, înregistrate în carantina provizorie, la 22 octombrie Kurakin îi ordonă lui Harting închiderea acesteia pentru șase săptămâni. El a dispus pregătirea materialelor necesare pentru construcția în primăvară a carantinei în locul desemnat anterior, în aval de orașul Tucikov²¹.

Discuțiile cu privire la necesitatea mutării carantinei au continuat, însă sursele documentare arată că amplasarea acesteia a rămas cea inițială. Astfel, pentru a cerceta din nou locurile potrivite pentru instituirea carantinelor și a vâmlor, autoritățile imperiale l-au delegat la începutul anului 1816 pe inspectorul Carantinei din Movilău, Navroțki. În raportul din 26 iulie 1816, aceasta scria că carantina de Ismail avea cea mai potrivită așezare față de toate celelalte carantine de la Dunăre. Aceasta se explica prin faptul că vasele care se îndreptau spre port puteau fi împărțite cu conveniență în trei grupuri: cele noi sosite treceau o mică verificare în amonte de râulețul Repida, lângă insula Ceatal. Vasele care nu doreau să treacă controlul, puteau să se încarce chiar aici, mărfurile putând fi transferate de pe malul stâng fără pericol, deoarece se aflau permanent sub observația pazei flotei dunărene și a postului de pază a carantinei. Acelea care doreau să intre în port, coborau puțin în aval de râulețul Repida, spre carantină. De asemenea, vasele care doreau să ierneze, puteau folosi golful de pe râul Repida, aflat la o verștă în amonte, în care se puteau afla peste o sută de vase. Călătorii și negustorii, primind certificatul de trecere a termenului de carantină, se puteau îndrepta în interiorul regiunii, fără a fi nevoie să treacă prin cetate sau prin oraș. În carantină, potrivit lui Navroțki, se aflau aceleași 3 căsuțe pentru pasageri, care nu erau suficiente pentru necesitățile reale. De asemenea, necesitau a fi ridicate depozite pentru mărfuri, o încăpere pentru afumarea acestora, un spital, al treilea sector, o casă pentru funcționari și slujitori, un oficiu și postul de pază. Aceste construcții puteau fi ridicate puțin în amonte de cele existente²².

Ca urmare a soluționării problemei delimitării hotarului în august 1817, este definitivată și organizarea sanitaro-vamală la hotarul de la Prut și Dunăre, fiind stabilită, după cum urmează: în Noua Suliță, Sculeni și Reni sunt formate birouri

²⁰ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 354, f. 5 verso, 9, 14, 15.

²¹ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 194, f. 216.

²² *Politica comercial-vamală a țarismului în Basarabia (1812-1830). Documente inedite din arhivele Rusiei, Ucrainei și Republicii Moldova* / Valentin Tomuleț – alc., Chișinău: CE USM, 2002, p. 66-67.

vamale și carantine, iar în Lipcani, Leova, Ismail și Akkerman – posturi vamale și de carantină²³. Noua organizare vamală și sanitară instituită în 1817 este fixată și în Regulamentul organizării administrative a Basarabiei, adoptat la 29 aprilie 1818. Acesta stabilea numărul funcționarilor postului de carantină la 44 de persoane, inclusiv 12 în interiorul carantinei (trei funcționari, un medic, doi felceri și șase gardieni), și 32 în afara ei – pentru patrulare și pază pe apă. Salariile anuale ale acestora se ridicau la 3.500 ruble, iar alte 1.200 ruble era alocate pentru cheltuieli de cancelarie²⁴.

Situația, însă, nu a mulțumit negustorii din oraș, care la începutul anilor 1820 aveau să pună problema respectivă în fața autorităților imperiale. Drept urmare, guvernatorul general al Novorosiei și rezidentul plenipotențiar în Basarabia, contele M.S. Voronțov, prin rapoartele prezentate Comitetului de Miniștri la 30 noiembrie 1823 și 23 februarie 1824, insista asupra mutării vămii și carantinei centrale din Reni în Ismail. El argumenta prin dezvoltarea comerțului exterior prin portul Ismail, unde anual ajungeau să acosteze până la 400 de vase comerciale. În plus, Voronțov susținea că negustorii din Ismail, din proprii bani au amenajat carantina și se arătau dispuși să doneze sume importante pentru alte instituții utile comunității. În opinia sa, instituirea vămii și carantinei centrale în Reni nu era argumentată în nici un fel, deoarece prezenta doar dezavantaje: portul nu era comod nici pentru iernare, nici pentru acostare, iar vasele care treceau controlul puteau comunica liber cu cele ce se ridicau în sus pe Dunăre. În plus, aflându-se la doar 11 verste de Galați, unde rareori nu era ciumă, practic orice măsuri de precauție erau inutile. De asemenea, la Reni, potrivit afirmației sale, se aflau doar doi negustori mărunți, case de comerț nu erau și nici nu puteau fi, deoarece negustorii își alegeau porturile care le ofereau avantaje substanțiale. Nici construcții carantinale nu existau, ele necesitând a fi ridicate din contul statului. Potrivit afirmației lui Voronțov, singura explicație a faptului că portul Reni a fost ales pentru vama și carantina centrală de pe Dunăre au reprezentat-o intrigile răposatului armean Manuc Bei²⁵. De altfel, potrivit unor surse istoriografice, acesta avea planul de edificare în apropiere de Reni a unui oraș-stat armenesc, Alexandropol, și anume în acest scop, a participat alături de Alexandru I la Congresul de la Viena²⁶.

Deși Comitetul de Miniștri a avizat pozitiv propunerea contelui Voronțov, o decizie în acest sens nu au urmat până în 1828. Anticipând luarea unei decizii în acest sens, la 30 martie 1828, acesta îi solicita guvernatorului civil al Basarabiei verificarea devizului de cheltuieli pentru repararea construcțiilor carantinei

²³ Г. Неболсин, Статистические записки о внешней торговле России, часть II. СПб., 1835, с. 132.

²⁴ P. Mihail, Z. Mihail, *Acte în limba română tipărite în Basarabia*, I, 1812-1830, București: Editura Academiei Române, 1993, p. 106-112.

²⁵ *Politica comercial-vamală a țarismului în Basarabia (1812-1830)*, op. cit., p. 156-157.

²⁶ Д. Фаньян, «Новые документы о Манук-Бее (1808-1829)», *Вестник архивов Армении*, №3 (1983), с. 83-84.

din Ismail și începerea acestora cât mai grabnică. Arhitectul ad-interim regional remițând la aceeași dată devizul de cheltuieli, îi scria vice-gubernatorului Firsov, care asigura interimatul funcției de guvernator civil, că lucrările nu puteau fi decât o soluție temporară, deoarece din cauza pământului de umplutură și a construcției chiar pe malul Dunării într-un loc jos, construcțiile carantinele erau supuse deteriorării la fiecare viitură și creau impedimente substanțiale funcționării de a se deplasa spre carantină pentru exercitarea funcției²⁷. La 13 aprilie Voronțov aproba devizul primit de la Firsov, care prevedea lucrări și materiale în valoare de 7.584 ruble asiguate, dispunându transferarea sumei în gestiunea Comitetului de Construcție din Ismail din capitalul de 10% al provinciei. La 22 aprilie instituția în cauză îi scria guvernatorului interim că a primit din Administrația Financiară suma de 7.546 ruble asiguate, banii fiind expediați pentru păstrare în Administrația Financiară din Ismail. Totuși, la 29 aprilie Comitetul îi scria lui Firsov că grinzile de stejar prevăzute în devizul de cheltuieli nu puteau fi achiziționate în Ismail, putând fi aduse doar din pădurile orheiene, aflate la 200 de verste depărtare, la sfârșitul lunii mai. De aceea instituția a inițiat doar unele lucrări minore, iar restul urma să le întreprindă odată ce grinzile de stejar necesare aveau să fie livrate²⁸.

În sfârșit, prin rescriptul imperial dat Senatului la 6 octombrie 1828, postul vamal din Ismail a fost ridicat la rangul de vamă principală cu dreptul de depozitare a mărfurilor importate, iar vama din Reni a fost retrogradată în post vamal²⁹. Odată cu aceasta, menținerea carantinei centrale pe Dunăre la Reni, aducea o serie de inconveniente. Ca urmare, conform deciziei Senatului din 4 ianuarie 1830, biroul de carantină din Reni este transferat cu întreg personalul în Ismail, iar în Reni – postul de carantină din Ismail. De asemenea, s-a prevăzut instituirea la Ismail a funcției de căpitan de port al porturilor dunărene, cu retribuția anuală de 1.000 ruble asiguate, în atribuțiile căruia intra și supravegherea activității carantinei³⁰. Statele de personal ale carantinei au fost dublate. Regulamentul Carantinelor din 20 octombrie 1832 fixa numărul acestora la 24, iar suma alocată pentru salarizare – la 8.675 ruble asiguate (inclusiv 1.940 ruble reprezentând diurna). La cei 24 de salariați se adăugau doi membri electivi nesalarizați, delegați din partea negustorilor din oraș. Mai erau prevăzute 4.400 ruble pentru cheltuieli de cancelarie, achiziție de medicamente, alimente, precum și pentru lucrări de întreținere. În total, cheltuielile anuale de întreținere din haznaua statului a Carantinei centrale din Ismail erau fixate la 13.075 ruble³¹. Este necesar de subliniat că aceste cheltuieli nu includeau personalul de pază, care este scos și din statele de personal al carantinei. Aceasta deoarece Regu-

²⁷ ANRM, F. 2, inv.1, d. 1169, f. 55-56 verso.

²⁸ ANRM, F. 2, inv.1, d. 1169, f. 66-72 verso.

²⁹ Полное собрание законов Российской империи (în continuare ПСЗРИ), собр. 2, т. III, 1828, СПб., 1830, №2327, с. 882.

³⁰ ПСЗРИ, собр. 2, т. V, 1830, СПб., 1831, отд. 1, №3403, с. 9.

³¹ ПСЗРИ, собр. 2, т. VII, 1832, СПб., 1833, Штаты и Табели, №5690, с. 117.

lamentul Pazei de Carantină, aprobat odată cu noul Regulament al Carantinelor, a prevăzut trecerea atribuțiilor de pază pe seama militarilor, inclusiv din rândul recruților. Regulamentul prevedea ca în instituțiile de carantină din districtul sanitar-vamal Ismail (carantina centrală din Ismail și posturile de carantină Reni și Akkerman) paza carantină să fie asigurată de un semi-batalion, alcătuit din două companii, militarii fiind dislocați la Ismail. Efectivul acestuia era de 325 militari, inclusiv: un locotenent-colonel (comandantul semi-batalionalui), 9 ober-ofițeri, 88 unter-ofițeri, 150 militari fără grad, 4 toboșari, precum și 77 nemilitari: conțopiști, medici, meșteri, muncitori, clerici și paznici³².

Carantina, cu contribuția negustorilor din Ismail, avea până la urmă să fie mutată, la începutul anilor '20, în aval de oraș³³. Acest lucru devine clar din discuțiile inițiate în anul 1834 cu privire la lucrările de modernizare a carantinelor dunărene³⁴. La 12 mai 1834 guvernatorul general al Novorosiei și Basarabiei îi scria șefului Administrației speciale a orașului Ismail că în acea vară urma să inspecteze cordonul sanitar nou instituit pe brațul Sulina, iar odată cu aceasta, în timpul aflării sale la Ismail, să decidă cu privire la așezarea finală a noii carantine. El nota, totuși, că l-a delegat în prealabil pe căpitanul Semiakin care, de comun acord cu inspectorul și membrii Administrației Carantinei din Ismail, a propus ca carantina să fie „[...]în apropierea orașului Tucikov, în același loc unde funcționează carantina actuală”. Inginerul militar Kokarev trebuia să elaboreze împreună cu subalternii săi planul lucrărilor și devizul de cheltuieli³⁵. În iulie 1834 guvernatorul general al Novorosiei și Basarabiei a înaintat ministrului de interne planurile și devizele de cheltuieli pentru ridicarea unor noi clădiri ale Carantinei Centrale din Ismail. Însă, Ministerul Căilor de Comunicație și Clădirilor Publice a constatat că proiectele nu corespund normelor cu privire la executarea lucrărilor de construcție, fiind întoarse ministrului de interne și guvernatorului general al Novorosiei și Basarabiei. Ca urmare a ciumei ce a bătut la Odesa în anul 1837 au fost elaborate noi planuri de construcții conform regulilor revizuite, care au fost prezentate guvernatorului general al Novorosiei și Basarabiei. La rândul său, acesta le-a remis arhitectului de pe lângă Cancelaria guvernatorului general, F.K. Boffo, pentru revizuire și aprobare³⁶.

Fiind convocat la Odesa la 17 septembrie 1837 pentru a elabora împreună cu arhitectul F.K. Boffo un deviz de cheltuieli pentru acest proiect, Administratorul postului de carantină din Reni, într-o notă adresată lui M.S. Voronțov, își expri-

³² *Ibidem*, №5691, c. 150-151.

³³ După cum consemna inginerul Golikov în raportul său din 25 februarie 1841 guvernatorului militar al Basarabiei, autoritățile nu dispuneau de informații despre când și cum au fost ridicate construcțiile carantinei din Ismail. *ANRM*, F. 2, inv. 1, d. 3254, f. 8-9 verso.

³⁴ Relocare carantinei este atestată și de planurile urbanistice ale orașului Tucikov (Ismail) din 1832 și cele ulterioare. <http://izmail.es/article/38240/>; <https://bessarabia.ua/istoriya/zodchie-v-sud-be-yuzhnoj-bessarabii/> Accesate: 20.09.2023.

³⁵ *ANRM*, F. 2, inv. 1, d. 2080, f. 6-6 verso.

³⁶ *ANRM*, F. 2, inv. 1, d. 2756, f. 3-5.

ma rezervele în privința sumelor prevăzute pentru construcția hotelului și a casei marchitanului în cadrul Carantinei din Ismail. El considera că hotelul era inoportun, deoarece călătorii nu aveau dreptul să comunice între ei pe durata respectării termenului de carantină, iar în privința casei marchitanului că era prea luxuasă, luând în calcul suma de 40 de mii de ruble ce urma a fi alocată³⁷. Totuși, Boffo a redus devizul de cheltuieli doar cu 3.065,7 ruble, prin excluderea din proiect a trei cuptoare și a fântânii, afirmând că „carantina, atât pentru călători, cât și pentru alte necesități, putea fi asigurată cu apă din râul Dunărea, situat în apropiere”³⁸.

Discuțiile și negocierile au continuat. Abia la 17 aprilie 1839 Comisia pentru proiecte și devize din cadrul Ministerului Finanțelor a examinat proiectul cu privire la construcția noilor clădiri pentru carantina din Ismail. Comisia a avizat pozitiv proiectul, dar a redus devizul de cheltuieli de la 484.743,51 ruble la 484.406,95 ruble asigurate, și anume: 1) pentru construcțiile din cartierul pentru călători – 126.616,66 ruble; 2) pentru construcțiile din cartierul pentru bolnavi – 59.140,03 ruble; 3) pentru construcțiile din cartierul pentru mărfuri și pe lângă port, pentru zidurile despărțitoare și posturile de observație, cuptoare pentru arderea lucrurilor infectate – 205.019,10 ruble; 4) pentru construcțiile din afara carantinei, postul principal de observație pe lângă vamă, casa comandantului, clădirile de serviciu ale directorilor, ale Administrației Carantinei și cea a farmaciei – 66.680,24 ruble; 5) pentru construirea a trei edecuri plutitoare, a unui pod peste șanț, săparea șanțului și pavarea suprafeței ocupate de construcțiile carantinei, ce urmau a fi efectuate de deținuți – 26.950,95 ruble³⁹. Devizul de cheltuieli în cauză a fost aprobat de Împărat la 19 septembrie 1839. Pentru anul 1840 urmau a fi alocate 185.000 ruble asigurate (53.857 ruble argint), în 1841 – 170.000 ruble asigurate (48.571 argint), în 1842 – 111.000 ruble (31.714 ruble argint), iar în 1843 – 18.406 ruble asigurate (5.259 ruble argint) sau în total 484.407 ruble asigurate (138.402 ruble argint). Pentru a nu prejudicia mersul comerțului, s-a prevăzut ca lucrările să fie efectuate timp de patru ani, fără a opri activitatea carantinei⁴⁰.

La 21 septembrie 1839 ministrul de interne îl infoma pe P.I. Fedorov, guvernatorul general interimar al Novorosiei și Basarabiei, că Împăratul a avizat pozitiv adresarea sa din 2 februarie 1839 cu privire la alocarea sumei pentru noile construcții ale carantinei din Ismail, conform devizului și proiectului elaborat⁴¹. În consecință, la 4 martie 1840 Comisia Regională pentru construcții a organizat prima licitație pentru contractarea lucrărilor de construcție a noilor clădiri pen-

³⁷ *Ibidem*, f. 8-8 verso.

³⁸ *Ibidem*, f. 13 verso.

³⁹ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3135, f. 3-4.

⁴⁰ *Журнал Министерства Внутренних Дел*, 1839, №31-34, с. XXIII-XXIV.

⁴¹ În absența contelui Voronțov, funcția de guvernator general al Novorosiei și Basarabiei a fost exercitată temporar de patru ori de guvernatorul militar al Basarabiei Fedorov: între 18 septembrie 1838 – 14 octombrie 1839, între 22 iulie – 22 septembrie 1840, între 3 iulie 1843 – 26 octombrie 1844 și, în cele din urmă, între 27 decembrie 1844 – 1 martie 1854, când Voronțov este desemnat rezident imperial în Caucaz, cu menținerea funcției precedente.

tru carantina din Ismail, însă nicio persoană nu a depus vreo ofertă. Ca urmare, s-a dispus realizarea proiectului prin „metoda gospodărească”, prin folosirea muncii deținuților și a meșterilor năimiți pentru muncile ce necesitau calificare⁴².

La acel moment în Carantina din Ismail se aflau cinci construcții de partea exterioară a pereților din lemn a carantinei, inclusiv patru case pentru militarii care asigurau paza. În interiorul carantinei se aflau opt construcții, inclusiv două case din stuf pentru călători, cu două compartimente și două camere fiecare. Tot pentru găzduirea călătorilor se mai aflau încă două construcții mai mici. În interiorul carantinei se mai aflau: o clădire din lemn pentru convorbiri externe, prevăzută cu zăbrele de lemn, care includea și o încăpere ce găzduia cancelaria; o construcție din cărămidă, acoperită cu stuf, compartimentată în două, prevăzută pentru afumarea mărfurilor și lucrurilor personale; două depozite, inclusiv unul pentru depozitarea mărfurilor, și 12 cabine de pază distribuite pe perimetrul carantinei. Toate acestea se aflau într-o stare extrem de precară, lucrările de ridicare a noii carantine necesitând a fi executate, potrivit inginerul militar Golikov, cât mai repede posibil⁴³.

Conform prezentării făcute de Comisia Regională pentru Construcții guvernatorului Basarabiei la 2 iulie 1840, pentru săparea șanțului, pavarea ariei carantinei, construcția a patru edecuri plutitoare și a podului peste șanț în cadrul noii carantine era nevoie de 164.400 arestanți (câte 200 de arestanți în fiecare din cele 840 zile de muncă prevăzute de proiect, cu plata a câte 10 copeici pe zi pentru fiecare). Pentru realizarea în timp a lucrărilor prevăzute, Comisia solicita ca guvernatorul să emită dispozițiile necesare⁴⁴.

La 12 decembrie 1840 Comisia Regională pentru construcții din Basarabia îi raporta guvernatorului militar al Basarabiei că arhitectul Boffo a propus ca ridicarea tuturor clădirilor necesare pentru carantină să fie efectuată în anul 1841, urmând că lucrările de finisaj să fie efectuate pe parcursul anului 1842. Acest lucru era necesar în vederea mutării cât mai grabnice a carantinei din vechile clădiri, aflate într-o stare foarte proastă. La 16 septembrie 1841, arhitectul Boffo - îi raporta guvernatorului militar al Basarabiei că lucrările la Cartierul pentru călători fuseseră finisate și era nevoie ca vechea carantină să fie mutată, eliberând locul pentru Cartierul cu bolnavi, solicitându-i să dea dispozițiile de rigoare⁴⁵. Ca urmare, cele 35 de clădiri pentru noua carantină de la Ismail au fost finisate deja în 1842, costând vistieria 118.383 ruble argint⁴⁶. La 12 decembrie 1842, la indicația Comisiei Regionale de Construcții din 29 noiembrie, inspectorul Carantinei Centrale din Ismail, Arvanitaki, alături de intendentul construcțiilor statului din cadrul Administrației specială a orașului Ismail, von der Schruff, și arhitectul Bantoș au recepționat de la Boffo construcțiile din cadrul noii carantine. Aceștia

⁴² ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3135, f. 15-15 verso.

⁴³ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3254, f. 8-9 verso.

⁴⁴ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3135, f. 86-87.

⁴⁵ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3135, f. 173, 350-351.

⁴⁶ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 4690, f. 58.

au apreciat lucrările și materiale folosite ca fiind calitative și conforme proiectului, constatând doar necesitatea amenajării corespunzătoare a terenului adiacent și a săpării unui șanț în jurul noilor construcții⁴⁷.

Odată cu darea în exploatare a noii carantine, Administrația îi raporta lui Fedorov că tot mobilierul vechi, vesela și alte lucruri folosite în vechea carantină au fost vândute prin licitație contra sumei de 21,81 ruble argint. Cât privește lemnul provenit din demolarea vechilor construcții, Administrația intenționa să-l folosească pentru necesitățile proprii de încălzire. Guvernatorul general al Novorosiei și Basarabiei a respins, însă, acest demers. Voronțov sublinia că absolut toate materialele provenite din demolarea vechii carantine trebuiau scoase la licitație, iar banii remiși în harnaul statului. Administrației carantinei i se permitea, totuși, să participe la licitație. Ulterior, lemnul a fost vândut prin licitație contra sumei de 89 ruble argint, banii fiind remiși Administrației Financiare a Basarabiei⁴⁸.

La 15 ianuarie 1843, arhitectul Boffo îi raporta guvernatorul militar al Basarabiei că au fost efectuate lucrări suplimentare, neprevăzute în proiectul inițial, în valoare de 18.167 ruble argint, fără să fie depășit bugetul inițial. Aceste lucrări au prevăzut înlocuirea șindrii cu țiglă ceramică pentru acoperirea clădirilor (5.000 ruble), folosirea pietrei cioplite la pietruirea fațadei exterioare a zidului în loc de moloz (7.693 ruble), întărirea cu lemn de stejar a fundamentelor unor construcții și a unor porțiuni ale zidului din cauza terenului moale (2.718 ruble) și alte îmbunătățiri mai mărunte⁴⁹. În plus, conform solicitării lui Fedorov din 6 iulie 1842, Boffo a ridicat suplimentar în interiorul carantinei două magazii din lemn, una pentru depozitarea sării, iar cealaltă – pentru produse de băcălie⁵⁰. Prin raportul din 27 februarie 1843, guvernatorul militar al regiunii îi raporta guvernatorului general al Novorosiei și Basarabiei despre finisarea lucrărilor de construcție a noii carantine din Ismail⁵¹.

Cu toate acestea, deja la 5 martie 1843 Administrația Carantinei din Ismail îi comunica lui Fedorov că intenționează să construiască pe parcursul aceluiași an o casă pentru militarii din avanpostul carantinei, dat fiind faptul că vechea clădire se afla într-o stare jalnică, iar proiectul de construcție a noii carantine a omis-o. Potrivit calculului arhitectului Bantoș, costul casei se ridică la 285 ruble argint, acumulate din taxa de cazare percepută în carantină. Construcția avea să fie finisată la sfârșitul lunii august⁵². Însă, la 19 aprilie Fedorov îi raporta lui Voronțov despre necesitatea construirii și a unor cuptoare în interiorul camerelor de afumare din cadrul carantinei din Ismail⁵³. Pe parcursul anilor 1843-1845 au fost efectuate și lucrările de

⁴⁷ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 3996, f. 16-17.

⁴⁸ *Ibidem*, f. 1-1 verso, 8-8 verso, 118.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 13-15.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 31-31 verso.

⁵¹ *Ibidem*, f. 38-39.

⁵² *Ibidem*, f. 44-44 verso, 74 verso, 132.

⁵³ *Ibidem*, f. 95.

amenajare a terenului și de săpare a șanțului în jurul noii carantine din Ismail, prin folosirea muncii deținuților⁵⁴. Dar, deja în 1845, din cauza eroziunii solului moale din interiorul carantinei, construcțiile noii carantinei aveau să fie afectate, autoritățile fiind nevoite să aloce iarăși sume importante pentru reparații⁵⁵.

În timpul Războiului Crimeii, în vederea asigurării deplasării nestingherite a detașamentelor armatelor ruse între Principatele Române și Basarabia, precum și pentru a asigura aprovizionarea nestingherită a armatei ruse, obligativitatea trecerii procedurilor sanitare depline la hotarul de la Prut și Dunăre a fost suspendată. Pentru a preveni răspândirea molimei în interiorul imperiului, în octombrie 1853 Împăratul a dispus redeschiderea cordonului sanitar și a carantinelor de pe Nistru. După finisarea războiului, la 28 iulie 1856, guvernatorul general al Novorosiei și Basarabiei i-a solicitat guvernatorului militar al Basarabiei date despre prejudiciile suferite de carantinele din provincie în timpul războiului. În răspunsul din 2 noiembrie, guvernatorul militar afirma că Carantina din Ismail nu a suferit pagube, ci a suportat doar cheltuieli pentru evacuarea arhivei și a inventarului gospodăresc⁵⁶. După ce la începutul anului 1857 discuțiile privind delimitarea noii frontiere dintre Principatul Moldovei și Imperiul Rus au fost definitivitate, Carantina centrală din Ismail este mutată cu întreg personalul în colonia Cubei. Pentru a nu-și întrerupe activitatea până la ridicarea noilor clădiri, carantina a fost plasată temporar în case închiriate de la particulari⁵⁷.

Ca urmare a studierii surselor documentare de arhivă, putem constata că în evoluția Carantinei din Ismail în perioada de referință se disting două etape, separate de anul 1830. Într-o primă etapă, autoritățile imperiale ruse au pus construcția noii carantine pe seama populației regiunii, și în special a celei din ținutul Tomarova (din 1816 – Ismail). Această decizie era agravată de discuțiile dintre autoritățile locale și cele imperiale cu privire la locul unde urma să fie amplasată noua carantină. Ca urmare a acestor și altor provocări, Carantina din Ismail își pierde în 1817 rolul de vamă și carantină centrală în favoarea portului Reni, funcționând într-o stare destul de precară. Abia după 1830, Carantina centrală este relocată în Ismail, iar autoritățile regionale și imperiale încep a elabora proiecte de modernizare a acesteia din banii statului. Lucrările de modernizare, efectuate între 1841-1845, s-au încheiat cu construirea unei carantine noi, care trebuia să acopere necesitățile dezvoltării exportului produselor agricole din regiune. În opinia noastră, generozitatea autorităților imperiale era determinată nu atât de grija față de Basarabia, cât de tendința acestora de a contracara dezvoltarea vertiginoasă a comerțului internațional prin porturile Brăila și Galați, prin devierea traficului naval spre propriile porturi dunărene.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 155.

⁵⁵ *Ibidem*, f. 211-212.

⁵⁶ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 6523, f. 1-4 verso.

⁵⁷ ПСЗРИ, собр. 2, т. XXXIII, 1858, СПб., 1860, отд. 1, №32722, с. 78.

Gheorghe Negru*

POLITICA ȚARISTĂ DE RUSIFICARE A ÎNVĂȚĂMÂNTULUI ȘI „REALITĂȚILE NEFAVORABILE” DIN BASARABIA (a doua jumătate a sec. al XIX-lea)

The article reveals the process of radical transformation of the education system in Bessarabia in the second half of the nineteenth century, as a result of the tightening of the national policy of the Russian Empire and the intensification of the national-cultural Russification of the non-Russian peoples, the attempts of the Czarist authorities to modernize and homogenize the multinational Russian Empire, according to the model of European states. The author highlights two stages of the policy of Russification of education in Bessarabia. The first stage – years 1866-1872 – is characterized by the undermining of Romanian and mixed parochial primary schools (Romanian-Russian), the prohibition of teaching Romanian language at the regional gymnasium, theological seminary, county schools, etc, by creating a Russian primary and secondary education system in Bessarabia. The second stage – years 1873-1900 – is characterized by the attempt to radically transform the linguistic and cultural realities of the Bessarabian villages, causing the exponential growth of the number of Russian schools in rural areas, mass learning of the Russian language by the Romanian peasants in Bessarabia, the imposition of the Russian language not only in state institutions, but also in the privacy of families. The discussions in this regard within the Committee of Ministers of the Russian Empire highlighted the following dilemma: either the application of force to boost the policy of Russification, or the continuation of the policy of gradual Russification. Understanding the impasse that the Russian Empire would have entered, the authorities finally decided to achieve the goals of the policy of russification of the Romanians in Bessarabia, not through repressive methods, but „gradually and without violence”.

Keywords: Bessarabia, Russian Empire, national politics, russification, education system.

În a doua jumătate a sec. XIX, în urma încercărilor autorităților țariste de a moderniza și a omogeniza Imperiul Rus multinațional, conform modelului statelor naționale europene, în special al Angliei, dezvoltării și consolidării, pe baza

* **Gheorghe Negru**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al USM.

panslavismului, a unui naționalism rusesc intransigent, s-a produs o înăsprire a politicii naționale și o intensificare a rusificării național-culturale a popoarelor neruse. Confrunțați cu realitățile atât de diferite de la periferie, demnitarii din Sankt Petersburg și administrațiile imperiale locale au inițiat noua politică cu un decalaj, uneori, de zeci de ani de la o regiune la alta. De asemenea, în funcție de situația concretă din regiunile administrativ-teritoriale, amplasate în diferite zone geografice, motivele care au stat la baza deciziei de înăsprire a politicii de rusificare au fost diferite. S-a deosebit politica de rusificare din diferite regiuni și zone și după gradul de duritate, după consecvența promovării acesteia etc. Nu a existat, așadar, o politică națională unitară, una și aceeași pentru toate periferiile populate de neruși, ci politici, mai mult sau mai puțin, diferite de la o regiune la alta sau de la o zonă geografică la alta. Dacă vorbim, la plural, despre politicile naționale, tot așa trebuie să procedăm și atunci când ne referim la politica de rusificare. În același timp, nu putem să nu observăm existența, în a doua jumătate a sec XIX, a unui anumit tipar al politicii de rusificare aplicat de autorități. Este vorba de centralizarea și unificarea administrativ-teritorială a periferiilor naționale și lichidarea aproape totală a particularităților locale, de înăsprirea și accelerarea politicii de rusificare național-culturală și lingvistică: suspendarea utilizării limbilor nerușilor în școală, administrație, lucrările de secretariat, biserică, persecutarea și strâmtorarea presei naționale, a instituțiilor și organizațiilor culturale etc. De aici reiese că trebuie să se țină cont atât de specificul politicilor imperiale promovate de autorități în diferite regiuni, cât și de elementele comune ale acestor politici, de conceptele și strategiile aplicate în diferite zone ale Imperiului Rus locuite de neruși.

Drept bază a politicii comune de rusificare a constituit, de exemplu, conceptul instruirii în școlile primare a „alogenilor creștini” („inorodți-hristiane”) și a „tătarilor mohomedani”, elaborat de autoritățile țariste în a doua jumătate a anilor 1860. În fapt, nu era vorba de „alogeni” sau „străini”, cum erau percepuți, într-o optică imperială inversată, reprezentanții popoarelor neruse, ci de locuitori indigeni ai teritoriilor anexate în diferite perioade istorice de Imperiul Rus. Astfel, în scopul „instruirii alogenilor”, în 1866, D. A. Tolstoi, ministrul instrucțiunii, a inițiat discuții în cadrul unui Consiliu special, alcătuit din specialiști cunoscuți în epocă. Discuțiile respective, extinse în subcomisii și în consiliile școlare locale, au continuat aproape 3,5 ani. O persoană a fost delegată în Algeria pentru a studia funcționarea școlilor organizate de guvernul francez pentru populația islamică. De asemenea, au fost colectate informații cu privire la starea școlilor din India britanică. În iulie 1869, toate documentele adunate și opiniile expuse au fost publicate într-un volum aparte¹.

În cele din urmă, la 2 februarie 1870, s-a făcut bilanțul acestei munci, au fost sintetizate opiniile și ideile și a fost adoptată hotărârea Consiliului de pe lân-

¹ *Сборник документов и статей по вопросу об образования инородцев*, С-Пб, тип. т-ва Обществ. польза, 1869, с. 1-522.

gă ministrul instrucțiunii publice privind „instruirea alogenilor care locuiesc în Rusia”. Hotărârea relevă cu claritate că scopul instruirii tuturor „alogenilor”, divizați în două mari grupe, creștini și tătari-musulmani, era „rusificarea totală”. Documentul reprezintă, de fapt, un concept și o strategie a rusificării, descriind cu scrupulozitate cum trebuie să fie organizat procesul de instruire a copiilor „alogeni” „foarte puțin rusificați și care aproape că nu cunosc limba rusă”, a „alogenilor” care locuiau împreună cu rușii și, în sfârșit, a celor care erau „suficient de rusificați”.

În memoriul alcătuit, cu această ocazie, de S.P. Golubțov, episcopul circumscripției de învățământ Odesa, se relatează despre „excesul de delicatețe” manifestat de autorități „față de alogeni care populează periferia imperiului”, pledându-se pentru „restabilirea drepturilor legitime ale limbii ruse, persecutate și neglijate de alogeni”. Nerușilor li se reproșă că „nu se consideră de bună voie drept fii ai unicei și indivizibilei patrii rusești”, că „nu însușesc fără constrângere limba rusă și nu se apropie de poporul rus”. „Aceasta demonstrează – se spunea în memoriu – necesitatea luării unor măsuri pozitive și energice de către guvern, dacă nu se dorește, desigur, ca o parte considerabilă a populației Rusiei să fie lăsată în stare de ignoranță și, ceea ce este mai important, de înstrăinare”.

În hotărârea Consiliului de pe lângă ministrul învățământului public se indică clar că scopul instruirii tuturor „alogenilor” din cadrul Imperiului Rus trebuia să fie, neîndoindu-se, „rusificarea și contopirea lor cu poporul rus”. Totodată, se făcea referire la existența a două opinii în privința modului de realizare a acestui scop în școlile „alogenilor creștini”. Unii considerau că limbile locale urmau să servească drept „instrument de bază al instruirii [...] până în momentul când copiii alogeni vor însuși limba rusă”. Alții, la rândul lor, au crezut că acest sistem, fiind benefic pentru educația religioasă a „alogenilor”, „încetinește procesul de rusificare”. Însă, deoarece se dorea „nu numai instruirea creștină, dar și o cât mai deplină rusificare a alogenilor”, școlile acestora trebuiau să fie „nu alogene, ci rusești, deci cu dominarea limbii ruse în procesul de învățământ”. Din aceste considerente, demnitarii imperiali au propus ca instruirea copiilor neruși să fie divizată în două etape. În prima etapă se preconiza însușirea, cu ajutorul idiomurilor locale, a limbii ruse vorbite. În a doua etapă – studierea unor asemenea materii ca citirea, scrisul, aritmetica și, firește, religia exclusiv în limba rusă.

În final, după discuții „amănunțite și multilaterale”, Consiliul a conchis că scopul învățământului în școlile primare ale „alogenilor creștini” consta în „instruirea moral - religioasă și afirmarea credinței ortodoxe, precum și rusificarea prin inițierea în ortodoxie și prin familiarizarea cu limba rusă”.

Sistemul de învățământ al „alogenilor creștini” trebuia să asigure realizarea instruirii începătoare a elevilor în graiul local, cunoașterea de către învățătorii ruși ori din „neamul alogenilor” a limbii ruse și a graiului local, instruirea femeilor, deoarece „graiul neamului și particularitățile naționale ale alogenilor sunt păstrate și menținute cu precădere de mame”.

Particularitățile sistemului de învățământ al fiecărui grup de „alogeni” depindeau, mai ales, „de importanța pe care trebuie să îl aibă graiul matern al alogenilor în școlile elementare”. „Pentru copii alogenilor foarte puțin rusificați și care aproape că nu cunosc limba rusă” s-a cerut înființarea „școlilor speciale”. Predarea inițială în astfel de școli trebuia să se facă „în graiul matern [...], după manuale în același grai”. Drept cărți de învățătură urmau să servească „abecedarile, rugăciunile necesare, scurtele povestiri din istoria vechiului și noului testament, cărțile cu un caracter moral-religios”, tipărite, pentru a ușura învățarea limbii ruse, „în graiul alogenilor cu litere rusești”. Manualele în cauză puteau fi sau nu traduse, excepție făcând doar cărțile pentru efectuarea serviciului divin care, în mod obligatoriu, trebuiau traduse în rusește. În paralel, „cu ajutorul graiului local, în baza instruirii intuitive, copiii învață limba rusă vorbită și imediat ce însușesc un număr destul de important de cuvinte și expresii rusești, încep să învețe carte rusească (cititul și scrisul), continuând, în același timp, să învețe a vorbi rusește [...]”. După însușirea suficientă de către copii a limbii ruse, religia se va preda în baza principiilor generale; în plus se repetă în limba rusă istoria religiei cu completările necesare, se învață rugăciunile principale în limba rusă și slavă bisericească și se predă, pe scurt, catehizisul”. Stabilirea duratei și detaliilor unei astfel de instruiri rămăneau pe seama administrației școlilor.

Pentru copiii „alogenilor” ce locuiau împreună cu rușii în aceleași localități s-a cerut înființarea școlilor elementare comune. În ele „tot procesul de instruire trebuia să se facă în limba rusă, de învățători ce posedă atât limba rusă, cât și graiul local alogen”, acesta fiind însă permis „doar pentru explicații orale”. În cazul în care copiii „alogenilor”, necunoscând limba rusă, nu puteau învăța împreună cu copiii ruși, se permitea deschiderea în școli a unor „secții speciale”, „în baza mijloacelor locale ale alogenilor”, unde elevii „alogeni” învățau „limba rusă în măsură ca să poată învăța împreună cu copiii ruși”.

În sfârșit, „pentru alogeni suficient de rusificați, ce locuiesc amestecați cu rușii ori locuiesc compact, se întemeiază școli elementare în baza principiilor comune pentru școlile rusești”².

În baza ideilor sus - menționate, la 26 octombrie 1874, ministrul instrucțiunii publice a aprobat unele articole suplimentare privind regulile de examinare a celor ce doreau să devină învățători în școlile alogene. De la aceștia se cerea să poată citi liber cărțile editate în limba localnicilor (cu grafie rusă) și să-și expună clar gândurile în limba respectivă. O asemenea cunoaștere era considerată suficientă, deoarece prin instruirea „alogenilor” nu se urmărea dezvoltarea limbii lor materne, ci folosirea acesteia ca „instrument” pentru învățarea limbii ruse, pentru a „substitui graiurile alogene și a-i include pe alogeni în mediul culturii și

² Постановление Совета Министра Народного Просвещения. Заседание 2-го февраля 1870 года журнала № 42. Дело по вопросу о мерах к образованию населяющих Россию инородцев, în: Gheorghe Negru, *Documente privind politica învățământului în Basarabia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, „Revista de istorie a Moldovei”, 1995, nr. 3-4, p. 111-114.

a familiei ruse”. Pentru verificarea cunoașterii de către învățători a limbii băștinășilor nu era necesară o examinare specială. Pur și simplu, învățătorul examinat, pe parcursul a două lecții, trebuia să utilizeze, „acolo unde era necesar „graiul alogen”³.

După cum reiese din prevederile documentelor analizate mai sus, demnitarii Imperiului Rus considerau sistemul de învățământ, atât cel primar, cât și cel secundar, unul dintre instrumentele de bază ale politicii de rusificare. În Basarabia startul politicii de rusificare a școlilor din a doua jumătate a sec. XIX s-a produs cu patru ani înainte de adoptarea hotărârii Consiliului de pe lângă ministrul instrucțiunii publice din 2 februarie 1870 privind învățământul „alogenilor”. În mod ciudat, politica respectivă a început nu cu reorganizarea învățământului primar, cum ar fi trebuit în mod logic să se întâmple, ci cu a celui secundar, cu modificări în activitatea gimnaziului din Chișinău. Acest fapt denotă urgența și caracterul excepțional al deciziei luate de autorități. La începutul lunii februarie 1866, după acceptarea continuării predării disciplinei „limba moldovenească” la gimnaziul din Chișinău de către Direcția Școlilor din Basarabia, Circumscripția de Învățământ Odesa și Ministerul Instrucțiunii Publice, după cinci luni de la începerea anului școlar, Consiliul de Stat al Imperiului Rus a adoptat, pe neașteptate, hotărârea „Cu privire la suspendarea predării limbii moldovenești la gimnaziul din Chișinău”, decizie sancționată, la scurt timp, de către împărat. Hotărârea Consiliului de Stat al Imperiului Rus a invocat drept pretext pentru anularea predării limbii române la gimnaziul din Chișinău prevederile „noului statut gimnazial”. Documentul, între altele, specifica că „în gimnaziile noastre în general nu se cuvin a fi învățători speciali pentru predarea unor graiuri locale speciale. De aceea, a stabili o excepție pentru unii doritori de a studia limba moldovenească la gimnaziul din Chișinău, și încă pe banii din visteria statului, nu pare a fi un lucru întemeiat [...]”. Faptul că la gimnaziul din Chișinău limba română s-a predat „cu succes” timp de 30 de ani, nu a fost acceptat drept argument pentru continuarea predării acesteia și efectuarea de noi cheltuieli. Nici prescripția că funcționarii de stat din Basarabia trebuiau să cunoască „limba locală” nu i-a convins pe membrii Consiliului de Stat să permită predarea limbii române. Acești funcționari erau fie originari din Basarabia, fie din alte regiuni. În primul caz, „ei deja fac cunoștință practică cu graiul local și de aceea trebuie doar să însușească temeinic limba rusă în timpul cursului gimnazial”. În al doilea caz, fiind trimiși la lucru în Basarabia din alte gubernii, „persoanele respective nu-și fac studiile la gimnaziul din Chișinău”. La fel, nici necesitatea pregătirii învățătorilor pentru școlile primare din Basarabia, care să cunoască atât limba rusă, cât și graiul local, nu justifică continuarea predării „limbii moldovenești” la gimnaziul din Chișinău. Învățătorii respectivi, după cum reiese din documentele expediate de către

³ Министерские распоряжения. Дополнительные статьи к правилам о специальных испытаниях для инородцев-христиан, для язычников и для татар-магометан (1874 г.), în: Gheorghe Negru, *Ibidem*, p. 114-115.

Ministerul Instrucțiunii Publice Consiliului de Stat, se preconiza să fie pregătiți nu în gimnazii, ci în „seminarii speciale pentru învățători”. Astfel, predarea „limbii moldovenești” la gimnaziul din Chișinău, „nu poate servi nici acestui scop”. Prin urmare, „considerând inutilă predarea limbii moldovenești la gimnaziul din Chișinău și creșterea în acest scop a salariului cu 1020 ruble, Consiliul de Stat a hotărât: demersul privind acest subiect al șefului Circumscripției de Învățământ Odesa să fie respins”⁴.

În temeiul hotărârii Consiliului de Stat, la propunerea ministrului instrucțiunii din 9 februarie 1866, directorului gimnaziului din Chișinău i s-a indicat, la 28 februarie 1866, sistarea imediată a predării „limbii moldovenești” în acea instituție. Drept urmare, la 1 martie 1866, Ioan Doncev, profesor de „limbă moldovenească” la gimnaziul din Chișinău, a fost concediat din funcție.

După cum se poate constata, Consiliul de Stat al Imperiului Rus s-a limitat la respingerea formală a argumentelor prezentate de Direcția Școlilor din Basarabia și acceptate până în acel moment de întreaga verticală administrativă din învățământ, inclusiv Ministerul Instrucțiunii, ceea ce reprezenta un semnal că politica de relativă toleranță față de limba română din Basarabia s-a încheiat, că ideea privind utilitatea predării acelei limbi în sistemul de învățământ din Basarabia nu mai era acceptată. În același timp, demnitarii Consiliului de Stat nu au îndrăznit totuși să declare public care a fost motivul adevărat al deciziei de anulare a predării „limbii moldovenești” la gimnaziul din Chișinău. De menționat faptul că în 1865 au fost publicate, de către Ioan Doncev, manualele „Cursulu primitiv de limba rumân” și „Abecedă rumână”, contribuind astfel la sincronizarea etnoculturală a românilor din Basarabia cu cei din România și la familiarizarea elevilor din Basarabia cu scrisul în grafie latină. În condițiile când, pe de o parte, fusese publicat, într-un tiraj mare, un prim manual modern de limbă maternă („Cursulu primitiv...”), care își propunea deschis să-i instruiască pe elevii din Basarabia în limba română contemporană, bazată pe grafia latină, iar pe de altă parte, încă la începutul anilor 1860, rusificarea se transformase într-un pilon de bază al politicii Imperiului Rus, Consiliul de Stat a decis să „dezamorseze” situația în mod tranșant și să anuleze predarea limbii române la gimnaziul din Chișinău⁵.

În timp ce la Sankt-Petersburg se prefigura hotărârea Consiliului de Stat, care va anula predarea limbii române la gimnaziul regional din Basarabia, la Chișinău, la 28 ianuarie 1866, adunarea generală a nobililor basarabeni luase în discuție adresa administratorului gimnaziului din 20 ianuarie 1866 în care, între altele, amintea că predarea „limbii moldovenești” (române) la gimnaziu fusese considerată drept folositoare de către Consiliul pedagogic al gimnaziului și Congresul

⁴ О прекращении преподавания молдавского языка в Кшшиневской гимназии, în: Gheorghe Negru, *Ibidem*, p. 116-117.

⁵ Gheorghe Negru, „Cazul Doncev” și eliminarea „limbii moldovenești” din Gimnaziul Regional din Chișinău (1866), în: „Destin Românesc. Revistă de istorie și cultură”, Serie nouă, 2006, nr. 3-4, p. 220-228.

pedagogilor din luna iulie 1865 de la Odesa. Administratorul atrăgea atenția nobililor basarabeni că, chiar dacă populația locală moldovenească nu participase deloc până atunci la administrarea economică a regiunii, oricum predarea limbii materne la gimnaziu fusese considerată drept utilă. Însă, odată cu introducerea instituțiilor de zemstvă în Basarabia și a implementării reformei judiciare, când populația era chemată să se implice în soluționarea problemelor locale și în alegerea judecătorilor de pace, predarea „limbii moldovenești” la gimnaziu devenea „o necesitate stringentă”. În plus, excluderea „limbii moldovenești” din rândul disciplinelor predate la gimnaziul din Chișinău ar fi periclitat deschiderea școlilor primare în satele din Basarabia, deoarece profesorii „școlilor populare” erau numiți doar din rândul absolvenților gimnaziului. Analizând toate aceste considerente, adunarea generală a nobililor din Basarabia, recunoscând importanța cunoașterii „limbii moldovenești” pentru viitorii funcționari, în vederea atingerii obiectivelor reformiste ale autorităților, prin admiterea instituțiilor de pace și de zemstvă, a concluzionat că predarea „limbii moldovenești” la gimnaziul din Chișinău era „foarte necesară”. Pentru îmbunătățirea predării „limbii moldovenești” la gimnaziul regional, nobilii din Basarabia au inițiat un demers în care solicitau ca predarea disciplinei respective să se producă în prima parte a zilei, iar salariul profesorului de „limbă moldovenească” să fie egal cu cel al celorlalți profesori din gimnaziu. De altfel, în cazul în care guvernul nu putea să asigure plata salariului profesorului de „limbă moldovenească” din contul statului, atunci nobilii basarabeni erau de acord să-și asume ei acest efort. Hotărârea adunării generale a nobililor din Basarabia a fost semnată de 83 dintre cele mai cunoscute și reprezentative personalități ale tagmei nobiliare din regiune⁶.

Decizia adunării generale a nobililor din Basarabia, aprobată cu puțin timp înainte de adoptarea hotărârii Consiliului de Stat „Cu privire la suspendarea predării limbii moldovenești la gimnaziul din Chișinău”, dezmințea concluziile și argumentele ce vor fi invocate în hotărârea respectivă a organului legislativ-consultativ suprem al Imperiului Rus. Spre deosebire de funcționarii Consiliului de Stat, care nu vedeau nici un rost în continuarea predării limbii române la gimnaziul regional, nobilii basarabeni, dimpotrivă, subliniau „utilitatea” și „necesitatea stringentă” a predării acestei limbi. În afară de aceasta, creșterea salariului profesorului de limbă română până la 1020 ruble nu avea cum să constituie o povară pentru bugetul de stat, după cum se menționa în hotărâre, deoarece nobilii din Basarabia se angajaseră să achite acești bani din contul lor. Nu cunoaștem dacă Ministerul Instrucțiunii și Consiliul de Stat au fost informați despre demersul și solicitările nobililor din Basarabia. E clar, însă, că, indiferent de răspunsul la această întrebare, intențiile autorităților țariste nu mai puteau fi modificate. Decizia, foarte importantă a nobililor basarabeni, a fost adoptată într-un moment

⁶ Dinu Poștarencu, *Pledarea nobilimii basarabene pentru studierea limbii române în instituțiile de învățământ din provincie*, în: „Tirageti. Istorie. Muzeologie, Serie nouă”, 2011, vol. V, nr. 2, p. 242-243.

crucial pentru destinul limbii române de la gimnaziul regional, atunci când autoritățile Imperiului Rus erau pe cale de a începe ofensiva împotriva limbii române din școlile basarabene, în general, iar gimnaziul, ca urmare a „cazului Doncev”, a ajuns primul în atenția demnitarilor responsabili de politica de rusificare. Demersul nobililor din Basarabia reflectă starea de spirit și doleanțele larg răspândite printre toate categoriile de români din provincie, contribuind la consolidarea unei opinii favorabile păstrării și predării limbii române la gimnaziul din Chișinău, reflectată și în avizele pozitive ale Direcției Școlilor din Basarabia, Circumscripției de Învățământ Odesa și Ministerului Instrucțiunii din Sankt Petersburg. La sfârșitul lunii ianuarie și începutul lunii februarie 1866 au intrat în coliziune interesele politicii de rusificare ale Imperiului Rus și interesele românilor din Basarabia de a-și conserva limba maternă, iar finalul, după o demonstrație a cazului Poloniei, dar și a altor regiuni naționale, era predestinat.

În anul următor 1867 a început și procesul de reorganizare și rusificare a sistemului de școli primare din Basarabia. Ca și în cazul interzicerii predării limbii române la gimnaziul din Chișinău, inițiativa a venit „de sus”, de la ministrul instrucțiunii D.A. Tolstoi. Acesta a vizitat în vara anului 1867 instituțiile școlare din regiunea Odesa și a remarcat că nu toți moldovenii cunoșteau limba rusă, iar în unele parohii serviciul divin se înfăptuia în „limba moldovenească”. În opinia acestuia, după unirea Principatelor Române în 1859 și constituirea statului român modern, considerat drept neprietenos față de Imperiului Rus, însușirea limbii și culturii ruse de către moldovenii din Basarabia căpătase o „semnificație politică”, iar păstrarea „limbii moldovenești” în Basarabia și necunoașterea limbii ruse de către moldoveni reprezenta un precedent periculos de despărțire a lor de statul rus. De aceea, pentru a se informa despre situația reală a școlilor din Basarabia, din punctul de vedere al politicii de rusificare, cu intenția de a raporta despre aceasta împăratului, D.A. Tolstoi a cerut efectuarea unei inspecții amănunțite a școlilor rurale din provincie. În cele din urmă, la solicitarea ministrului instrucțiunii și a episcopului Circumscripției de Învățământ Odesa, cu concursul guvernatorului Basarabiei, C. Ianovski, directorul Direcției Școlilor din Basarabia, împreună cu cinci revizori județeni, a vizitat, în lunile februarie, martie, aprilie 1868 școlile satești din regiune, alcătuiind două rapoarte în care a criticat vehement și a descris amănunțit neajunsurile sistemului de învățământ rural existent în acel moment, atât din punctul de vedere al dezvoltării intelectuale a copiilor, cât și al progreselor rusificării. S-au arătat, totodată, cauzele insuceselor, precum și căile de organizare a unui sistem „corect”, rusec, de învățământ primar în satele din Basarabia, ca bază pentru transformarea profundă a întregului sistem de viață rurală: lingvistic și național-cultural, administrativ, politic, economic⁷.

⁷ Отчет о состоянии народных училищ в Бессарабии. Составил директор училищ Бессарабской области К. П. Яновский, în Циркуляр по Управлению Одесским Учебным Округом, 1868, № 5, май 1868, с. 113-146; Сведения о ходе народного образования в Бессарабии в течение истекших 2 лет т. е. от второй половины 1867 года по 1-е октября

La 1 ianuarie 1868, conform datelor furnizate de către Consistoriul Eparhiei Chișinău, în satele din Basarabia existau 358 de școli „parohiale-bisericești” și 4178 elevi (4018 băieți și 160 fete). Însă, inspecția condusă de C. Ianovski, a depistat doar 212 școli și 2515 elevi (2427 băieți și 88 fete). De fapt, numărul școlilor și numărul elevilor, constatat de inspectorii, nu corespundea realității. Unii elevi veniseră la școală, iar unele școli se deschiseră chiar în timpul controlului. De aceea, după plecarea inspectorilor, presupunea C. Ianovski, o parte din elevi abandonaseră școala, iar unele școli încetaseră să mai funcționeze.

La fel și calitatea învățământului din școlile primare de la sate nu putea fi considerată satisfăcătoare. Elevii învățau să citească fără să înțeleagă sensul celor citite, „atât în limba rusă, slavonă, cât și în moldovenește”. Doar 1/8 din numărul total al elevilor erau în stare să explice unele cuvinte și expresii, numai 1/6 dintre ei știau rugăciunile principale (fără să înțeleagă sensul cuvintelor), aproape tot o 1/6 știau să scrie, numai 13 elevi cunoșteau cele 4 operații aritmetice.

Până în 1868 școlile satești pregătiseră doar 446 de știutori de carte, ceea ce constituia o persoană la fiecare 1200 de locuitori de la sate. Fiecare școală pregătise, în patru ani, în mediu, câte un știutor de carte⁸.

Datele furnizate de C. Ianovski reflectă un proces avansat de rusificare a școlilor primare din satele Basarabiei. Din cele 212 școli parohiale, care existau în 1868, în 164 de școli rurale se efectua în limba rusă și slavonă, în 20 – în limba română, iar în 28 – în limbile română și rusă. Din cei 2515 elevi ai școlilor parohiale, 297 citeau rusește, înțelegând „într-o oarecare măsură” sensul cuvintelor, 30 de elevi citeau, la fel, în limba română, 443 de elevi scriau în limba rusă, 26 – în limba română, 597 de elevi știau rugăciunile principale în rusește, 69 – în românește⁹.

Școlile primare din satele Basarabiei, existente până în 1868, menționa C. Ianovski, nu contribuiau la „educația moral-religioasă” și dezvoltarea „capacităților intelectuale” ale elevilor, nici la cultivarea printre aceștea a „sentimentului național rusesc și a dragostei față de patrie și Țar [...]”. Din acest punct de vedere, școlile respective nu numai că nu aduceau nici un folos populației, ci, dimpotrivă, dăunau. De aceea, semnala C. Ianovski, trebuiau luate cele mai hotărâte măsuri pentru răspândirea în Basarabia a unui „învățământ popular corect”. Basarabia avea nevoie de un asemenea învățământ „mai mult, poate, decât

текущего 1869 года. По поручению попечителя Одесского учебного округа составлены директором училищ Бессарабской области, in Циркуляр по Управлению Одесским Учебным Округом, 1869, № 11, ноябрь 1869, с. 405-422.

⁸ Gheorghe Negru, *Școala țaristă – instrument de rusificare a românilor din Basarabia (a doua jumătate a secolului al XIX-lea)*, in „Destin românesc. Revistă de istorie și cultură”, Chișinău – București, 1996, nr.1, p. 38-39.

⁹ *Ibidem*, p. 40.

orice altă gubernie sau regiune din Imperiul Rus, întrucât e puțin probabil să existe un alt ținut în întreaga Rusie în care să se fi făcut atât de puțin, timp de 56 de ani, pentru învățământul popular”. În condițiile când moldovenii „profe-sează aceeași religie ca și rușii, iar persoana Țarului este pentru ei la fel de sfântă ca și pentru fiecare rus”, „apropierea” moldovenilor de ruși, cu ajutorul unui învățământ „corect”, era încă posibilă. Dar a atinge repede scopul menționat va fi „foarte greu, dacă nu chiar imposibil”, avertiza C. Ianovski. Or, în opinia acestuia „unii consideră greșit că este suficient ca alogenii să învețe rusește și ei vor deveni ruși adevărați. Pentru a înțelege inconsistența unei asemenea opinii e destul să ne uităm la armenii locali, mulți dintre care nu înțeleg niciun cuvânt în limba armeană, dar vorbesc și ascultă în biserici predici în limba turcă, însă, în același timp, nu-i simpatizează deloc pe turci. Același lucru se poate spune și despre bulgarii basarabeni. Iată de ce școlile de aici trebuie să se deosebească printr-o foarte bună organizare: copiii în ele trebuie nu doar să învețe limba rusă, dar și să iubească tot ce este rusec. De aceea școlile, în care va învăța tineretul local de la sate, trebuie să aibă învățători de religie conștiințioși și bine pregătiți. Doar organizarea unor asemenea școli poate și trebuie să-și asume guvernul”, - insistă Ianovski.

Școlile parohiale în care instruirea se înfăptuia „în limba moldovenească” trebuiau lăsate în voia sorții, deoarece ele „nu mulțumeau necesitățile populației satești”. „Fără o susținere artificială, forțată, aceste școli își vor înceta neapărat existența lor jalnică”, conchidea C. Ianovski. Totuși, închiderea școlilor parohiale printr-o decizie oficială era considerată de C. Ianovski drept „incomodă”, întrucât ar fi putut determina susținerea, în secret, a școlilor respective¹⁰.

Spre deosebire de gimnaziul din Chișinău, unde suprimarea predării limbii române s-a realizat de „sus în jos”, la indicația Consiliului de Stat, în celelalte tipuri de școli secundare din Basarabia – în școlile județene – procesul a avut loc invers, de „jos în sus”. Drept „argument” pentru suspendarea predării limbii române în școlile județene a servit chiar faptul interzicerii predării limbii române la gimnaziu și, în consecință, imposibilitatea pregătirii învățătorilor pentru școlile primare. În demersul directorului școlilor din regiunea Basarabia, din 26 mai 1868, către Consiliul Regional din Basarabia, se menționa: „Odată cu eliminarea predării limbii moldovenești la Gimnaziul din Chișinău, nu este posibil, ca din rândul elevilor gimnaziului, să fie pregătite persoane care să ocupe posturile de învățători de limbă moldovenească, nici să fie supuse unui test special persoanele care ar dori să ocupe astfel de posturi. În prezent, postul de învățător de limbă moldovenească (la școala județeană din Hotin – n.n.) este vacant și nu se intenționează a fi scos la concurs, deoarece chiar și atunci când în școala din Hotin exista învățător de limbă moldovenească, erau foarte puțini

¹⁰ Отчет о состоянии народных училищ в Бессарабии. Составил директор училищъ Бессарабской области К. П. Яновский, în Циркуляр по Управлению Одесским Учебным Округом, 1868, № 5, май 1868, с. 141-146.

elevi care să studieze această limbă. Având în vedere cele de mai sus, am onoare să vă cer să desființați postul de învățător de limbă moldovenească în școala județeană din Hotin [...]”¹¹.

Așadar, argumentul fals din hotărârea Consiliului de Stat de la începutul anului 1866 privind inutilitatea predării „limbii moldovenești” la gimnaziul din Chișinău (chipurile, elevii, originari din Basarabia, cunoșteau, implicit, limba română și trebuiau doar să studieze limba rusă, iar pentru pregătirea învățătorilor de „limbă moldovenească” din școlile primare se preconiza deschiderea unor seminarii speciale de învățători; în fapt, prima școală de acest tip va fi deschisă abia în iulie 1872) a servit drept bază pentru demersul din mai 1868 al directorului școlilor din Basarabia de a lichida postul de învățător de limbă română la școala județeană din Hotin. Un „argument” nou al directorului, în raport cu cele din hotărârea Consiliului de Stat, prin care justifica cererea sa, era numărul mic de elevi de la școala județeană din Hotin, care studiau „limba moldovenească”. În realitate, numărul elevilor ce alegeau să studieze limba română la gimnaziu sau în școlile județene nu a prezentat cauza deciziilor represive ale autorităților la adresa limbii române din Basarabia, ci doar un pretext. Diminuarea numărului elevilor din școlile respective, care alegeau să studieze „limba moldovenească”, era consecința cursului politic de centralizare administrativă și rusificare național-culturală, inițiat de autorități în a doua jumătate a sec. XIX, a statutului facultativ al disciplinei „limba moldovenească” în sistemul de învățământ secundar din Basarabia. La 28 august 1868, în temeiul „argumentelor” menționate mai sus, Consiliul Regional din Basarabia a sancționat solicitarea directorului școlilor privind desființarea postului de învățător de limbă română la școala județeană din Hotin¹².

Procesul formal de suprimare a predării limbii române în toate școlile județene din Basarabia s-a finalizat la 3 februarie 1871. La acea dată, împăratul a sancționat demersul episcopului Circumscripției de Învățământ Odesa, prezentat de ministrul instrucțiunii publice al Imperiului Rus, privind anularea predării „limbii moldovenești” în școlile județene din Chișinău (nr. 1.), Orhei, Bălți, Soroca, Hotin. „În timpul de față – se menționa în referatul ministrului către împărat – episcopul Circumscripției de Învățământ Odesa a informat Ministerul Instrucțiunii că predarea în continuare a limbii moldovenești în toate cele cinci școli județene, amintite mai sus, este inutilă, deoarece în școlile județene din Chișinău nr. 1, Hotin și Orhei această limbă demult deja nu se învață, neexistând doritori să o însușească, nici învățători să țină cursuri, iar în celelalte două școli județene

¹¹ Ходатайство директора училищ Бессарабской области, адресованное в Бессарабский Областной Совет, Кишинев, № 1005, 25 мая 1868 года, în: Gheorghe Negru, *Documente privind politica învățământului în Basarabia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, „Revista de Istorie a Moldovei”, 1995, nr. 3-4, p. 117-118.

¹² По Областному Совету. Об упразднении должности учителя молдавского языка в Хотинском уездном училище: 28 августа 1868 года, în: Gheorghe Negru, *Documente privind politica învățământului în Basarabia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Revista de Istorie a Moldovei”, 1995, nr. 3-4, p. 118-119.

(Bălți și Soroca - n.n.), chiar dacă încă se mai predă, foarte puțini elevi o învață. Din aceste considerente și din necesitatea de a fortifica predarea limbii ruse în școlile județene amintite, episcopul Circumscripției de Învățământ Odesa solicită anularea predării în școlile respective a limbii moldovenești”. La rândul său, guvernatorul general al Novorossiei și Basarabiei, contactat de ministrul instrucțiunii, „ținând cont că în regiunea Basarabia limba moldovenească nu este utilizată nici în instituțiile de învățământ, nici în cele administrative și judecătorești, ci constituie doar un grai local al unei părți a populației sătești, care în timpul de față deschide școli populare cu predarea obiectelor exclusiv în limba rusă”, a acceptat în totalitate opinia episcopului din Odesa privind „inutilitatea predării limbii moldovenești în școlile județene din Basarabia”¹³.

Următorul pas în direcția rusificării învățământului primar și secundar din Basarabia, după suspendarea predării limbii române la gimnaziul regional și în școlile județene, conform indicațiilor ministrului instrucțiunii D.A. Tolstoi din 1867 și a propunerilor directorului școlilor K. Ianovski din 1868 referitoare la accelerarea rusificării școlilor sătești din Basarabia, l-a constituit fondarea unei instituții specializate pentru pregătirea învățătorilor. În raportul pentru anul 1870, guvernatorul militar al Basarabiei I.E. Hanhardt, informându-l pe împărat despre insuficiența învățătorilor pentru școlile elementare din regiune, propune să se deschidă câte o școală normală în județele Chișinău, Orhei, Iași, „în scopul cunoașterii limbii ruse și în general a întăririi elementului rus din aceste județe”. În opinia guvernatorului, era un moment potrivit pentru atingerea scopului propus, deoarece, în urma „influenței binefăcătoare” a noilor organe judecătorești, introduse în 1869, „în mediul populației moldo-valahe, până nu demult nepăsătoare și apatice, a apărut tendința de a învăța limba rusă, fără cunoașterea suficientă a căreia nimeni nu poate pretinde la titlul de jurat, ceea ce imediat a devenit un lucru foarte prestigios în ochii băștinașilor. Această tendință nu trebuie neglijată chiar și din considerente de stat și ar fi un lucru de mare folos dacă visteria ar deschide, din contul său, două, trei școli normale în județele Chișinău, Orhei și Iași, unde marea majoritate a populației o alcătuiesc moldovenii”. Țarul, manifestându-și interesul față de inițiativa guvernatorului Basarabiei, a notat pe câmpul raportului: „A se analiza”. Ca urmare, Ministerul Instrucțiunii Publice a solicitat avizul episcopului Circumscripției de Învățământ Odesa. Episcopul, într-o adresă din februarie 1872, ținând cont că pentru luna iulie 1872 era deja planificată deschiderea școlii normale din Bairamci, județul Akkerman (autorizată prin decizia din 7 decembrie 1871 a Consiliului de Stat și aprobată de către împărat), a emis părerea că, „pentru satisfacerea cererii de învățători bine pregătiți pentru școlile elementare din Basarabia, ar fi suficient și mai puțin împovărat pentru visterie

¹³ Об упразднении преподавания молдавского языка в уездных училищах Бессарабской области, Февраля 3, 1871, în: Gheorghe Negru, *Documente privind politica învățământului în Basarabia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Revista de Istorie a Moldovei”, 1995, nr. 3-4, p. 119-120.

a institui la Școala Normală din Baramci, pe lângă cele 40 burse de stat de care dispune ea [...], încă 20 asemenea burse”. După deliberări, opinia respectivă fiind acceptată și de ceilalți demnitari, la 8 octombrie 1872 Consiliul de Stat a adoptat hotărârea „Cu privire la mărirea numărului de bursieri ai statului în Școala Normală din Bairamci, regiunea Basarabia”, iar împăratul a aprobat această decizie¹⁴.

După inițierea procesului de înlăturare a limbii române din școlile sătăști primare și de fondare în satele Basarabiei a școlilor elementare exclusiv rusești (1867), după anularea predării limbii române în școlile secundare (gimnaziul regional – 1866; școlile județene – 1868, 1871; seminarul teologic – 1868¹⁵), problema cunoașterii insuficiente a limbii ruse de către elevii români din școlile respective nu a dispărut. În a doua jumătate a anilor 1880, nemulțumiți de progresele rusificării, demnitarii Imperiului Rus au inițiat o discuție privind factorii (așa-zisele „condiții nefavorabile”, conform documentelor) care împiedicau rusificarea românilor din Basarabia și identificarea unor pârgii eficiente de amplificare a asimilării prin intermediul instruirii în școli. Totul a început după vizita, în vara anului 1886, a guvernatorului general provizoriu din Odesa, Hristofor Roop, în Basarabia. Acesta, inspectând o serie de școli și contactând cu populația, a rămas profund „întristat” de faptul că foștii absolvenți ai școlilor rurale nu puteau sau poate nici nu doreau să vorbească rusește. După cum aflăm din raportul inspectorului școlilor populare din gubernia Basarabia, raionul patru, A. Uarov, din 5 iunie 1886, adresat directorului școlilor populare, guvernatorul general din Odesa, călătorind spre Soroca, a schimbat, pe neașteptate, itinerarul, intrând, neanunțat, la școla din Căinari-Vechi. Aici el i-a găsit pe învățător și învățătoare care au reușit să adune „câțiva elevi” și să-i prezinte demnitarului de la Odesa. După examinare, H. Roop a constatat: „Se vede că în școlile populare nu se obține cunoașterea deplină a limbii ruse”. Inspectorul A. Uarov a explicat că faptul respectiv era „determinat, parțial, de naționalitatea moldovenească a elevilor, de mediul în care trăiesc și aud doar vorbă moldovenească, de durata scurtă a anului școlar în școlile sătăști”¹⁶.

Mai multe detalii despre discuția guvernatorului general cu cadrele didactice de la școala „de o singură clasă” din Căinari-Vechi descoperim în raportul învățătorului N. Iațimirski către inspectorul Uarov, din 12 iulie 1886. Guvernatorul general l-a întrebat pe învățătorul de religie Podgurski: „De ce în școlile populare elevii nu pot să vorbească fluent în limba rusă și, prin urmare, nu pot pot fi

¹⁴ 8 octombrie 1872. Cu privire la creșterea numărului de bursieri ai statului la Școala Normală din Bairamci, regiunea Basarabia, în: Gheorghe Negru, *Limba română și politica de rusificare în Basarabia*, în: „Destin Românesc, Revistă de istorie și cultură”, Ediție specială, Chișinău, 2011, nr. 5-6, p. 142-147.

¹⁵ Nicolae Popovschi, *Istoria Bisericii din Basarabia în veacul al XIX-lea sub ruși*. Ediție îngrijită de Iurie Colesnic, Chișinău, Museum, 2000, p. 131.

¹⁶ Письмо инспектора народных училищ Бессарабской губернии, 4-го района, адресованное его превосходительству господину директору народных училищ Бессарабской губернии, г. Сороки, № 369, 5 июня 1886 г., în: A.N.R.M., fond 152, inv. 1, dosar 324, fila 196.

promotori buni (ai limbii ruse – n.n.) în mediul lor?”. Acesta a răspuns: „Este foarte dificil să-i înveți pe moldoveni să vorbească fluent în limba rusă și, în afară de aceasta, ei nu frecventează sistematic școala, de aceea este necesar de a introduce învățământul obligatoriu”. Asistenta învățătorului, la rândul ei, a specificat că „în școala populară nu se poate reuși ca băieții să însușească bine limba rusă, deoarece ei aud vorbirea rusească numai în clase, dar în familie vorbesc în limba maternă moldovenească”. Învățătorul Iațimirski a precizat și el că „țăraniile încă nu au conștientizat folosul instruirii, iar pentru ca absolvenții școlilor populare să nu uite limba rusă și să servească drept promotori ai limbii ruse în mediul lor nu trebuie să li se elibereze atestatul până la maturitate și să fie forțați să meargă la școala în zilele libere de iarnă; unii dintre elevii mei, care au terminat cursul în anii precedenți, frecventează școala iarna, iar eu le preadam ca și la toți ceilalți, determinându-i ca în zilele de sărbătoare să citească ceasuri întregi în biserică”. Opinia respectivă a fost aprobată de guvernatorul general de la Odesa¹⁷.

În raportul din anul 1886 către împărat, Hristofor Roop, referindu-se la ultimele sale călătorii prin Basarabia, semnala, „cu mare mâhnire”, că „în rândurile populației moldovenești locale aproape că nu se observă roadele instruirii în numeroasele școli publice, căci sătenii care au învățat în ele, mulți dintre ei chiar trecând mai apoi prin armată, aproape pretutindeni nu puteau cu desăvârșire, sau poate că nici nu doreau, să răspundă rusește la întrebările care li se puneau”. Din cei peste 20 000 de elevi, care, conform rapoartelor, studiau în școlile satești din Basarabia, încheiau cursul nu mai mult de 5 sau 6 %, astfel încât „cheltuielile considerabile suportate de guvern, de zemstve și de înseși comunitățile rurale – până la 300 mii ruble anual – devin aproape absolut neproductive”. Acordând „o importanță primordială chestiunii privind necesitatea contopirii totale a Basarabiei cu Rusia autohtonă, am atras în acest sens toată atenția guvernatorului și șefilor din învățământul local pentru a pune pe viitor baze cu ajutorul cărora școlile publice din această periferie ar putea cu adevărat satisface nevoile populației și, în același timp, ar contribui la rusificare”, - declara Roop¹⁸.

Acest pasaj din raportul guvernatorului general a atras atenția țarului care a notat pe câmp: „Extrem de indicat”. Despre pasajul și nota respectivă, Comitetul de Miniștri, conform regulamentului, l-a informat pe ministrul instrucțiunii publice și pe cel al afacerilor interne. I. Deleanov, ministrul instrucțiunii, în adresa către Comitetul de Miniștri din 30 iunie 1888, concluzionează, în baza datelor primite de la epitropul Circumscripției de Învățământ Odesa, că „primul și prin-

¹⁷ Рапорт учителя Каинарь-Векского однокласного народного училища на имя его высокоблагородию господину инспектору народных училищ Бессарабской губернии, 4-го района, № 10, 12 июля 1886, în: *Arhiva Națională a Republicii Moldova* (în continuare A.N.R.M.,) Fond 152 (*Direcția școlilor publice din Basarabia și instituțiile subordonate*), inv. 1, dosar 324, fila 210.

¹⁸ Выписка из всеподанейшего отчета временного Одесского генерал - губернатора за 1886 год, în: Gheorghe Negru, *Documente privind politica învățământului în Basarabia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Revista de Istorie a Moldovei, 1995, nr. 3-4, p. 125-126.

cipalul motiv al faptului că școlile publice din Basarabia nu corespund întru totul scopurilor indicate de guvernatorul general provizoriu din Odesa constă în numărul limitat al acestor școli în raport cu populația și suprafața guberniei”. Astfel, constata ministrul, „acum zece ani” (1878), în Basarabia activau 198 de școli satești de diferite tipuri în care învățau 11 061 elevi. În același an, absolviseră cursul 331 elevi. În momentul când demnitarul își redacta scrisoarea, în prima jumătate a anului 1888, în Basarabia funcționau 395 de școli satești cu 25 563 elevi. În 1886, în aceleași școli, absolviseră cursul 1700 elevi. În Basarabia, comparativ cu celelalte gubernii din Circumscripția de Învățământ Odesa, numărul școlilor primare în raport cu numărul populației și cu suprafața guberniei era mai mic decât în gubernia Taurida și mai mare decât în guberniile Herson și Ecaterinoslav. În gubernia Taurida, o școală primară revenea la 820 locuitori și la un teritoriu de 48 verste pătrate¹⁹, în Basarabia – la 2350 locuitori și la un teritoriu de 69 verste pătrate, în Herson – la 2420 locuitori și la un teritoriu de 79 verste pătrate, în Ecaterinoslav – la 2670 locuitori și la un teritoriu de 93 verste pătrate. În pofida avantajului Basarabiei față de gubernia Herson și Ecaterinoslav, raporturile sus-menționate dintre numărul de școli, numărul de populație și suprafața guberniilor, conform documentului, „nu pot fi considerate favorabile în nicuna din guberniile circumscripției, cu atât mai mult cu cât din componența populației fiecăreia din ele fac parte alogeni destul de numeroși și adeseori deosebindu-se radical ca limbă și credință de populația autohtonă a statului și între ei”.

Încercând să clarifice cauzele numărului insuficient de „școli populare” din Basarabia și, în definitiv, a insucceselor politicii de rusificare, ministrul instrucțiunii analizează sursele de finanțare a acestor instituții. Astfel, constata I. Deleanov, pentru școlile din Basarabia erau alocate de la visteria de stat a Imperiului Rus 45 384 rub., comunitățile satești din Basarabia contribuiau cu 215 587 rub., cele orășenești – cu 37 546 rub., administrațiile de zemstvă – cu 10 286 rub. Deși, din motive lesne de înțeles, demnitarul nu învinuiește guvernul că alocă prea puțini bani pentru școlile din Basarabia, cifrele enunțate de acesta relevă o tendință clară, caracteristică pentru toate guberniile din Circumscripția de Învățământ Odesa: subfinanțarea de la buget a școlilor. În așa fel, eforturile întreținerii școlilor existente în Basarabia și costurile politicii de rusificare erau plătite, în cea mai mare parte, de „alogeni”. În Basarabia instituțiile școlare erau finanțate, în principal, de comunitățile satești, ceea ce constituia o particularitate în cadrul circumscripției, iar în guberniile Taurida, Herson și Ecaterinoslav – de către administrațiile orășenești și cele de zemstvă. I. Deleanov, referindu-se la sursele de finanțare a învățământului din Basarabia, considera că administrațiile orășenești de aici aveau o atitudine „puțin înțelegătoare” față de finanțarea școlilor publice, iar cele de zemstvă erau „cu totul indiferente”. În opinia ministrului, decalajele sus-menționate se datorau răspândirii în Basarabia, în temei, a școlilor satești cu o clasă și cu două clase, subordonate Ministerului

¹⁹ O verstă pătrată este egală cu 1, 138 km².

Instrucțiunii Publice, pe când cele subordonate consiliilor școlare erau mai puțin răspândite. Astfel în Basarabia existau 227 școli de primul tip și 134 de tipul doi, în celelalte gubernii – 98 de primul tip și 898 de tipul doi. Deși școlile subordonate Ministerului Instrucțiunii Publice erau mai „rațional organizate”, ele necesitau costuri mai mari de întreținere, stopând inevitabil răspândirea școlilor subordonate consiliilor școlare care erau mai puțin de întreținut, dar, totodată, „nelipsite de posibilitatea de a servi scopurilor arătate de guvernatorul general”.

Un alt impediment în calea rusificării, care deja nu ținea doar de sfera învățământului, îl constituia mediul moldovenesc din satele basarabene. „În aceste localități – sublinia ministrul instrucțiunii – nu numai moldoveanul uită vorba rusească, ci și rusul sadea, constrâns să se instaleze aici pentru o vreme mai mult sau mai puțin îndelungată, cu trecerea timpului, se dezvăță să vorbească în limba natală, devenind după vorbă el însuși moldovean”.

În cele din urmă, pentru a crește numărul de școli sătești în Basarabia și a consolida politica de rusificare, ministrul instrucțiunii, referindu-se la opinia episcopului Circumscripției de Învățământ Odesa, propunea, în afară de îmbunătățirea activității școlilor deja existente, următoarele: 1) a determina zemstva din Basarabia să aloce sume pentru „fondarea școlilor sătești în toate localitățile alogene în care acestea nu există, iar în cele mai populate dintre localități, chiar dacă au câte o școală, să se mai deschidă câte una”. Scopului respectiv trebuiau să-i servească „școlile parohiale, instituite din veniturile de la proprietățile mănăstirești donate locurilor sfinte la răsărit”; 2) a lua măsuri „ca să fie alese și numite în toate funcțiile în localitățile moldovenești exclusiv persoane care au terminat cursul într-una din școli și care cunosc temeinic limba rusă, în același timp orice corespondență oficială trebuie să fie ținută neapărat de către aceste persoane publice în limba de stat”. În opinia ministrului instrucțiunii, pentru a înțelege dacă propunerile sus-menționate puteau fi realizate, Ministerul Afacerilor Interne trebuia să răspundă la două întrebări: 1) permitea oare situația economică a zemstvei basarabene de a cere „noi sacrificii pentru învățământul public și în general de a extinde activitatea în această direcție”; 2) „cât de puternică este tendința sătenilor de a-și asuma povara funcțiilor pentru ca dorința de a le ocupa să le poată servi drept imbold să învețe”. Din câte se știe, constata ministrul, țăranii evitau să-și asume funcțiile sătești, întrucât salariul nu recompensa dauna pe care o suporta gospodăria în timpul când era ocupat cu prestarea serviciilor publice²⁰.

La 21 iulie 1888, Comitetul de Miniștri a expediat adresa ministrului instrucțiunii publice, expusă mai sus, ministrului ad-interim al afacerilor interne Veaceslav Plevé, invitându-l să prezinte opiniile și concluziile sale în chestiunea creșterii eficienței școlii din Basarabia ca instrument de rusifica-

²⁰ Adresa Ministerului Instrucțiunii Publice, Departamentul Pentru Problemele Școlilor, către șeful serviciului administrativ al Comitetului de Miniștri, Sankt Petersburg, nr. 9718, 30 iunie 1888, în: Gheorghe Negru, *Limba română și politica de rusificare*, „Destin Românesc. Revistă de istorie și cultură”, Serie nouă, Ediție specială, 2011, nr. 5-6, p. 155-158.

re²¹. La rândul său, ministrul ad-interim al afacerilor interne, prin scrisoarea din 12 septembrie 1888, a solicitat același lucru de la guvernatorul general provizoriu din Odesa²². La 22 septembrie 1888, guvernatorul general Hristofor Roop a cerut informații, în aceeași chestiune, guvernatorului Basarabiei. Comentând propunerile lui I. Deleanov, guvernatorul general a fost într-un tot de acord cu „considerațiunile expuse la pct. 2 ale ministrului instrucțiunii publice”. Însă, ținând cont de repartizarea inegală a populației moldovenești în județele Basarabiei, concentrată, în opinia sa, mai mult în partea de nord a guberniei, Roop nu a dat „o importanță primordială numărului de școli populare, indicat de secretarul de stat Deleanov”, deoarece ele nicidecum nu asigurau „rezultatele scontate”. Spre deosebire de ministrul instrucțiunii, care pleda pentru fondarea, cu ajutorul alocațiilor de la zemstvă, a școlilor sătești în „toate localitățile alogenilor”, guvernatorul general considera „absolut inutil să ceri de la zemstvele acelor județe în care sunt puțini moldoveni noi sacrificii pentru învățământul public”. De aceea, Roop considera necesară doar „construcția în localitățile populate mai ales cu moldoveni, chiar și a câtorva astfel de școli, care, așa cum am prezentat în raportul meu către Împărat, ar putea satisface cu adevărat nevoile populației și contribui, în același timp, la rusificare”²³.

Guvernatorul general provizoriu din Odesa, în adresa din 26 noiembrie 1888 către ministrul afacerilor interne, bazată pe informațiile și opiniile guvernatorului Basarabiei, a prezentat următoarele concluzii:

„1. Nu se observă în momentul de față nici un fel de tendință în rândurile populației sătești nici spre ocuparea de funcții în administrația țărănească, nici spre învățarea limbii ruse.

2. Nu există nici un temei pentru a conta pe contribuția zemstvei la deschiderea de noi școli.

3. Caracterul imperios al chestiunii privind învățământul public în partea moldovenească a Basarabiei, având în vedere necesitatea rusificării cât mai rapide a acestei periferii, ridică această chestiune la gradul de importanță de stat, de aceea învățământul populației sătești din regiunea dată trebuie să constituie o preocupare a Guvernului.

4. Cel mai bun mijloc pentru obținerea unor rezultate utile este considerat organizarea școlilor parohiale și a școlilor ministeriale, în acestea fiind numiți conducători din rândurile preoților și învățătorilor care corespund într-un tot sarcinilor încredințate lor.

5. Deținerea funcțiilor administrației sătești exclusiv de persoane care cu-

²¹ Adresa Comitetului de Miniștri către Excelența Sa V.K. Plevé, Sankt Petersburg, nr. 1370, 21 iulie 1888, în *Ibidem*, p. 159.

²² Adresa Ministerului Afacerilor Interne, Departamentul Economic, către domnul guvernator general provizoriu din Odesa, Sankt Petersburg, nr. 5752, 12 septembrie 1888, în *Ibidem*, p. 159-160.

²³ Adresa guvernatorului general provizoriu din Odesa către domnul guvernator al Basarabiei, Odesa, nr. 3263, 22 septembrie 1888, în: Gheorghe Negru, *Limba română și politica de rusificare*, „Des-tin Românesc. Revistă de istorie și cultură”, Serie nouă, Ediție specială, 2011, nr. 5-6, p. 161-163.

nosc limba rusă este posibilă doar cu trecerea timpului, când școlile vor furniza un contingent de astfel de persoane”²⁴.

La 20 ianuarie 1889, contele D. A. Tolstoi, ministru al afacerilor interne, a comunicat Comitetului de Miniștri opiniile și informațiile primite de la guvernatorul general provizoriu din Odesa, considerându-le „demne de toată atenția”²⁵.

În cele din urmă, la 7 și 21 martie 1889, Comitetul de Miniștri a examinat adresele primite de la ministrul instrucțiunii și a celui al afacerilor interne. În baza explicațiilor date de ministrul afacerilor interne, ministrul instrucțiunii publice, ober procurorul Sfântului Sinod, guvernatorul general provizoriu din Odesa, s-a ajuns la o serie de concluzii care relevă cum condițiile din Basarabia, considerate „atât de nefavorabile” a-u mai temperat zelul rusificator al unor înalți demnitari ai Imperiului Rus, determinându-i să se conformeze și să ajusteze procesul de rusificare al românilor basarabeni cu posibilitățile financiare ale guvernului și ale locuitorilor guberniei.

În primul rând, demnitarii au constatat că organizarea și deschiderea în viitorul apropiat a „unui număr considerabil” de școli parohiale, utilizând resursele populației locale, „oricât de mult s-ar dori aceasta”, era „extrem de dificilă”. Cauzele acestui fenomen erau următoarele: a) dominarea în Basarabia a „neamului moldovenesc” care „nu conștientizează necesitatea învățării limbii ruse”; b) preoțimea basarabeană, „alcătuită aproape exclusiv din populație locală”, „nu posedă suficient limba rusă”; c) numărul parohiilor din Basarabia era „extrem de mare (peste 1000)”, determinând întinderea „prea mică” a parohiilor și traiul „foarte sărac” al clerului, iar drept consecință „atragera în funcții de preot a unor persoane îndeajuns de instruite din guberniile rusești indigene este foarte dificilă”.

În al doilea rând, drept urmare „a unor condiții atât de nefavorabile”, Departamentul pentru afaceri ecleziastice a confesiunii ortodoxe și Ministerul Instrucțiunii Publice, înțelegând „importanța instalării solide în ținut a instruirii ruse”, a faptului că scopul era „imposibil de atins altfel decât treptat și fără violență asupra populației alogene locale”, au cheltuit în Basarabia „mijloace considerabile pentru realizarea obiectivului indicat cu ajutorul unor acțiuni excepționale”. Astfel, în eparhia Chișinău, a fost fondată, din mijloacele adunate de la proprietățile mănăstirești donate „locurilor sfinte” din răsărit, o școală de fete (în care erau educate până la 300 de eleve) și un seminar teologic cu o școală parohială model. Autoritățile sperau că instituțiile școlare respective vor contribui, încetul cu încetul, la pregătirea preoților din rândul populației locale, aceștea devenind cunoscători buni ai limbii ruse și a procedurilor pedagogice. Simultan, prin instruirea rusească a „elementului feminin al familiilor preoțimii locale”, se intenționa „a introduce limba rusă ca limbă vorbită în familiile clericilor de la țară”.

²⁴ Adresa guvernatorului general din Odesa către domnul ministru al afacerilor interne, Odesa, nr. 4533, 26 noiembrie 1888, în Gheorghe Negru, *Ibidem*, p.164-167.

²⁵ Adresa Ministerului Afacerilor Interne, Departamentul Economic, către domnul șef al serviciului administrativ al Comitetului de Miniștri, Sankt Petersburg, nr. 418, 20 ianuarie 1889, în *Ibidem*, p. 167-170.

În al treilea rând, înăți funcționari erau încrezători că „toate instituțiile de învățământ sus-numite vor aduce, fără îndoială, cu timpul, beneficiile așteptate de la ele în opera de rusificare a guberniei Basarabia, mai cu seamă în condițiile unei tendințe ferme a departamentelor respective și a conducerii locale spre atingerea scopului propus”.

În al patrulea rând, deja „în momentul de față” (1889) pot fi cuantificate roadele eforturilor constante ale guvernului din deceniul trecut în direcția rusificării: „Cu 10 ani în urmă, în Basarabia nu erau decât 198 de școli publice cu predare în limba rusă, pe când astăzi numărul lor este de 395”.

Pe baza explicațiilor și datelor sus-menționate, Comitetul de Miniștri a constatat că „răspândirea considerabilă a școlilor parohiale în gubernia Basarabia se poate produce doar în viitor, când va crește numărul slujitorilor altarului care să posede carte rusească, iar limba rusă va fi înțeleasă de populația locală. În momentul de față, pe primul loc între acțiunile de extindere a învățământului primar în limba de stat, în scopul rusificării acestei regiuni periferice, trebuie să stea școlile satești ale Ministerului Instrucțiunii Publice”.

De asemenea și implementarea propunerii privind numirea în funcțiile din cadrul administrației satești locale a unor persoane exclusiv din rândul celor care cunosc bine carte rusească era posibilă „doar odată cu trecerea timpului, pe măsura răspândirii în masele populare a capacității de a însuși bine limba rusă, dar spre acest scop trebuie să se tindă la fel de neclintit ca și în chestiunea sus-menționată a extinderii în acest ținut a școlii ruse în general”²⁶.

Așadar, eforturile autorităților țariste de la sfârșitul sec. XIX de a accelera și aprofunda procesul de rusificare a românilor basarabeni, de a contribui decisiv, în perioada imediat următoare, la ștergerea caracteristicilor etnolingvistice și culturale ale acestora, prin creșterea considerabilă și rapidă a numărului de școli parohiale în satele din Basarabia, transformate în școli exclusiv rusești, în „instrumente” ale rusificării, dar finanțate, în principal, de comunitățile locale, au fost subminate de o serie de factori extrem de „nefavorabili”. A fost vorba, în primul rând, de dominarea „neamului moldovenesc” în Basarabia, care nu conștientiza necesitatea învățării limbii ruse. În al doilea rând, de sărăcia și „incultura” clericilor care, pe de o parte, nu puteau fi înlocuiți cu fețe bisericești aduse din Rusia, deoarece parohiile basarabene erau mici și sărace și nu prezentau interes pentru acestea, iar pe de altă parte, fiind instruiți, în marea lor majoritate, în școli primare „moldovenesti”, cunoșteau insuficient sau nu cunoșteau deloc limba rusă. În al treilea rând, de sărăcia, în general, a populației locale, incapabilă să întrețină din mijloacele proprii un număr suficient de școli parohiale rusești, care să substituie mediul lingvistic și cultural ro-

²⁶ О высочайшей отметке на всеподданнейшем отчете за 1886 год временного Одесского генерал-губернатора касательно народных школ в Бессарабии, марта 17, 1889. Выписка из журналов Комитета Министров 7 и 21 марта 1889 года, în: Gheorghe Negru, *Documente privind politica învățământului în Basarabia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, „Revista de istorie a Moldovei”, 1995, nr. 3-4, p. 126-127.

mănesc cu mediul, limba și cultura rusă. În aceste condiții, demnitarii de la Sankt Petersburg au decis să nu forțeze, inutil, nota, ci să proclame rusificarea românilor din Basarabia drept o problemă importantă a statului, transferând-o în grija și gestiunea permanentă a guvernului. Însă, deoarece guvernul nu era în stare să propună o finanțare consistentă și imediată a procesului de rusificare, de creștere exponențială a numărului de școli în această provincie, Comitetul de Miniștri al Imperiului Rus a fost nevoit să respingă ideea „saltului calitativ” sau a rusificării rapide a românilor, propusă în 1886 de către guvernatorul general provizoriu din Odesa, insistând să mențină strategia și ritmul anterior al politicii de rusificare treptată, fără a recurge la violență, pe baza creșterii succesive, mai ales a numărului de școli „ministeriale”, până când, în cele din urmă, populația locală și, în mod special, clerul român și „elementul feminin” românesc, vor însuși limba rusă și vor poseda carte rusească.

Politica respectivă de rusificare a autorităților imperiale, prin închiderea școlilor primare parohiale românești și transformarea lor în școli exclusiv rusești, prin organizarea de noi școli primare parohiale și „ministeriale”, de asemenea, rusești, prin suspendarea predării disciplinei „limba moldovenească” în școlile primare și secundare, prin interzicerea, în general, a limbii și culturii naționale și impunerii limbii și culturii ruse în Basarabia, dublate de subdezvoltarea și sărăcia caracteristice societăților eminamente agrare din Sud-Estul Europei, în general, a încetinit în mare măsură procesul de alfabetizare a românilor, iar într-o perspectivă mai largă și fenomenul creșterii numărului de intelectuali și cadre naționale, însușirii și dezvoltării limbii române literare, literaturii, culturii și identității naționale, frânând evoluția Basarabiei către o societate modernă.

Relevante, în acest sens, sunt datele recensământului din 1897 care, deși au fost falsificate, evidențiază totuși tendințele principale ale proceselor din societatea basarabeană. Astfel, la sfârșitul sec. XIX, din cei 920 919 români basarabeni 817 116 (94,2 %) erau analfabeți, existând doar 53 803 știutori de carte, ceea ce constituia 5,8% din totalul populației (10,0% - bărbați și 1,5% - femei). Ponderea românilor știutori de carte, comparativ cu celelalte etnii din Basarabia, era cel mai mic, cu excepția Țiganilor. În totalul populației basarabene, nemții știutori de carte constituiau 62,6%, polonezii – 46,6%, evreii – 36,1%, rușii – 25,6%, bulgarii – 18,0%, găgăuzii „tătari” și „osmani” – 12,2%, ucrainenii – 9,1%. Din cei 53 803 români instruiți 50 513 (93,9%) absolviseră școli primare, iar 3 290 (6,1%) – și alte tipuri de școli. În total, 51 579 (5,65%) erau „știutori de carte în limba rusă” și doar 2 224 (0,2%) – „știutori de carte în altă limbă” care, în general, nu putea fi alta decât limba română. Cele mai puține persoane instruite în limba maternă, cu excepția Țiganilor, erau printre români, bulgari, găgăuzi, iar cele mai multe – printre nemți (41,9%), ruși (25,6%), evrei (14,4%). Conform datelor culese de cercetătorul sovietic A. Babii, în anii 1862-1900, timp de 38 de ani, doar 246 de „moldoveni”, majoritatea originari din Basarabia, au intrat la studii universitare în diferite orașe ale Imperiului Rus, ceea ce constituia doar 6,4 studenți anual²⁷. Comparativ cu

²⁷ А.И. Бабий, Формирование молдавской интеллигенции во второй половине XIX – начале XX в., Изд. «Штиинца», Кишинев, 1971, с. 24.

celelalte etnii din Basarabia, numărul intelectualilor și funcționarilor români reprezentați în diferite domenii ale vieții sociale din Basarabia, cu excepția bisericii ortodoxe, era cel mai mic (în unele domenii, procentul ucrainenilor era mai mic decât al românilor). Clericii români constituiau 59,7%, rușii – 23,9%, ucrainenii – 11,4 % etc. În administrație, judecătoriile și în poliție românii alcătuiau 11,2%, rușii – 64,2%, ucrainenii – 16,7%. În judecătoriile particulare românii reprezentau 7,6%, rușii – 73,6%, ucrainenii – 2,8%. În forțele armate românii erau cei mai puțini – 5,8%, rușii – 58,3%, ucrainenii – 17,2%. În învățământ și educație românii reprezentau 18,3%, rușii – 58,0%, – ucrainenii – 13,8%. În știință, literatură, artă românii alcătuiau 16,8%, rușii – 48,6%, ucrainenii – 24,8%. În activitățile medico-sanitare românii constituiau 17,2%, rușii – 55,9%, ucrainenii – 2,8%²⁸.

La fel de relevante, pentru evaluarea consecințelor nefaste ale politicii de rusificare a autorităților țariste asupra alfabetizării și instruirii românilor basarabeni în sec. XIX, sunt și informațiile guvernatorului Basarabiei, prezentate în raportul către țar din 1901. Astfel, pentru satisfacerea necesităților de instruire a 2 142 000 oameni (1 757 000 – săteni, 385 000 – orășeni), în Basarabia funcționau 1513 școli de felurite tipuri (generale, profesionale, medii și primare; „ministeriale”, aflate în subordinea directorului școlilor populare, parohiale și de alfabetizare, subordonate departamentului ecleziastic): 381 în orașe, 1132 în sate. În total, în școlile respective, învățau 92 654 de elevi, inclusiv 67 846 (72%) băieți și 24 808 (28%) fete. În cele 381 de școli orășenești învățau 23 346 elevi, iar în cele 1132 școli rurale învățau 69 308 elevi. Din cei 245 308 copii de vârstă școlară din satele basarabene doar 69 308 (28%) erau școlarizați, iar 176 000 (72%) nu frecventau școala deloc. În opinia guvernatorului, chiar dacă numărul școlilor din Basarabia era insuficient pentru toată populația, organizarea „școlilor populare rusești” era îndeosebi necesară „în satele cu populație nerusă”. „Într-o gubernie unde elementul curat rusesc este foarte neînsemnat – constata guvernatorul –, iar populația, în afară de evrei, este alcătuită din moldoveni, bulgari, găgăuzi (turci creștini), nemți, armeni, albanezi și alte etnii, școlile populare rusești ar putea să servească, înainte de toate, scopurilor guvernamentale, contribuind la dezvoltarea spiritului rusesc printre aceste neamuri. Creșterea numărului de școli va determina utilizarea lor de către diferitele etnii și acest fapt va avea rezultate mai bune decât aplicarea unor măsuri speciale față de școlile alogene”²⁹.

În concluzie, o privire de ansamblu asupra politicii de rusificare a învățământului din Basarabia în a doua jumătate a sec. XIX dezvăluie două etape principale. Prima etapă – anii 1866-1872 – se caracterizează prin adoptarea hotărârilor care au suspendat, din punct de vedere juridic, utilizarea și predarea limbii române în întregul sistem școlar din Basarabia. În această etapă, autoritățile Imperiului Rus, invocând pericolul influenței statului român modern nou creat asupra Basara-

²⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г., III, Бессарабская губерния, 1905, с. 94-97, 158-159.

²⁹ Всеподданный отчет Бессарабского Губернатора за 1901 г., în: ANRM, Fond 2 (*Cancelaria guvernatorului Basarabiei*), inv. 1, dosar 8906, filele 4-4 v., 6 v. -7.

biei, au inițiat în 1867 la propunerea ministrului instrucțiunii publice A. Tolstoi, procesul de transformare a învățământului primar rural, în mică parte încă românesc, într-un sistem de învățământ exclusiv rusesc, susținând lichidarea școlilor parohiale românești și transformarea lor în școli exclusiv rusești, fondarea unor noi școli parohiale și „ministeriale” în totalitate rusești. În 1866, la inițiativa Consiliului de Stat al Imperiului Rus, în scopul de a neutraliza influența manualelor românești publicate de Ioan Donceș, a fost interzisă predarea limbii române la gimnaziul regional din Chișinău. A urmat suspendarea predării limbii române în toate celelalte tipuri de școli secundare din Basarabia: în 1868 – la Seminarul Teologic din Chișinău, în 1868, 1871 – în școlile județene din Chișinău, Orhei, Bălți, Soroca, Hotin. Au încununat acest șir de interziceri succesive deciziile Consiliului de Stat din 1871-1872 privind fondarea în localitatea Bairamci, județul Akkerman, a unei instituții specializate de pregătire a noilor învățători care, instruiți și educați corespunzător, trebuiau să contribuie la rusificarea conștiinței, „ca la carte” a copiilor români din zona rurală a Basarabiei, mărind, în același scop, numărul de bursieri ai statului pregătiți în instituția respectivă. Astfel a fost creat un sistem de învățământ primar și secundar în totalitate rusesc.

A doua etapă – anii 1873-1900 – se caracterizează prin eforturile susținute ale autorităților țariste de a-i determina pe țăranii români din Basarabia să însușească în masă limba rusă, care, prin intermediul sistemului de învățământ rusesc creat în anii precedenți, trebuia să devină limbă de comunicare nu doar în instituțiile de stat, ci și în intimitatea familiilor, condiționând astfel transformarea radicală a realităților lingvistice și culturale din satele basarabene, impunând în locul graiului moldovenesc, a reperelor culturale și identitare românești, limba, cultura și identitatea rusă. În 1886, nemulțumiți de lipsa unor progrese evidente a politicii de rusificare, de persistența și dominarea graiului moldovenesc în viața socială și cotidiană a satelor basarabene, de dezinteresul și nedorința țăranilor români de a însuși și a vorbi rusește, demnitarii cu cele mai înalte funcții din cadrul Imperiului Rus, inclusiv împăratul, au încercat să dea un imbold decisiv rusificării prin creșterea exponențială a numărului de școli rusești în localitățile rurale, pentru a marca o cotitură și o transformare radicală, sub aspect lingvistic și cultural rusesc, a satelor din Basarabia. Însă, această nouă strategie a politicii de rusificare s-a lovit de două piedici insurmontabile: 1) de dominarea populației românești și a mediului specific moldovenesc în satele basarabene; 2) de lipsa mijloacelor financiare și a cadrelor rusești necesare. În definitiv, după cum reiese din discuțiile și concluziile Comitetului de Miniștri, conducerea de vârf a Imperiului Rus s-a pomenit în fața următoarei dileme: fie să aplice forța pentru impulsivizarea politicii de rusificare și transformarea rapidă și radicală a mediului cultural rural din Basarabia, fie să continue politica de rusificare graduală. Înțelegând situația de impas în care ar fi nimerit Imperiul Rus, autoritățile au decis, în final, să-și atingă obiectivele politicii de rusificare a românilor din Basarabia nu prin utilizarea metodelor represive, ci „treptat și fără violență”.

Mihai Țurcanu*

GREAT BRITAIN AND THE ROMANIAN TERRITORIAL CONCESSIONS IN DOBROGEA AND TRANSYLVANIA (1940)

This study explores, based on Romanian and British diplomatic sources, some aspects of the international context in which Romania ceded to Hungary part of the historical region of Transylvania, and to Bulgaria - part of the historical region of Dobrogea. The British perspective on the Romanian-German, Romanian-Soviet, Romanian-Hungarian, and Romanian-Bulgarian relations was analyzed in the context of those territorial concessions, as well as the way in which this perspective, in turn, was influenced by the evolution of Romanian-British and Soviet-British relations in the context of British war policy - in general, and in south-eastern Europe - in particular.

Keywords: Romania, Great Britain, U.R.S.S., Germany, Dobrogea, Transylvania, Balkans, international relations, World War II.

The fact that following the Soviet occupation of Eastern Moldova (Bessarabia) and towards the end of July, the British-Romanian relations were on the verge of reaching the breaking point can be gathered not only from diplomatic sources, or the Romanian or British press, but also from military sources documenting the contacts between British and Romanian servicemen. On 25 July, the liaison officer of the Romanian General Staff informed *ex officio* the British Military Attaché Macnaab of the Staff's official position on several issues pertaining to British-Romanian relations. First of all, the Romanian General Staff was convinced that Britain was seeking and actively working to somehow provoke a conflict between Romania and the Soviet Union, as a preliminary step towards the ultimate goal of embroiling the Germans in conflict with the Soviets; there was some truth in this assumption, as numerous British diplomatic cables reveal the fact that the British were hoping for a Soviet-German clash over Romanian oil or over the control of the Danube delta, and, for this reason, regarded as a positive development the possibility of further Soviet encroachments against Romania; on the other hand, the same diplomatic sources exhibit no evidence to support the assertion that the British were actively working to accomplish this

* Mihai Țurcanu, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al USM.

goal: for one, Britain had way too little influence over or in Romania to achieve this, and it had virtually no means of leverage or influence over Stalin, who, as Halifax and other British diplomats have repeatedly emphasized was pursuing an entirely independent foreign policy, and was completely out of reach of the British in this regard; moreover, in spite of nurturing some hopes in this regard, the British was assuming correctly that Stalin, out of the fear of provoking a conflict with Germany he was trying to postpone for as long as he could, would not risk a serious attempt of jeopardizing the Romanian oil industry¹. Next, the Romanian General Staff was wholly shaken by the defeat of France, and was resolutely confident in the final German victory, believing that England would fall “in a matter of days” once the German invasion started “in the earnest”. Moreover, the Romanian high-ranking officers believed that, after the fall of France, German victory was desirable, since the British victory would have meant, according to them, the conquest by communism of entire Europe. For such reasons, the Romanian superior officers believed, according to Macnaab, that it was in the whole interest of Romania to engage in “intimate cooperation” with and even “subservience” to Germany, and were ready to do their “utmost” to accomodate her needs to the limit of their ability. An interesting point made by a Staff representative to Macnaab was that the Romanian officers were resigned that Romania would lose Transylvania and Dobrogea, as with the German help they hoped to recover Bessarabia; this is particularly intriguing because this view would, to a certain extent, become a matter of policy of the subsequent Romanian regime, although Antonescu has never resigned to and accepted the loss of the portion of Transylvania to Hungary. Macnaab was moreover informed by the liaison officer that it was pointless for him to ask any questions in an official capacity, as he had orders to refuse to answer anything the Attaché would ask. Macnaab’s impression was that it was entirely pointless to attempt to approach the Romanians, who were “totally defeatist” and “so rotten with German propaganda that they would not listen to reason”². While it might be considered that the term “subservience” which the British often employed in this timeframe to describe Romania’s perceived relation with Germany was too categorical to accurately reflect the matter, it was not, in any case, far from the truth. In one instance that proves this latter assertion, Ribbentrop had complained to Manoilescu (the Romanian Foreign Minister) that Gafencu, the former Foreign Minister and now Romania’s Minister at Moscow, was conveying to the Soviets that Romania was still on the side of

¹ *Halifax to Hoare, no. R1113/392/37 of 19 January 1940, A.N.I.C., f. Mcf. Anglia, i. 3494, r. 292; Hoare to Foreign Office, no. 558 (R6415/G) of 24 June 1940, A.N.I.C., i. 3494, r. 290; Cripps to Halifax, no. 399 of 1 July 1940, in T.N.A., CAB 66/9 Original Reference 221 (40)-270 (40), 1940 24 Jun-19 Jul, p. 171; Idem, Cripps to Halifax, no. 408 of 2 July 1940, p. 173; Idem, Memorandum by Halifax. Comments on the recent conversation between his Majesty’s Ambassador at Moscow and M. Stalin, 9 July 1940, p. 169-170; Idem, Cripps to Halifax, no. 404 of 2 July 1940, p. 172.*

² *Macnaab to War Office, M.I. (J.I.C.), no. 1430 of 25 July 1940, A.N.I.C., f. Mcf. Anglia, i. 3494, r. 292.*

England. To this, Manoilescu replied that, if Gafencu “was not acceptable to the Axis, he would be recalled within 24 hours”³.

Meanwhile, the British continued to closely watch the evolution of the dispute of Transylvania, as Ribbentrop has received Manoilescu and Gigurtu (the Romanian Prime Minister) at Salzburg, on 26 July 1940, on which occasion he has accused the Romanians of previously having a pro-British foreign policy, and informed them that his Government viewed the Hungarian and Bulgarian territorial claims against Romania as entirely justified; the matter was already decided in principle, as in his correspondence with Hitler, Carol had already agreed to yield to these demands, but on that occasion, Ribbentrop warned Gigurtu and Manoilescu that Romania had to go further than “minor border rectification”, to which the Romanian ministers seemed to agree, although, privately, the officials from the Romanian M.F.A. were expressing their hope to the British Legation in Bucharest that the new Hungarian-Romanian border would coincide with the Sighet-Arad line, or with the line of the Western (Apuseni) Mountains. The British diplomats were right to suspect that Gigurtu was hoping to return from Salzburg with German security guarantees but that he had received none⁴, as, indeed, Ribbentrop had told emphatically the Prime Minister that before the matter of Hungarian and Bulgarian claim was solved, the German-Romanian relations would not change an iota⁵.

Although the British diplomats from the Foreign Office, as well as those working in Bucharest, were confident that Stalin would not double-cross Hitler on Romania, they were noting that the Romanian government was “completely in the dark as to their position vis-à-vis Germany and Russia” and that Manoilescu himself was very afraid of the perspective of the Soviets taking advantage of a German invasion of Britain to further advance into Romanian territory; this supposition seemed to be based also on the finding that the Soviets were keeping in Bessarabia more land and air fighting machines than were necessary for the defense of that territory. Thus, at the beginning of August, the British diplomats believed that the Romanian Government was failing on all fronts, as they could not obtain specific German support against the perceived Russian threat, and they were also bound to lose Transylvania and Southern Dobrogea; for these reasons, the Government was growing increasingly unpopular, while the Iron Guard and the National-Peasant Party (whose leader, Maniu was, according to the British, in contact with the Soviet embassy in late July 1940) were advocating for the formation of a National Government that would refuse any further territorial cessions⁶. From London, Florescu was reporting back home the rather objective impression

³ *Record of the Conversation between Ribbentrop, Ciano and Manoilescu, on 31 August 1940 in Viena, in Documents on German Foreign Policy, 1918–1945, Series D, v. X, p. 570–575.*

⁴ *Hankey to Halifax, no. 814 of 31 July 1940, FO 195/2462, f. Mcf. Anglia, i. 2468, r. 303.*

⁵ *Record of the Conversation between Ribbentrop, Gigurtu and Manoilescu on 26 July, at Fuschl, in Documents on German Foreign Policy 1918–1945, Series D. Vol. XIII, p. 301.*

⁶ *Hankey to Halifax, no. 826 of 2 August 1940, FO 195/2462, f. Mcf. Anglia, i. 2468, r. 303.*

that though there existed in London certain hopes that the Hungarian-Romanian dispute would degenerate into an open conflict which would invite a Soviet intervention, the official position of Great Britain was not to support the Hungarian claim, but to maintain that since the Transylvanian issue was one among neighbors, it should have been up to them to settle it⁷; this stance was entirely rational from a British standpoint, given the fact that both Hungary and Romania were considered to be enemy-controlled countries and, as such, there was little to no incentive for the British to formally support one or another. The Turkish ambassador in London, Aras, was advising the Romanian legation there that the best course for Romania would have been to reach a direct understanding with the Hungarians and Bulgarians and to avoid arbitration by the Axis. Although this was hardly feasible, the rationale underpinning the Turkish suggestion was rather objective, as they pointed out correctly that a “unilateral” arbitrage by the Axis would antagonize the Soviet Union⁸, as it did happen in fact. This episode also shows that the Turks were promoting a Balkan policy quite distinct from that which the British envisaged for them. It is clear that the Turks were far from assuming an assertive posture in the region and from seeking to align themselves with the U.S.S.R. to fend off the German drive towards the Straits, as the British would have liked them to act.

The British Government nurtured a hope, and this seems to be another reason for which they refused to support the Hungarian claims in Transylvania, that the situation created by the general hostility in Romania towards the Hungarian demands would metamorphose into a sweeping national movement that would result in a change of Government and a consequent reversal of Romania's foreign policy back to independent neutrality⁹. The British Legation in Bucharest believed that, if the Romanian Government resisted the claims of the Hungarians, the latter would attempt to invade Romania, and a war would break out which would disrupt all the communications in the Balkans, including the traffic on the Danube; alternatively, the British believed that to avoid this latter scenario, Hitler would have to call off Hungarians, and since that would have been the second time he did so, his image would suffer a significant loss of prestige; the intuition was correct, as Hitler had personally told the Hungarians that he does not oppose their invasion of Romania, provided that the Hungarians were sure that they could quickly defeat the Romanian Army, to avoid the previously outlined scenario stemming from the prolongation of the hostilities, while also telling Csáky (Hungarian Foreign Minister) and Teleki (Hungarian Prime Minister) that he, himself, doubted that Hungary could

⁷ Florescu to R.M.F.A., no. 884 (R 48768) of 9 August 1940, A.M.A.E.R., f. 71/Anglia, v. 14 f. 35.

⁸ Florescu (Romanian Charge d'Affairs in London) to R.M.F.A., no. 866 (R 47271) of 1 August 1940, A.M.A.E.R., f.71/Anglia, v. 14, f. 7-8.

⁹ Foreign Office to Knatchbull-Hugessen, no. 753 (10/976/40) of 8 August 1940, F.O. 195/2462, f. Mcf. Anglia, i. 2468, r. 303.

score such a victory¹⁰. For such reasons, the Legation believed that the Romanian Government should be encouraged to offer resistance to the Hungarian claims in Transylvania¹¹.

Such was the state of the British-Romanian relations right before the Vienna Diktat (30 August) and the Treaty of Craiova (7 September¹²), whereby Romania ceded a significant portion of Transylvania to Hungary, and the southern portion of Dobrogea to Bulgaria, respectively. As the news and rumors with regard to the evolution of the Transylvanian dispute were intensifying, the British public opinion and the Romanian Legation in London was reporting back home that the British "political circles" and the press became very supportive of Romania; it is possible for these manifestations to have been orchestrated by the British Government, who might have adopted the strategy to encourage Romania to militarily resist the Hungarian demands, although no proof of this supposition was found among the records we have seen. The fact remains, however, that right before the Vienna Diktat, in London, the circumstances of the abrupt deterioration of the British-Romanian relations (that are not reflected in this paper) "have been completely forgotten"¹³. A few days before the Diktat, Manoilescu has informed the British diplomats in Bucharest that no pressure was being exerted on Romania by the Soviet Government over Romanian-Bulgarian relations, although Manoilescu informed Le Rougetel (British Charge d'Affairs in Bucharest) to have been aware that the Soviets have previously tempted Bulgaria to demand from Romania the whole region of Dobrogea so that a common Bulgarian-Soviet frontier could be established. According to the British, the greatest fear Manoilescu had right before the Vienna Diktat was his old obsession with the idea that, in a scenario in which Germany became tied in the West, the Soviet Union would make further territorial demands and even potentially attempt to interfere in the Hungarian-Romanian dispute¹⁴. It is quite clear that the Soviet threat was perceived as most imminent and pressing by the Romanians even in the circumstances in which the Hungarian-Romanian tensions over Transylvania were reaching their peak in August 1940, as illustrated by the fact that more army divisions were being kept East of Carpathian Mountains, then in Transyl-

¹⁰ *Record of the conversation between Hitler, Ciano, Teleki, Csáky and Ribbentrop, at Munich, on 10 July 1940*, in *Documents on German Foreign Policy, 1918-1945*, Series D, vol. X, Washington, 1957, p. 179-182.

¹¹ *Le Rougetel to Foreign Office, no. 807 of 12 August 1940*, FO 195/2462, f. Mcf. Anglia, i. 2468, r. 303.

¹² An official announcement was made however, on 21 August, specifying that Romania has agreed, in principle, to the restoration of the 1912 border with Bulgaria, and that the rest of the details would be settled in a comprehensive bilateral treaty which would bring result in a final and friendly solution of the dispute: Idem, *Florescu to R.M.F.A., no. 972 (R 55696) of 7 September 1940*, A.M.A.E.R., f. 71/Anglia, v. 14, f. 89, f. 114

¹³ *Florescu to R.M.F.A., no. 930 (R 5391)*, A.M.A.E.R., f. 71/Anglia, v. 14, f. 75.

¹⁴ *Le Rougetel to Foreign Office, no. 1002 (R 7417) of 27 August 1940*, A.N.I.C., f. Mcf. Anglia, i. 3494, r. 283.

vania¹⁵. The Foreign Office officials were themselves in the dark about the Soviet intentions in the Balkans, although they agreed that it was, for the most part, the fear of the Soviet Union that “brought Romania to heel at Vienna”. They knew that in Vienna, Manoilescu was informed by Ciano and Ribbentrop that their respective governments agreed to guarantee Romania’s territorial integrity provided that the latter would unconditionally agree with a German-Italian arbitration of the Transylvanian dispute¹⁶. Based on this, the British drew the incorrect conclusion that the Soviet Union would “for the moment” be intimidated and abstain further aggressive towards Romania¹⁷, which conclusion was based on the underestimation of the Soviet readiness to challenge the new status quo established without their agreement in the Balkans; on the other hand, the Soviets did not halt their aggressive incursion into the Romanian territory after Vienna, as the British expected, quite the opposite, they intensified them as a means to make their point fully understood by Hitler. This was the Soviet way of showing that they were not intimidated by the German-Italian border guarantee given to Romania. Of course, the border incidents deliberately provoked by the Soviets, especially in Northern Moldova and in the Danube Delta, did not go as far as to degenerate into a full-blown invasion, and from this perspective, the British were correct to anticipate that the Soviet Union would not invade Romania, else that would have meant them publicly calling the bluff of the Germans on the matter of the guarantee, in which case a Soviet-German war was inevitable unless Hitler wished to see the “worthlessness of the German guarantees [being] broadcast to the rest of the world much to our [British] advantage”^{18, 19}. The British Legation in Bucharest would soon send reports that proved that the Foreign Office officials were wrong to assume that the Soviets were intimidated by the German offer of protection to Romania. The Soviet warplanes were crossing the border and attacking Romanian military aircraft in Romanian airspace right at the time when the Vienna meeting was about to begin; moreover, Le Rougetel was reporting back home that, in the previous “few days”, there have been nearly 100 casualties in the skirmishes at the Romanian-Soviet border²⁰, and that Romanian war planes

¹⁵ *Weekly resume no. 50 of the naval, military and air situation from 8 August to 15 July 1940*, W.P. (40) 317, T.N.A., CAB 66/10 Original Reference 271 (40)-320 (40), 1940 17 Jul-19 Aug, p. 248.

¹⁶ *Record of the Conversation between Ribbentrop, Ciano and Manoilescu, on 31 August 1940 in Vienna*, in *Documents of German...*, Series D, v. X, p. 570-575.

¹⁷ (*Indecipherable Signature, possibly C. P. B. Peake*) *Minutes to Bucharest telegram no. 1002, 3 September 1940*, A.N.I.C., f. Mcf. Anglia, i. 3494, r. 283.

¹⁸ *P. Nichols' and A. Cadogan's minutes to Bucharest telegram no. 1002, of 3 and respectively 4 September 1940*, A.N.I.C., f. Mcf. Anglia, i. 3494, r. 283.

¹⁹ *Idem, Foreign Office to Le Rougetel, no. 858 (R 7417/9/37) of 5 September 1940*.

²⁰ The British Military Intelligence reports were noting that, by losing Bessarabia, Romania lost also at least eighteen aerodromes and landing grounds, and although none of these had too big of a importance to the Romanian airforce, the establishment of the new frontier on the Prut river meant that two of the most important Romanian air bases, those of Iași and Galați, would lose their strategic importance, since starting with 28 July 1940 they were within miles of the

were being shot down by Soviet fighters in Romanian airspace²¹. This led the British diplomats working in Romania to conclude that, even though the Soviet Union might have still been acting in concert with Germany, “independent action on their [Soviet] part can no longer be excluded”²². Cripps (British Ambassador at Moscow) was reporting to the Foreign Office that Molotov had even repeatedly summoned Gafencu (on 19 and 29 August) to hand him protest notes concerning these incidents, accusing the Romanian servicemen of provoking them and warning Gafencu that the “matter may assume a serious aspect” and that “Soviet Government have placed entire responsibility for possible consequences of above-mentioned activities on Romanian Government”. The latter, however, disputed these accusations and replied that it was the Soviet border guards who were firing upon the Romanian servicemen; Gafencu also conveyed to Molotov that the Romanian soldiers had been instructed “to avoid any incidents likely to prejudice good neighborly relations”²³. Given the fact that all the sources indicated clearly that the Romanian authorities were extremely anxious to avoid further Soviet encroachments, it seems highly unlikely that such skirmishes have been provoked by the Romanians. On the contrary, it would be safe to infer that the Soviets provoked them to signal their displeasure about Romania accepting the imminent German arbitration on the Transylvanian dispute. This was also the opinion of the British diplomats, who, however, believed that it was not likely that the Soviets had any serious designs beyond that scope, and if such designs ever existed, they had must have been trumped by the German guarantees. Although the British would have been themselves glad to find ways to reassure the Romanians that the Soviet Union had no plan to invade Western Moldova to determine the government in Bucharest to resist satisfying the Hungarian claims in Transylvania, the situation at the border was so serious in terms of ongoing clashes, and the Soviet military and diplomatic pressure so heavy upon Romania, that, on the day of the Diktat, Le Rougetel was reporting that civilians began fleeing and evacuating their property from the border region and the town of Galați²⁴. The British Legation in Budapest was reporting to the Foreign Office

Soviet border: *Weekly resume (no. 44) of the Naval, Military and Air situation, from 27 June to 4 July 1940, 5 July 1940, W. P. (40) 250*, in T.N.A., CAB 66/9 Original Reference 221 (40)-270 (40), 1940 24 Jun-19 Jul, p. 146.

²¹ Coincidentally, or not, the British military intelligence was reporting that, simultaneously with the Soviet incursions in the Romanian air space, Hungarian war planes were regularly infiltrating in Transylvania as far as Brașov, and that they were being engaged by Romanian air fighters: *Weekly resume (no. 53) of naval, military and air situation, 29 August – 5 September 1940, W.P. (40) 361*, T.N.A., CAB 66/11 Original Reference 321 (40)-370 (40), 1940 19 Aug-14 Sep, p. 166.

²² *Le Rugetel to Foreign Office, no. 1016 (R 7423) of 28 August 1940, F.O. 371/24983, A.N.I.C., f. Mcf. Anglia, i. 3494, r. 290.*

²³ *Cripps to Foreign Office, no. 711 of 30 August 1940 (R 7388/9/37), F.O. 371/24968, A.N.I.C., f. Mcf. Anglia, i. 3494, r. 283;*

²⁴ *Idem, Le Rougetel to Foreign Office, no. 1027 of 29 August 1940 (R 7395).*

that the Germans took full advantage of this situation to threaten Romania that if it did not accept the arbitration, then she would be invaded simultaneously by Hungary and the Soviet Union²⁵. The way in which the Soviet pressure upon Romania played right into Germany's hands made Halifax conclude that „there has certainly been [Soviet-German] collusion over the Transylvanian settlement”²⁶. This conclusion was suffering from a lack of precise knowledge about what were the specific areas of the Nazi-Soviet cooperation, and thus was incorrect; the Diktat caused the German-Soviet relations to reach a new low since the Molotov-Ribbentrop pact: the Soviets refused to recognize the exclusivity of German interests on the Danube or in Romania and went so far as to propose to repeal Article III of the Ribbentrop-Molotov Pact, which provided for the maintenance of contact between the governments of the two states for consultations and the exchange of information on matters affecting their common interests²⁷. In the wake of the Diktat, the Romanian Legation in London was reporting back home that the majority of the British papers depicted the arbitration as unfair to Romania²⁸. Some British diplomats, both in Bucharest and at the Foreign Office²⁹, believed that the Diktat offered a good opportunity for mending the bilateral relations, but that could not happen due to the negative evolution of other aspects of the British-Romanian relations that are beyond the scope of this paper.

The British were correct to estimate that the role Germany played in the cession of Southern Dobrogea was minor compared to that it played in the Transylvanian dispute. This was indirectly confirmed to the Romanian Legation in London by the Bulgarian Minister in that capital, who conveyed to Florescu that his (Bulgarian) government has officially expressed gratitude to the British Government for “the constancy with which the Foreign Office has supported” the Bulgarian claim on Southern Dobrogea and that they were thankful for the support also received from the Soviet Union and Germany in their quest to regain that region. The British diplomats also concluded correctly that, after the surren-

²⁵ *Greenway (Budapest) to Foreign Office, no. 360 of 1 September 1940, A.N.I.C., f. Mcf. Anglia, i. 2468, r. 303.*

²⁶ *Idem, Halifax to Knatchbull-Hugessen (19/1152/40) of 5 September 1940, F.O. 195/2462; This conclusion was incorrect. In reality, the Germans did not consult the Soviet Union on their intent to formulate a solution to the Transylvanian dispute, and this gave the Soviets the occasion to blame Germany of breaching the Article III of 23 August 1939 Nazi-Soviet Pact: Беседа полномочного представителя СССР в Германии, А. А. Шкварцева, со статс-секретарём МИД Германии, Э. Вайцзекером, 9. Sept 1940; Беседа Наркома Иностранных Дел СССР, В. М. Молотова, с послом Германии в СССР, Ф. Шуленбургом, 9 sept. 1940, в Документы внешней политики СССР. Том 23. Кн. 1. 1 января — 31 октября 1940 г. — М.: Международные отношения, 1995, p. 581-586.*

²⁷ *M. Țurcanu, O cronică a relațiilor sovieto-germane (aprilie 1939-iunie 1941) in Revista de istorie a Moldovei, 2017, p. 125-126.*

²⁸ *Florescu to R.M.F.A., no. 956 (R 54663) of 2 September 1940, A.M.A.E.R., f. 71/Anglia, v. 14, f. 94.*

²⁹ *Le Rougetel to Foreign Office, no. 800 (R 7451/392/37) of 1 September 1940 and the P. Dixon's minutes to it, F.O. 371/24988, A.N.I.C., f. Mcf. Anglia, i. 3494, r. 292.*

der of Eastern Moldova and Northern Transylvania, the cession of this region was not considered a big loss in Romania, and that Hitler demanded no price be paid by the Bulgarians for his support to their cause; the Bulgarian Minister in London also confirmed to Florescu that the Germans asked of nothing in return for their assistance in that matter³⁰. Rendel – the British Minister in Bulgaria, was of the opinion that there was no reason why Hitler would have taken the approach of attempting to exact an immediate return, since, in those circumstances, he was in the position to get anything he wanted from that country³¹. Another interesting thing to notice was the difference in optics between Romanian and Bulgarian perspectives on the situation in the Balkans. Although the role played by the Germans in settling the Southern Dobrogea dispute made both Bulgaria and Romania politically dependent on the Reich, the Bulgarians were much less willing to assume the role of German clients. The reason for this resided in the different attitude the Bulgarians had towards the Soviet Union for which many Bulgarians had traditional sympathies; moreover, as explained to the Romanian legation by the Bulgarian Minister in London, Sofia believed (rather correctly) that the Soviet Union would react negatively to a single Great Power, be it Germany, or another one, extending its hegemony over the Balkans, and would, in such an eventuality, be prepared to move unilaterally to attempt to establish naval bases along the Black Sea coast, to ensure its control over the Straits. While this latter assumption was, perhaps, exaggerated, it was nonetheless correct in discerning that the ultimate Soviet objective in the region was the exclusive control of the Straits. Florescu subscribed to this perspective, suggesting to his government the realistic conclusion that, in the circumstances defined by the above-mentioned Soviet stance, and the “solidity of the Anglo-Saxon resistance against Germany”, a stable order in the Balkans could not be set up unilaterally by the latter, but could only be the result of a balanced agreement reached by a concert of Great Powers³². Additionally, in a few days, the Romanian Legation in London would be informed by the Bulgarian minister that his country was supporting the Soviet membership in the Danube European Commission³³. The British perceived clear enough that Bulgaria had a different relation to Germany than Romania, this being obvious from the fact that the British have not abandoned the hopes of attracting Bulgaria, instead of Romania in the formation of an anti-German Balkan Bloc, following the Treaty of Craiova. The Greeks and especially the Turks were very much for exploring this possibility, and the British believed it to be real,

³⁰ Florescu to R.M.F.A., no. 990 (R 57269) of 14 September 1940, A.M.A.E.R., f. 71/Anglia, v. 14, f. 126.

³¹ Rendel to P. Nichols (204/24/40), 5 october 1940, F.O. 195/2462, A.N.I.C., f. Mcf. Anglia, i. 2468, r. 303.

³² Florescu to R.M.F.A., no. 990 (R 57269) of 14 September 1940, A.M.A.E.R., f. 71/Anglia, v. 14, f. 127-128.

³³ Idem, Florescu to R.M.F.A., no. 1001 (R 58945) of 21 September 1940, f. 135.

although thought that, for the time being, it would have been unwise to make any definite moves on the matter, as they assessed correctly that the Bulgarians were “sated with Dobrogea and in a sort of after-lunch condition”, while being at the same time “mesmerized by Germany”; for these reasons, the British diplomats thought it would be wise to wait until the German influence, that was correctly assessed to have the upper hand in Bulgaria at that particular conjuncture, would have waned, before attempting any steps to approach the Bulgarian government on matters concerning the possible formation of a Balkan alliance³⁴.

Halifax's general assessment of the dismemberment of Romania was that it was the “direct outcome of the Axis policy, though it is impossible not to take into account the part played by the Soviet Union and its extremely shrewd ruler”. After the territorial integrity guarantees given by the Germans to the Romanians virtually tied the latter to the former in every way (for instance, according to “reliable reports”, the British Intelligence community concluded that, at Vienna, the Romanians gave the Germans the right to use their airbases³⁵), Halifax's view was that Britain should resort to seeking to support any elements of opposition existing in Romania, to hinder as much as possible Hitler's objective in that country which he, Halifax, assessed to be to augment even more his political control so as to ensure that the oil output and transportation are increased and improved. The State Secretary believed the Romanian oil to be very important for the Germans at that particular time and was expecting them to send large numbers of technicians to ensure an increased and constant flow of that commodity³⁶. Although Halifax did not expect the Romanian opposition to rally itself to the cause of the Allies “as long as the world is not certain that we may not be invaded”, nevertheless he believed it was necessary to encourage the resistance in Romania; in the meantime, Halifax believed that the British should “drum” the “Romanian debacle” as a psychological and propaganda weapon in dealing with the rest of the Balkans and Turkey, by pointing out that “this is what happens when a country fails to stand up to Germany: the more you seek German protection, the more is taken from you, and there is no end to the process. Romania, from being a thriving and prosperous country, is reduced to a mere rump of herself, completely subservient to and dominated by her

³⁴ *Knatchbull-Hugessen to Rendel, 10/1088/40, of 16 September 1940, A.N.I.C., f. Mcf. Anglia, i. 2468, r. 303.*

³⁵ *Weekly resume of the naval, air and military situation, 5-12 September 1940, T.N.A., CAB 66/11 Original Reference 321 (40)-370 (40), 1940 19 Aug-14 Sep, p. 245.*

³⁶ According to the calculations of Hankey's Committee, the British were expecting that by June 1941 the oil situation of Germany, notwithstanding the Romanian and Soviet supplies, would become so serious that she would be forced to undertake decisive moves to either end the war, or obtain access to new oil sources, in the absence of which the situation would become disastrous towards the end of 1941, even if Germany managed to somehow dislodge the Royal Navy from the Mediterranean and ensure the flow seaborne supply of Soviet and Romanian oil: *War Cabinet. Future Strategy. Appreciation by the Chiefs of Staff Committee, W.P. 40 (362) of 4 September 1940, T.N.A., CAB 66/11 Original Reference 321 (40)-370 (40), 1940 19 Aug-14 Sep, p. 174.*

so-called protector, who is, in reality, her greatest oppressor”³⁷. There was, no doubt, much truth in the characterization which Halifax gave to the pinnacle of Carol’s “balanced policy”. Nonetheless, it is interesting to note that, although the British knew and acknowledged in rather precise terms the role played by the Soviets in the dismemberment of Romania, yet in their official rhetoric and propaganda in the Balkans, Halifax would not instruct his representatives to also “drum” the fact that the Soviet threat played an enormous part in Romania’s fate in 1940, while, moreover, knowing from Stalin himself that the Soviet Union still coveted one objective in the region, namely the control of the Straits. The British propaganda would, of course, keep silent in this regard because that would have contradicted the objective of the British Government to push the Turks and the Balkan states towards the Soviet Union, so that the latter would assume, preferably in tandem with Turkey, the establishment of an anti-Axis front in the region. This different British attitude displayed towards the Soviet Union in comparison to that towards Nazi Germany was regarded extremely negatively in Romania. It was, nevertheless, entirely intentional and reflected not a pro-Soviet sympathy, but a realistic and rational approach (albeit from a self-centered perspective) dictated by the evolution of international relations in the context of the war that was leaving little room for ethical and moral considerations. Aside from this, Halifax nurtured no illusions or sympathies towards the Soviet Union, whose policy he described as “opportunistic and realist [...] aimed at deriving the maximum of benefit from the world situation with the minimum of risk and trouble”. He was also, up to a certain point, correct in assessing that Stalin’s main consideration in implementing this policy was his fear of Germany’s military might and that he would do nothing that would disturb the German-Soviet relations. Halifax was, however, prone to absolutize this conclusion and to underestimate the strength of the will of the Soviet dictator to promote his policy and agenda, even when that meant, cautiously and in a calculated manner, antagonizing Hitler. Based on this considerations, and displaying a remarkable foresight, Halifax drew, in early September 1940, the correct conclusion that any “radical improvement” in the British-Soviet relations was extremely improbable, and that, “in any case [minus that of a German attack on the Soviet Union – M.Ț] Stalin has no wish to see a British victory and would only be too glad to take advantage of our difficulties in order to further Soviet interests at our expense in the Middle East and elsewhere”. Moreover, Halifax intuited that even if Germany suffered setbacks in the war, Stalin would continue to support Hitler materially, in order to prolong the hostilities and wreck the maximum amount of havoc he could, until Germany became weak enough to be ripe for Sovietization, in which instance Halifax thought Stalin might opportunistically intervene in the war against Hitler³⁸. From Moscow, Cripps was assessing that Stalin was far from regarding the Germans as being

³⁷ *Halifax to Knatchbull-Hugessen (19/1152/40) of 5 September 1940, F.O. 195/2462, A.N.I.C., f. Mcf. Anglia, i. 2468, r. 303.*

³⁸ *Ibidem.*

victorious in the war, and, for as long as this perception lasted, he believed that Stalin would reject any Soviet-German arrangement in which he would be forced to play a subordinate role; but the British ambassador in Moscow believed that if Germany would appear as likely to emerge victorious in Stalin's calculations, and given the strength of the Soviet Union as perceived by the British, it would have been "not impossible" that the Soviet dictator would prefer a Brest-Litovsk – type of treaty to the possibility of an outright defeat in a one-on-one fight with the Germans; from Moscow, Cripps was quite prophetically pointing out that, even if England proved a "too tough a nut to crack", it could not be altogether excluded that Hitler might gamble attacking the Soviet Union, even though in September 1940 he still seemed anxious to avoid the war on two fronts³⁹. Back in 1940, the equation of the Soviet-German relations, and specifically what it meant for the Balkans and Romania, was marked, even for the British, by so many unknowns, that they were afraid that any attempt to solve that puzzle could have easily descended into a the formulation of an "undigestible multitude of theories"; nevertheless, their understanding of the matter boiled down to a series of rather correct conclusions, such as those formulated by Halifax and outlined above; additionally, the British diplomats saw that whenever it was advantageous for the Soviets, the latter would readily collude with the Germans, and that both the former and the latter were glad to avoid, for the time being, any motives for serious confrontation; the British Ambassador at Moscow, Cripps, shared the rather objective understanding that, from a Soviet perspective, the collusion with Germany was entirely based on "selfish opportunism", while stressing his belief that the Soviet Union was not "any more selfishly opportunist than any other Power at the present moment. It seems to me the attitude of His Majesty's Government might be spoken of in similar terms. The truth is that in the stress of war, which is the most undiluted expression of power politics, every nation engaged or affected must regulate its policy by what is immediately necessary for its own salvation. This is precisely what Russia is doing and started doing a good deal before some others woke up to the necessity"; the Foreign Office diplomats, as well as those working overseas, displayed remarkable acuity in assessing that, notwithstanding these circumstances, both the Germans and the Soviets were fully aware that their true interests were irreconcilable, and that the evolution of their relationship was bound to be marked by this mutual understanding. They also assessed correctly that the fact that the Soviets and Germans colluded, to a certain extent and in order to attain their respective objectives at the expense of Roumania, did not mean that the same format for cooperation could have been reenacted south of the Danube, "because the further matters advanced into the Balkans, the more the latent Russo-German conflict must come to the surface". Cripps and Knatchbull-Hugessen – the British Ambassador in Turkey, both shared the cor-

³⁹ *Idem*, *Cripps to Knatchbull-Hugessen* (10/1264/40) of 26 September 1940.

rect perception, that the Balkans, and specifically the Straits would prove the “point of crystallization of Russo-German enmity”. The British knew, moreover, that the Soviets were very serious about establishing their control over the Turkish Straits, and the British intelligence was able to confirm that Stalin “definitely” rejected Hitler’s bait to abandon the objective of the Straits and to reorient the Soviet drive towards the Persian Gulf; the British believed that this German “temptation” was entirely unattractive for the Soviet Union, since, not only Persia was not in any way Germany’s to offer, but even if the U.S.S.R. reached the Persian Gulf, “she would find a navy outside the Straits of Hormuz just as she would find it outside the Dardanelles”. For such reasons, Knatchbull-Hugessen was correct to anticipate that “the latent Russo-German conflict must almost mechanically come more and more to the surface”, and that the Straits would prove the “ultimate battleground between Russia and Germany [and] the point where the conflict must inevitably come to the surface”. A point of interest resides in the conclusion that this correct understanding of the fundamental aspects of the German-Soviet relations has not changed since the signing of the Molotov-Ribbentrop pact was announced, remaining pretty much constant throughout roughly a year, being regarded just as plausible in September 1940 as it was in September 1939. In September 1940, the British concluded that there were definite signs that the “honeymoon period of the Russo-German relations is over, but that is a long way off divorce proceedings”. This situation presented, in perspective, an important foreign policy and war-related opportunity for the British, for they anticipated that, when the Soviet-German partnership had inevitably crashed by hitting the Dardanelles stumbling block, they might be able to persuade Stalin that the presence of the British warships in the Marmara Sea was benefitting not only Turkey but also him. This consideration was based on the common geopolitical sense that dictates the understanding that a situation where Germany would be able to check the Soviet Union in both the Baltic and Black Seas, would be “excessively serious for the latter”. For this reason, and because they were aware that many stages would still have to be completed before the Soviet-German conflict over the Straits would materialize, the strategy of the British was to make everything possible to accelerate this tedious process, and to increase the friction between Berlin and Moscow in the Balkans by looking for some advantage which they could offer to the Soviets in the Black Sea, and which would bring the U.S.S.R. on the same side with Britain and Turkey “upon what is, to her [the U.S.S.R.] now, the most important question of all [ie, the Straits]”. It must be pointed out here, however, that the difficult part in this undertaking was that Britain had nothing of its own it could offer to the Soviet Union, but that, what Stalin coveted, belonged to Turkey, and the initiative to attempt to offer the Soviet Union advantages at the expense of Turkey was a highly risky one which, as Halifax warned his Cabinet colleagues, could have well send Turkey into Germany’s arm, which was the worst-case scenario for in the calculations of the Foreign

Office. However bold this strategy was, the British nevertheless embarked on it because the stakes already seemed to be as high as they could get in that war, and because “undue caution has already proved fatal often enough”⁴⁰.

Halifax was right to allude that the dismemberment of Romania was the price that the country had to pay for Germany’s “friendship”; from the German perspective, imposing this sacrifice to Romania was an essential element in their strategy of paving the way to their control of the Balkan Peninsula by “pacifying” it first. This is, of course, true first and foremost about the cession of Northern Transylvania and Southern Dobrogea, while the matter of Eastern Moldova (Bessarabia) and Northern Bukovina belonged, from the German perspective, to an altogether different picture. The Vienna Diktat and the Craiova Treaty, concluded under the invisible but omnipresent “good offices” of Germany, constituted together an important victory for the German foreign policy, and a defeat for the Soviet and British diplomacies, as, through this settlement, not only Bulgaria, Romania and Hungary became essentially vassals of Germany, but the dismemberment of Romania also considerably weakened the Greek and Yugoslav positions. This defeat was fully acknowledged by Churchill in the British Parliament a few days before the Vienna settlement was reached, as the British Prime Minister lamented that before the war he had suggested the Foreign Office send a special British envoy to the Balkans, who would have had his quarters at Sofia, and the special objective of promoting Balkan unity. “One of his aims would have been to persuade Rumania, in return for the guarantee which we had given her, to make territorial concessions in the Dobrudja to Bulgaria. If that had been accomplished, a Balkan bloc might have been formed under British and Turkish auspices capable of affording effective resistance to Nazi aggression. What might have been done under British leadership is now being done under Nazi leadership”⁴¹. To be sure, the Chamberlain Cabinet pursued the same strategy, only not as aggressive and determined as Churchill was advocating, and the result of this was that a vague and informal agreement was previously brokered about Southern Dobrogea whereby Romania agreed to settle with Bulgaria at the future peace talks, while Bulgaria undertook not to attack Romania should the latter be forced to fight to fend off Hungarian or Soviet territorial demands⁴². Given how vague these commitments were, and also in the light of the fact that no meaningful progress was made towards the creation of a united and neutral Balkan bloc that would comprise also Bulgaria, it might be safely concluded that

⁴⁰ Idem, *Knatchbull-Hugessen to Rendel*, 10/1088/40, of 16 September 1940, FO 195/2462; Idem, *Cripps to Knatchbull-Hugessen* (10/1264/40) of 26 September 1940, FO 195/2462.

⁴¹ *Churchill’s speech in the House of Commons of 20 July 1940*, War Situation. HC Deb 20 August 1940, vol 364, cc 1132-274: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1940/aug/20/war-situation>, retrieved on 30.04.2021.

⁴² *Rendel to Foreign Office*, no. 339 of 29 June 1940, A.N.I.C., f. Mcf. Anglia, i. 2468, r. 303; Idem, *Knatchbull-Hugessen to Halifax*, no. 127 (10/259/40) of 1 March 1940; Idem, *Rendel to Knatchbull-Hugessen*, 10/215/40 of 20 February 1940.

Churchill was correct to blame the British diplomatic defeat in the Balkans on the previous cabinet.

In a speech given to the House of Lords, Halifax announced that Britain welcomed and supported the solution negotiated by Romania and Bulgaria with regard to the Southern Dobrogea dispute, based on the consideration stated by him that the British Government was not “rigidly” opposed to the modification of the status quo, but that it welcomed such an alteration provided that it was just, equitable and reached through negotiations and conventions conducted freely and peacefully, without constraint and aggression, between the stakeholders; for the same reasons, he announced that the British Government was rejecting and would not recognize the settlement reached at Vienna concerning Transylvania, a settlement that in London was regarded as a result of a diktat imposed by the Axis upon Romania through constraint⁴³. Halifax went on to declare, on the same occasion, that Britain would not recognize the territorial changes produced during the war unless such changes were accepted entirely freely by all interested parties. This statement was rather political and perhaps more of a piece of British propaganda, and certainly not a genuine representation of the British policy, for, on one hand, with all the stated British support for peaceful settlements of territorial disputes, Halifax has not hesitated to encourage the Bulgarians in mid-July, in a veiled but transparent enough manner, to resort to military means to annex southern Dobrogea⁴⁴; on the other hand, Britain’s future attitude towards the fate of Bessarabia would prove the Halifax’s emphatic statement of the British refusal to recognize annexations of the territories imposed under military threats could be amended when the British interests required it. However, concerning this, one must emphasize another circumstance to present a fuller picture of the matter, namely that, when Halifax advised Bulgaria to take action against Romania, the latter was already promoting a hostile policy towards Britain, and when, later on, London decided to recognize as legitimate the Soviet occupation of Bessarabia, Britain was in a state of war with Romania.

⁴³ Florescu to R.M.F.A., no. 972 (R 55696) of 7 September 1940, A.M.A.E.R., f.7 1/Anglia, v. 14, f. 113-114; this despatch contains a translation of the fragments of Halifax’s speech concerning Romania; *War Cabinet Conclusions* 241 (40) of 4 September 1940, T.N.A., CAB 65/9 Original Reference (40) 239-(40) 280, 1940 2 Sep-30 Oct, f. 16.

⁴⁴ Halifax to Rendel, no. 264 of 17 July 1940, (FO 2468/303), A.N.I.C., f. Mcf. Anglia, i. 3494, r. 283.

Elena Negru*

ELABORAREA FUNDAMENTELOR ETNOCULTURALE ALE IDENTITĂȚII NAȚIONALE DIN RSSM (1944-1954)

The study addresses an important topic related to the manufacture of ethnocultural bases of national identity in the MSSR in the first decade after its creation. The author analyzes how the theory of ethnogenesis and the history of the “Moldovan people” was elaborated and how the theorizing regarding the concept of its Slavic and Latin-Slavic origin evolved. An important emphasis is placed on reflecting the discussions on the capitalization of the classical literary heritage, the selective recognition of some representatives of the classical Romanian literature, as well as their inclusion in the literary pantheon of the MSSR as representatives of the “Moldovan culture”, made in a narrow frame offered by the theoretical scheme on the “Moldovan people”.

Keywords: ethnogenesis, RSSM history, national identity, literary heritage, Romanian classical literature.

În cadrul proiectului de „construcție” identitară în RSSM un rol important a fost atribuit elaborării fundamentelor etnoculturale. Istoriografiei sovietice, inclusiv celei moldovenești, i-a revenit misiunea rescrierii istoriei „poporului moldovenesc” și elaborării unei teorii adecvate a etnogenezei sale. În primul deceniu postbelic s-a marșat pe ideea că „poporul moldovenesc” a fost rezultatul „încrucșării” elementelor romanice de vest cu slavii de răsărit, în care ultimii au avut un rol dominant. Istoria „poporului moldovenesc” a fost încadrată într-o schemă în care, exceptând secolele I-III, populația locală geto-daco-romană a cunoscut perioade continue de „interacțiune”, „amestec”, „fuziune” cu slavii, până în secolele XI-XIV când, din contactul permanent al „volohilor” cu slavii de răsărit, „au apărut moldovenii”.

O altă componentă importantă a fundației etnoculturale care urma să fie elaborată era istoria literaturii moldovenești. Rezolvarea acestei sarcini era una extrem de dificilă, deoarece până la sfârșitul anilor 1940, nu exista claritate în ceea ce privește moștenirea literară clasică și nu începuse valorificarea operei în-aintașilor literaturii „moldovenești”. Lucrurile au fost agravate și de faptul că la acea vreme în problema originii „limbii moldovenești” nu exista o părere uni-

* **Elena Negru**, doctor habilitat în istorie, cercetător științific principal la Institutul de Istorie al USM.

că și clară. Lingvistica din URSS considera „limba moldovenescă” fie o limbă de origine slavă, fie una „încrucișată” sau slavo-latină, în care elementele slave erau mai puternice decât cele latine. La începutul anilor 1950, în condițiile când „marrismul” a fost denunțat, iar curentul slavizant a pierdut teren în fața susținătorilor latinității „limbii moldovenești”, au fost create condiții pentru readucerea în discuție a problemei moștenirii literare clasice. Clasicii literaturii române au fost recunoscuți drept reprezentanți ai culturii „moldovenești”, însă doar selectiv, în cadrul pe care îl oferea schema teoretică privind „poporul moldovenesc”.

În cele ce urmează vom detalia modul în care au fost elaborate conceptele istoriografice privind „poporul moldovenesc” și cum s-a încercat soluționarea problemei moștenirii literare clasice în anii stalinismului în RSSM.

Teoria etnogenezei și conceptele cheie ale istoriei „poporului moldovenesc”

După reocuparea Basarabiei, în august 1944, istoriografia din RSSM, la unison cu propaganda sovietică, afirma că moldovenii reprezintă un popor de origine slavă. Încă în 1940, în revista „Sovetskaia nauka” („Știința sovietică”), 1940, nr. 12, academicianul N.S. Derjavin încerca să demonstreze preeminența elementului slav în etnogeneza românească și formarea limbii române, negând continuitatea românească nu numai la est de Carpați, ci și în teritoriul din fosta provincie romană Dacia. Potrivit academicianului sovietic, slavii erau prezenți pe meleagurile Daciei „înainte de cucerirea romană”¹, având rolul de factor civilizator. Derjavin pretindea că, în pofida valurilor de migratori, slavii au dăinuit continuu pe teritoriul actual al României până în secolul al XIII-lea, iar pe teritoriul Basarabiei – „până în prezent”. „După plecarea de aici (din Dacia – n.n.) a romanilor, menționa Derjavin, slavii au locuit aici (în Dacia – n.n.) până la colonizarea românească a Daciei în secolul al XIII-lea, iar pe teritoriul Basarabiei până în zilele noastre, înfruntând cu bine numeroasele incursiuni ale barbarilor estici – ale goților, hunilor, bulgarilor și avarilor ș.a. – în primele secole ale erei noastre, iar mai târziu, în evul mediu – ale ungurilor, pecenegilor, cumenilor și tătarilor”². Cu alte cuvinte, era reluată teoria roesleriană potrivit căreia românii nu erau băștinași, ci s-au format la sud de Dunăre și de abia în secolul al XIII s-au stabilit în zona nord-dunăreană.

În opinia lui Derjavin, etnonimul „moldovean” ar fi provenit de la „un grup de triburi care au organizat prima formațiune moldovenească în bazinul râului Moldova și a Bucovinei de sud”. Această explicație se baza pe presupuneri, și nu pe dovezi științifice. Academicianul pornea de la premisa caracteristică apariției popoarelor slave. La cehi, polonezi, sârbi numele țării și al poporului a provenit de la numele unuia dintre triburile dominante. În cazul românilor, situația a fost alta, deoarece aici numele vechi, initial, al poporului – roman/român – s-a păstrat și a dat denumirea primului stat medieval al românilor – Țara Românească. Pe de

¹ Державин, Н.С. Происхождение молдавского народа. În: Советская наука. 1945, № 12, с. 14.

² *Ibidem*, с. 14.

altă parte, românii, spre deosebire de popoarele slave, au format două state medievale. Cel de-al doilea stat românesc – Moldova – a provenit de la numele râului Moldova, dar nu de la un trib al moldovenilor, cum susținea N.S. Derjavin. Însă, după cum a subliniat P.P. Panaitescu, și aici „domnii și poporul aveau o conștiință că aceasta țară era românească, era o Moldovă românească”³. Atât în hrisoavele domnești, cât și în inscripțiile în slavonă de pe broderiile sau tablourile votive ale secolului al XV-lea „numele țării este, adesea, nu Moldova, ci Moldovlahia”, ceea ce însemna „România moldovenească, țara vlahilor (românilor) din părțile Moldovei”⁴.

Derjavin a mai afirmat că istoriografia sovietică nu dispune „de niciun fel de dovezi istorice sau etnografice” care să confirme că la baza „poporului moldovenesc” s-ar afla „alt popor decât cel slav”. De aceea, el considera că moldovenii dintre Carpați și Prut, de pe teritoriul RSR, ca și moldovenii din RSSM sunt, „din punct de vedere etnografic, urmașii direcți ai populației slave băștinașe străvechi”⁵, iar românii – vlahi balcanici, urmași ai tracilor romanizați și slavizați, care au imigrat din peninsula Balcanică pe teritoriul actual al României în secolele XII-XIII⁶.

În august 1945, în cadrul unei sesiuni științifice a Institutului de Istorie, Limbă și Literatură al Bazei Moldovenești a AȘ a URSS, A.D. Udaltov, membru corespondent al AȘ al URSS, a ținut un referat privind bazele teoretice ale cercetărilor etnogenetice⁷. El sublinia necesitatea „demascării și lichidării ideologiei fasciste, în special a falsificărilor etnogenetice fasciste” și dezvoltării cercetărilor în domeniul etnogenezei „poporului moldovenesc” prin reunirea eforturilor istoricilor, lingviștilor, etnografilor etc.

Potrivit „dialecticii” staliniste, etnogeneza unui popor reprezenta un proces „ciclic” ce presupunea „posibilitatea apariției, la un anumit stadiu”, a unor popoare noi. Udaltov sublinia că în cadrul genezei unui popor, de rând cu procesele de „integrare etnică”, se produce și procesul invers de „diferențiere etnică”, de destrămarea a unor popoare, etnii și formarea altor popoare în urma „încrucișării”, „aculturației”⁸. În articol erau aduse exemple ale unor asemenea procese caracteristice pentru popoarele antice: a venezilor, a unei părți a ilirilor, tracilor, sarmaților, care „pe măsura dezvoltării lor etnico-culturale, încrucișărilor și aculturațiilor s-au apropiat tot mai mult, transformându-se în slavi”⁹. Pretinzând că aceste procese de „încrucișare” constituie o „legitate” a etnogenezei tuturor po-

³ Panaitescu, P. P. *Romanitatea românilor*. Ediția a II-a. Postfață, note și comentarii de Ștefan S. Gorovei și Magdalena Szekely. București, Editura Enciclopedică, 1994, pp. 73, 81.

⁴ *Ibidem*, p. 82.

⁵ Державин, Н.С. *op. cit.*, c. 27.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Удалцов, А.Д. Теоретические основы этногенетических исследований, În: Ученые записки Молдавской Научно- Исследовательской Базы АН СССР. 1948, Том I.

⁸ *Ibidem*, p. 13.

⁹ *Ibidem*, p. 12.

poarelor, Udalțov concluzionează că „poporul moldovenesc s-a format în linii mari în urma apropierii frățești a elementelor romanice de vest cu slavii de răsărit”¹⁰.

„Cursul de istorie a Moldovei”, elaborat la Chișinău în 1949, trata problema „etnogenezei moldovenilor” din perspectiva teoriei continuității. Potrivit manualului, „populația romanizată nu este un popor venit de undeva, ci reprezintă trăitorii băștinași ai pământurilor carpato-dunărene”. În același timp, elementul slav era considerat, o „componentă creativă” în formarea „poporului” și a „statului moldovenesc”, a căror istorie era strâns legată de istoria statelor slave – Rusia Kieveană și Galiția¹¹.

Abordarea etnogenezei de pe pozițiile autohtonismului a fost aspru criticată de către istoricii de la Moscova și Kiev. În procesul discutării manualului, istoricul ucrainean Ermolenko i-a acuzat pe autorii de la Chișinău că „nu s-au debarasat, întru totul, de influența istoriografiei burgheze românești în problema provenienței poporului moldovenesc”, deoarece au „dedus această autohtonitate” nu de la slavi, care au fost strămoșii „poporului moldovenesc”, ci de la „volohi”. „De ce, să nu ne situăm pe poziția că slavii au fost elementul autohton inițial al strămoșilor poporului moldovenesc, menționa Ermolenko, iar volohii au venit mai târziu, ieșind din Carpați, de unde au fost împinși de colonizarea ungară intensă: o parte din volohi s-au stabilit în Valahia, iar alții s-au mișcat spre teritoriul Moldovei de azi și de la încrucișarea moldovenilor și volohilor s-a format un produs complicat, care este cunoscut de istorie după formarea statului moldovenesc în zona râului Moldova”¹².

Autorii volumului I al „Istoriei RSSM”, editat în 1951 la Chișinău, susțineau că populația romanizată din spațiul carpato-dunărean a rămas pe acest teritoriu după retragerea legiunilor romane și „a conviețuit împreună cu slavii din cele mai vechi timpuri”, de la care a preluat numele de „vlahi”, „valahi”¹³. Fără a detalia cine erau „vlahii”, „valahii”, „volohii”, autorii afirmău că „până în secolul al XII-lea izvoarele scrise nu conțin nicio informație despre populația romanizată pe teritoriul Moldovei”. În schimb, au subliniat că în cronicile rusești din secolul al XII-lea existau informații despre volohi, o populație rezultată din conviețuirea populației romanizate cu slavii¹⁴. Cu toată neconcordanța între ideile din paragrafele consacrate etnogenezei, cert este faptul că autorii acestui volum au elaborat o schemă clară: „poporul moldovenesc” s-a format în decursul secolelor I-XIV prin contopirea, pe parcursul secolelor I-III, a geților cu romanii, apoi, în secolele VI-IX, a populației romanizate cu slavii din care au rezultat „volohii”, considerați strămoșii

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Negru, Gh. *Politica etnolingvistică în RSS Moldovenească*. Chișinău: Prut Internațional, 2000, p. 60.

¹² *Ibidem*, p. 61.

¹³ История Молдавии с древнейших времен до наших дней. Под редакцией члена корреспондента АН СССР А.Д. Удальцова и профессора, д.и.н. Л. В. Черепнина. Кишинев: Шкоला Советикэ, 1951, с. 78.

¹⁴ История Молдавии с древнейших времен до наших дней, с. 79.

cei mai apropiați ai „moldovenilor”. În secolele XII-XIV, ca rezultat al contopirii „volohilor” cu slavii de răsărit, „au apărut moldovenii”.

Această concepție despre proveniența „poporului moldovenesc” era în consonanță cu teoria despre caracterul „încrucișat al limbii moldovenești” și cu eforturile istoricilor de la Chișinău de creare a diferențelor între „moldoveni” și români.

Scrierea istoriei RSS Moldovenești a constituit una din prioritățile conducerii PCM încă din 1940. Deși în anii 1945-1946 au fost făcuți câțiva pași pentru elaborarea unui manual de „Istorie a Moldovei”, obiectivul nu a fost atins. Manualul, elaborat de N. Narțov, profesor la Institutul Pedagogic din Chișinău și, totodată, cercetător la Institutul de Istorie, Limbă și Literatură al Bazei Moldovenești a AȘ a URSS, a fost revizuit în 1947. Plenara a XIII-a a CC al PC(b)M din 27-29 august 1947 a criticat colectivul Institutului de Istorie, Limbă și Literatură pentru că nu pregătise o lucrare fundamentală la istoria Moldovei¹⁵. De aceea, a cerut elaborarea unui manual „marxist” de „Istoria Moldovei”, care să reflecte mai clar legitimitatea creării RSSM, astfel falsificând adevărul despre ocupația sovietică din 1940. Noua echipă de scriere a „Istoriei Moldovei”, din care au făcut parte istorici de la Filiala moldovenească a AȘ a URSS, de la Universitatea de Stat și de la Institutul Pedagogic din Chișinău, era condusă de A. Lazarev.

Pe parcursul elaborării „Istoriei RSS Moldovenești” au apărut divergențe în problema continuității populației băștinașe. În timp ce A. Lazarev și V. Senkevici considerau că populația băștinașă a fost prezentă permanent pe teritoriul carpato-nistrean, în special pe cel pruto-nistrean, N. Mohov, cadru didactic trimis la Chișinău de la Leningrad, credea că după retragerea armatelor romane aceasta s-a refugiat dincolo de munți și ar fi revenit abia în secolul al XIII-lea după plecarea Hoardei de Aur. Mai mult, Mohov susținea că strămoșii moldovenilor – „volohii” – au apărut în spațiul nistreano-carpatic în sec. XIV, când au constituit statul moldovenesc, iar în secolele XI-XIII teritoriul dintre Prut și Nistru, care făcea parte din statul Kievean, era locuit de slavi.

Perioada medievală, în special temele legate de statutul politico-juridic internațional al principatelor române din secolele XV-XVI și al războaiele ruso-turce din secolele XVII-XVIII, erau tratate exclusiv din perspectiva luptei împotriva jugului turcesc, al cererilor unor domnitori moldoveni către monarhii de la Moscova și Sankr Petersburg pentru „a fi primiți în supușenie rusă”.

Anexarea Basarabiei de către Rusia în 1812 era considerată un act progresist, deoarece Imperiul Rus era un stat mai avansat decât Imperiul Otoman. Se pretindea că interacțiunea cu „marea cultură rusă” a contribuit la dezvoltarea culturii moldovenești și la accelerarea procesului de dezvoltare a capitalismului în regiune. Deși despre actul de la 1812 se vorbea în termeni elogioși, se recunoștea că

¹⁵ Arhiva Organizațiilor Social-Politice a Republicii Moldova (AOSPRM), Fond 51 (Comitetul Central al partidului Comunist al Moldovei), inv. 5, dosar 13, filele 338-339.

țarismul, ca „închisoare a popoarelor”, a dus, de asemenea, o politică de asuprire națională și rusificare.

O altă temă care trebuia elaborată și reflectată de pe pozițiile istoriografiei sovietice era cea referitoare la constituirea națiunii moldovenești, iar, odată cu aceasta, și tratarea evenimentelor anului 1918, și a perioadei interbelice, în ansamblu. În acest context, actul unirii Basarabiei cu România din 27 martie/ 9 aprilie 1918 era calificat drept „o trădare” a „poporului moldovenesc”. Hotărârea de unire a Sfatului Țării era considerată o mascaradă, deoarece, chipurile, fusese adoptată sub „amenințarea cu armele”.

Anii 1918-1940 au fost descriși ca o perioadă de înapoiere economică și culturală, dar fără a se arăta care a fost nivelul de dezvoltare a Basarabiei după 106 ani în Imperiul țarist. Concluzia pe care o trăgea, fără vreun suport documentar, istoriografia de la Chișinău era că, în ciuda tuturor dificultăților și persecuțiilor, opunându-se românizării, „națiunea moldovenească” a continuat să se dezvolte, iar la 28 iunie 1940, în urma „rezolvării pe cale pașnică” a problemei Basarabiei, a pășit, împreună cu moldovenii din stânga Nistrului, pe calea constituirii „națiunii sovietice moldovenești”.

Problema moștenirii literare clasice

Pentru prima dată după reocuparea Basarabiei, problema patrimoniului literar clasic a fost discutată în ședința Biroului CC al PCM, din 7-8 decembrie 1944. Examinând activitatea „Uniunii Scriitorilor Sovietici din Moldova”, Biroul a menționat că organizația scriitorilor „nu lucrează pentru valorificarea moștenirii clasice moldoveni, cu scopul de edita cele mai interesante opere ale lor”. Prin urmare, Biroul CC al PCM a dispus ca „biroul de organizare al Uniunii Scriitorilor, Editura de Stat a Moldovei și institutele de cercetări științifice să inițieze studierea moștenirii literare (Grigore Ureche, Ion Creangă, Vasile Alecsandri), astfel ca până în 1945 să fie editat câte un volum de opere alese ale clasicii literaturii moldovenești”¹⁶. Pe baza hotărârii CC al PCM din 15-16 decembrie 1944, în planul Editurii de Stat a RSSM pentru anul 1945 a fost inclusă editarea a cinci titluri din opera cronicarilor și a scriitorilor clasici români: Ion Neculce („Legende”), Dimitrie Cantemir („Descrierea Moldovei”), Vasile Alecsandri („Poeme populare”, „Folclor”), Ion Creangă („Amintiri din copilărie”) ¹⁷.

Editarea operelor din literatura clasică „moldovenească” rămânea în suspensie atâta timp cât problema originii „limbii moldovenești nu era clarificată”: era ea de origine slavă sau romanică? Presiunea curentului slavizant, cu sprijinul său politic de la Moscova și Chișinău, nu permitea oamenilor de cultură din fosta Basarabie să înceapă valorificarea moștenirii literare clasice. În contextul discuțiilor privind modalitățile de perfecționare, sursele de îmbogățire a „limbii moldovenești literare” de la sfârșitul anilor 1940, Em. Bucov, scriitor și vice președinte al

¹⁶ AOSPRM, Fond 51, inv. 1, dosar 10, p. II, fila 3.

¹⁷ *Ibidem*, fila 146.

Consiliului de Miniștri al RSSM, a abordat, de asemenea, și problema moștenirii literare clasice. În memoriul „Cu privire la substituirea limbii moldovenești constituite de-a lungul istoriei printr-o limbă artificială, creată în laborator, fapt care reprezintă o piedică serioasă pentru înfăptuirea muncii ideologice de educație comunistă a poporului moldovenesc”, din 1 februarie 1949, adresat lui V.A. Ivanov, președinte al Biroului CC al PC(b) din URSS pentru RSSM, Em. Bucov menționa, între altele, că RSSM nu poate să renunțe la clasicii literaturii române doar pentru faptul că ei aparțin și Republicii Populare Române. Referindu-se la alte republici sovietice, care au publicat o serie de reprezentanți ai literaturii clasice aparținând altor țări, Bucov a remarcat că „republicile sovietice Karelo-Finlandeză, Uzbekistan, Azerbaidjan nu abandonează epopeea *Kalevala*, operele lui Nevai, Nizami, pe motiv că Finlanda și Iranul publică lucrările acestor scriitori și le consideră a fi ale lor. În mod similar, francezii nu se dezic de Racine sau Molière, Balzac și Flaubert pentru că operele lor se regăsesc în creștomatiile belgiene sau elvețiene”¹⁸.

La 12 aprilie 1950, N. Koval, secretar al CC al PC(b)M, a trimis un memoriu lui Gh.M. Malenkov, secretar al CC al PC(b) din toată Uniunea, în care a cerut ajutorul organelor de partid de la Moscova pentru a obține o serie de documente și materiale din arhivele Republicii Populare Române. Acesta menționa că „instituțiile de cercetare, editurile și scriitorii din republică se confruntă cu dificultăți serioase în soluționarea problemei moștenirii literare a poporului moldovenesc”, iar aceste dificultăți au fost cauzate de lipsa de materiale documentare privind scriitorii din trecut. „Neavând documente și materiale suficiente, se menționa în memoriu, noi nu putem să demonstrăm, în mod convingător, și apartenența unor scriitori, în special, a celor din a doua jumătate a secolului al XIX-lea”. CC al PC(b)M cerea stăruitor lui Malenkov „să soluționeze problema creării unei comisii mixte sovieto-române din savanți și scriitori din URSS și din Republica Populară Română”, care urma să „determine apartenența scriitorilor, în special, a celor din secolul al XIX-lea”, să procure de la Academia de Științe a RPR manuscrise, documente, materiale privind activitatea scriitorilor clasici¹⁹.

Dilema scriitori moldoveni / scriitori români din secolul al XIX-lea, potrivit lui N. Koval, nu era greu de soluționat, acesta propunând recunoașterea, în egală măsură, drept „scriitori români și moldoveni a tuturor cronicarilor și scriitorilor, activitatea cărora s-a desfășurat în hotarele Principatului Moldova până în secolul al XIX-lea”, inclusiv a cronicarilor moldoveni Gr. Ureche, M. Costin, I. Neculce, a cărturarilor Varlaam, Dosoftei, D. Cantemir, a scriitorilor din prima jumătate a secolului al XIX-lea, care au activat în Moldova de peste Prut până la unirea din 1859. În ceea ce privește scriitorii clasici (V. Alecsandri, I. Creangă, C. Negruzzi, Gh. Asachi), care și-au desfășurat activitatea în Moldova de peste Prut, „la hota-

¹⁸ *Ibidem*, inv. 42, dosar 149, fila 289.

¹⁹ AOSPRM, Fond 51, inv. 9, dosar 1, fila 60.

rul dispariției Principatului Moldova și creării Statului Român”, exista „tot temeiul să fie considerați, în egală măsură, atât scriitori ai PRP, cât și scriitori ai RSSM”. „Referitor la scriitorii basarabeni - C. Stamati, A. Donici, A. Hâjdău, I. Sârbu, A. Mateevici, Gh. Madan, D. Moruzi, B. Hașdeu, A. Nakko, C. Stamati - Ciurea, S. Cujbă, T. Roman, V. Crărescu, Gh. Crețu-Crețescu, C. Stere, care și-au desfășurat activitatea, în principal, în Basarabia după alipirea la Rusia, aceștia trebuie considerați, potrivit lui Koval, mai întâi de toate, moldoveni”²⁰.

Această solicitare a conducerii PC(b)M nu a găsit sprijinul necesar la Moscova. La 17 aprilie 1950, V.G. Grigorian, președintele Comisiei de politică externă a CC al PC(b) din toată Uniunea, și V.S. Krujkov, adjunctul șefului Secției propagandă și agitație a CC, menționau, într-un raport adresat lui Malenkov că „cererea CC al PC(b)M privind soluționarea problemei recunoașterii în calitate de moldoveni a unor scriitori considerați acum români pare nefundamentată”. Aceștia au explicat că au refuzat să răspundă cererii pe motiv că „nu exista o necesitate imperioasă privind abordarea acestei probleme acum, deoarece scriitorii în cauză sunt relativ puțin cunoscuți de către opinia publică din RSS Moldovenească”. În plus, având în vedere „efectele negative” ale acestei decizii de recunoaștere a clasicii literaturii române în RSSM, autorii documentului subliniau: „Concentrarea artificială a atenției asupra acestei probleme poate conduce doar la provocarea unor stări de spirit naționaliste la o parte a intelectualității românești. De aceea, la momentul actual, considerăm inoportună abordarea problemei cu privire la examinarea apartenenței naționale a scriitorilor menționați și, prin urmare, la înființarea unei comisii mixte sovieto-române”.

Cererea de a permite RSSM să achiziționeze copii ale operelor scriitorilor clasici români din biblioteca Academiei Române a fost, de asemenea, respinsă. „Problema cu privire la executarea de copii fotografice ale unor ediții princeps ale scriitorilor în cauză ar putea fi soluționată prin intermediul instituțiilor noastre științifice și culturale (Academia de Științe a URSS, Asociația Unională pentru Relații cu Străinătatea, Uniunea Scriitorilor) după ce cercetătorii literari din RSS Moldovenească vor stabili exact ce fotocopii ar dori să obțină din România”²¹.

Absența unei decizii a CC al PC(b)M privind desemnarea autorilor clasici ca „scriitori moldoveni” a constituit un obstacol la elaborarea de către Institutul de Istorie, Limbă și Literatură al Filialei Moldovenești a AȘ a URSS a unei istorii a „literaturii moldovenești” sau la publicarea clasicii.

În nota informativă „Cu privire la valorificarea moștenirii clasice a poporului moldovenesc» din mai 1950, adresată reprezentantului CC al PC (b) din toată Uniunea în RSSM, I.D. Ceban, directorul Institutului de Istorie, Limbă și Literatură al Filialei Moldovenești a AȘ a URSS, releva greutățile la editarea clasicii din cauza lipsei de consens asupra dihotomiei scriitor moldovean / român. El

²⁰ *Ibidem*, fila 61.

²¹ Pasat, V. *RSS Moldovenească în epoca stalinistă*. Chișinău. Cartier, 2011, pp. 521-522.

sublinia că Institutul de Istorie, Limbă și Literatură nu avea dreptul să-i considere pe unii scriitori de peste Prut „doar moldoveni”, atâta timp cât CC al PC(b)M nu luase o decizie în acest sens²².

În RSSM, în contextul lichidării consecnțelor „marrismului” din lingvistică, vor fi create condiții favorabile pentru a discuta problema moștenirii clasice. La conferința științifică desfășurată la Institutul de Istorie, Limbă și Literatură, în perioada 3-7 decembrie 1951, romanistul de la Moscova, V.F. Șișmariov, arăta că în condițiile când RPR construia socialismul, vechea atitudine față de limba și literatura română trebuia reconsiderată, apreciind că „nu există niciun motiv să nu folosim tot ce este pozitiv, de exemplu, literatura și limba acesteia, în acele părți în care nu sunt desfigurate de elemente străine”²³.

Un alt romanist de la Moscova, D.E. Mihalci, susținea că „este puțin probabil că pot fi aduse argumente raționale în folosul izolării în continuare a literaturii moldovenești de modelele cele mai bune, scrise într-o limbă apropiată ale scriitorilor români”²⁴ și că „trebuie folosit tot ceea ce-au creat scriitorii români din Moldova secolului al XIX-lea, care pot și trebuie priviți ca scriitori aparținând în aceeași măsură” RSSM și RPR²⁵.

Problema publicării clasicii literaturii române a atras mai multă atenție începând din anul 1952, când a fost editat, în seria „Opere alese”, volumul „Fabule” de A. Donici. În 1953, în aceeași serie au fost publicați I. Creangă și C. Negruzzi. Editarea acestor clasici nu pune mari probleme politico-ideologice, mai ales că Donici și Negruzzi erau considerați a fi strâns legați de cultura rusă, prin influența exercitată asupra creației lor de către scriitorii ruși Krîlov și Pușkin. Crestomația la literatura moldovenească din veacul al XVIII-lea, editată în 1952, includea scriitori aleși selectiv, pornind de la atașamentul lor față de ideile „progresiste”. În plus, autori precum C. Stamati, Gh. Asachi, T. Vârnav, A. Donici, C. Negruzzi, A. Hâjdău, I. Sârbu și I. Creangă, incluși în această crestomație, aveau rădăcini strict „moldovenești”.

În anii 1950 au fost publicați și alți scriitori clasici, chiar dacă nu complet, ci, ca de obicei, într-un volum de „Opere alese”. Cu toate acestea, având în vedere că până la mijlocul acelor ani orientarea vulgar-sociologică predomina în

²² Arhiva Științifică Centrală a Academiei de Științe a Moldovei (AȘCAȘM), Fond 3, inv. 1, dosar 41, fila 77.

²³ Шишмарев, В.Ф. Романские языки юго-восточной Европы и национальный язык Молдавской ССР. În: *Вопросы молдавского языкознания. Доклады научных сотрудников Института Истории, Языка и литературы Молдавского Филиала Академии Наук СССР на совместной сессии посвященной вопросам молдавского языкознания*. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1953, с. 120.

²⁴ Михальчи, Д. Е. Задачи молдавского языкознания. În: *Вопросы молдавского языкознания. Доклады научных сотрудников Института Истории, Языка и литературы Молдавского Филиала Академии Наук СССР на совместной сессии посвященной вопросам молдавского языкознания*. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1953, с. 68.

²⁵ *Ibidem*, с. 72.

aprecierea operei scriitorilor clasici români, nu toți clasicii literaturii române au fost editați. De exemplu, volumul „Poezii” de Mihai Eminescu a fost editat la Chișinău într-un tiraj de 10 000 de exemplare abia în 1954. Aceasta s-a întâmplat numai după ce M. Eminescu a fost publicat în limba rusă în 1950 la Moscova și în 1952 - la Kiev²⁶.

Conferința științifică care a avut loc la Institutul de Istorie, Limbă și Literatură, în zilele de 28 și 29 mai 1953 a dezbătut problema editării literaturii clasice. Cercetătorul Gh. Bogaci sublinia că editarea clasicii s-a făcut cu schimonosiri de limbă. Pentru a imprima un specific pur „moldovenesc”, a fost omis cuvântul *român* și o serie de neologisme²⁷.

Cercetătorii literari de la Chișinău erau nesiguri în ceea ce privește apartenența unor scriitori ai secolului al XIX-lea la literatura „moldovenească” din RSSM. Astfel, în 1954, I. Varticean a apreciat în mod contradictoriu apartenența la panteonul cultural a poetului Mihai Eminescu. În timp ce într-un articol, din luna iunie, dedicat împlinirii a 65 de ani de la moartea lui M. Eminescu²⁸, scria că poetul este reprezentant de seamă al literaturii române, în altul, din 20 octombrie, consacrat publicării volumului „Poezii”, îl prezenta drept „cea mai expresivă figură a literaturii popoarelor din România și Moldova”²⁹. Printre criticii literari de la Chișinău existau opinii care susțineau că Eminescu, la fel ca și alți scriitori clasici, precum Stamati, Donici, Asachi, Negruzzi, Russo, Creangă, Alecsandri, „ai căror opere stau la baza literaturii moldovenești și române”, făcea parte din galeria „scriitorilor clasici moldoveni și, totodată, români”³⁰.

Dilema privind apartenența unor scriitori din secolul al XIX-lea la literatura română sau „moldovenească” a fost rezolvată în lucrarea de sinteză „Literatura sovietică moldovenească”, editată în 1955 de Institutul de Istorie, Limbă și Literatură al Filialei Moldovenești a AȘ a URSS. Explicând sensul expresiei ambigue „literatura moldo-română”, autorii lucrării au ținut cont de viziunile istoriografiei sovietice de la acea etapă. Ei subliniau că, deoarece în secolul al XIX-lea „statul moldovenesc s-a împărțit în două și o parte din Moldova a trecut la Rusia, legându-și pe veci soarta de ea, iar altă parte a trecut la România”, era firesc ca „întreaga moștenire culturală a norodului moldovenesc din vacurile (sic!) trecute trebuia să aparțină în egală măsură atât moldovenilor din RSS Moldovenești, cât și norodului român, parte componentă a căreia o alcătuiesc moldovenii de peste Prut”³¹.

Cu toate acestea, în RSSM, recunoașterea clasicii literaturii române drept clasici ai literaturii „moldovenești” a fost incompletă. Astfel, Eminescu, Creangă,

²⁶ Стихи Михаила Еминеску. În: Советская Молдавия. 1954, 20 октября с. 2; c.f. Heitmann, K. *Limbă și politică în Republica Moldova*. pp. 177; 188.

²⁷ АȘСАȘМ, Fond 3, inv. 1, dosar 107, filele 39- 40.

²⁸ Вартчан, И. Поэт-патриот. În: „Советская Молдавия”. 1954. 15 июня, с. 2.

²⁹ Вартчан, И. Стихи Михаила Еминеску. În: „Советская Молдавия”. 1954, 20 октября, с. 2.

³⁰ Портной, Р. Михай Еминеску – 65 де ань де ла моартя поетулуй. În: „Октомври”. 1954, № 3, p. 82.

³¹ Heitmann, K., *op. cit.*, p. 32.

Alecsandri, născuți în Moldova de peste Prut până la unirea din 1859, au fost recunoscuți drept scriitori „moldo-români”, în timp ce alți scriitori, născuți și ei în Moldova de peste Prut, dar după această dată, precum Al. Vlăhuță (născut în septembrie 1858, în județul Vaslui) sau M. Sadoveanu, născut la Pașcani, județul Iași în 1880, au fost considerați scriitori români. Din aceste considerente, în „Istoria literaturii moldovenești”, editată în 1955 la Chișinău, își vor găsi loc doar scriitorii născuți în Basarabia și în fostul Principat al Moldovei de până la 1859, iar cei déjà născuți în România modernă vor fi excluși³².

Prin urmare, conceptualizarea istoriei „poporului moldovenesc” a urmărit obiectivul de a implanta ideile despre originea sa hibridă, latino-slavă. Teza centrală a istorografiei din primul deceniu postbelic postulează că „poporul moldovenesc” este rezultatul „încrucișării” elementelor romanice occidentale cu slavii estici, în care aceștia din urmă au jucat un rol dominant. Este evident că celelalte evenimente și fenomene istorice din perioada medievală și modernă din teritoriul pruto-nistean au fost interpretate din perspectiva separării și diferențierii de spațiul românesc. Valorificarea moștenirii literare clasice românești a fost un proces foarte anevois. Calificarea selectivă a clasicilor români drept clasici „moldoveni”, trierea operelor și intervenția cenzorilor sovietici în textele clasicilor români publicați la Chișinău arată că acest proces nu a fost unul spontan, ci mai degrabă dirijat. În același timp, recunoașterea academică a clasicilor români, fie și parțială, nu a fost însoțită și de o recunoaștere oficială, ceea ce arată că autoritățile nu erau sigure, dacă fac ceea ce trebuie și că, la un moment dat, nu vor trebui să decidă fie stoparea, fie interzicerea lor.

³² *Ibidem*, p. 33.

CANTEMIRIANA

Andrei Eșanu*, Valentina Eșanu**

DIMITRIE CANTEMIR ÎN FAȚA SCHIMBĂRII PARADIGMEI CIVILIZAȚIONALE

In the following communication ***Dimitrie Cantemir in the face of civilization-al paradigm change***, the authors try to examine from a different angle the actions of Dimitrie Cantemir (1673-1723) during his short reign in Moldova (1710-1711) and especially regarding his alliance with Peter I, Tsar of Russia (April 2/13, 1711). Starting from the fact that the Romanian scholar during his adolescence and youth had been formed as an intellectual and politician in the Orthodox cultural and spiritual environment from Moldova on the one hand and in that of the Islamic world and culture from Constantinople on the other, it can be assumed that he was acquainted both with the Christian European civilization and with the Arab-Turkish-Persian Oriental one.

Throughout his entire literary creation as a historian, philosopher, musician, etc., Cantemir relied on representative scientific, cultural and religious values from both civilizational worlds. As for his political activity, both before and during his reign in Moldova, the Romanian prince understood that his homeland was included in the civilizational area of the Ottoman Empire, a circumstance that inhibited its development and affirmation on the international level. In accordance with the Biblical conception of the universal cycle of the four monarchies, which the erudite prince had embraced and further developed in a special study, *Monarchiarum physica examinatio / A Natural Research of Monarchies*, he considered that the unfolding political-military events at the crossroads of the two great civilizations, that of Europe and that of Islam, inevitably led to the collapse and disappearance of the Ottoman Empire as a historical anomaly. As a result, the baton of universal evolution would soon be taken over by the Northern monarchy, which was represented, according to D. Cantemir, by the Russian state. This system was used as the theoretical basis for the decision of the prince of Moldavia to break his relations with the Ottoman Gate and negotiate an alliance with the new rising European power.

Thus, through such an action in these new circumstances, Cantemir was actually trying to break Moldova away from the area of Oriental civilization and place it *de facto* as a sovereign country in the new system of European international relations.

Keywords: Principality of Moldavia, Russia, Ottoman Empire, civilization, European culture.

* Acad. Andrei Eșanu, consultant științific la Institutul de Istorie al USM.

** Valentina Eșanu, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al USM.

Poporul român, apoi și națiunea medievală românească, s-a format în urma unei îndelungate evoluții istorice în spațiul carpato-danubiano-nord-pontic, în vasta arie de civilizație bizantină și post-bizantină. Pe măsura consolidării românilor ca etnos în strânsă relație cu mediul politic, cultural și ecleziastic bizantino-sud-slav, apoi și cu cel est-slav, s-au cristalizat și primele formațiuni prestatale și statale românești, însoțite de apariția și afirmarea unor structuri politice și confesionale proprii. Aceste procese complexe au atins apogeul evoluției lor prin formarea în spațiul sud- și est-carpatic a două formațiuni statale medievale – Țara Românească și Moldova, care s-au înscris prin obârșia și natura lor în aria de civilizație bizantină, pe care au continuat-o *de facto* după căderea Bizanțului în 1453.

Cu toate acestea, pe atunci când se consolidau și se adaptau în noul mediu politic central și sud-est european, cele două țări românești au ajuns la hotarele lor în contact cu două mari și importante regate romano-catolice sub aspect confesional – Regatul Ungariei și cel al Poloniei, care și-au făcut loc cu câteva secole mai înainte în spațiul european într-o altă arie de civilizație de tip occidental latinofon, aflat în subordonarea scaunului papal de la Roma. Aceste împrejurări determinau în mare măsură apartenența lor la spațiul cultural occidental.

Pentru existența și supraviețuirea țărilor române în noul context politic, întrucât acestea deranjau prin afirmarea lor cele două regate vecine, a apărut acuta necesitate de a intra în anumite relații cu acestea și de a înfrâna într-un fel pornirile expansioniste ale Regatelor Ungariei și Poloniei la sud și la est de Carpați. Această problemă, care urma să fie rezolvată în plan diplomatic, i-a determinat pe principii celor două țări românești să caute formule acceptabile de ambele părți pentru a garanta coexistența și interacțiunea pe un făgaș pașnic. Or, se ajunsese la anumite limite de confruntare între cele două mari confesiuni creștine europene, care urmau într-o anumită măsură să rămână în vechile lor arii de civilizații și credințe. Rezolvarea, prin care se scoteau tensiunile între cele două regate, pe de o parte și țările române, pe de altă parte, au fost soluționate de primii principii ai Moldovei și chiar de unii pretendenți la scaunul domnesc prin depunerea omagiului de credință și fidelitate față de regii Poloniei, cum ar fi cele din anii 1387, 1395 și 1402, încheiate, respectiv, de domnii Moldovei, Petru I Mușat, Ștefan I și Alexandru cel Bun, cu suveranul polonez Vladislav al II-lea Jagiello. Alexandru cel Bun, de altfel, a întreprins acțiuni de a consolida aceste relații prin reconfirmări personale ale tratatelor precedente în anii 1404, 1407 și 1411.

De altfel, Dimitrie Cantemir care se află în centrul atenției în studiul nostru, tratând acest subiect privind relațiile Moldovei cu cei doi vecini, lăsând să se înțeleagă că el cunoaște despre încheierea acestor tratate, dar nu împărtășește opinia istoricilor străini, fiind vorba de cronicarii unguri și poloni, conform căreia Țara Moldovei s-a aflat un timp sub suzeranitatea polonă și ungară¹.

¹ Cantemir Dimitrie, *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei. Studiu Introductiv, notă asupra ediției și note de Valentina și Andrei Eșanu. Traducere din limba latină și indici de Dan Slușanschi*, București, Institutul Cultural Român, 2007, p. 231, vezi și nota 5, p. 237.

Prin asemenea acțiuni diplomatice s-a reușit menținerea Țării Moldovei în aria sa civilizațională și confesională de sorginte bizantină, deși în paralel se produceau anumite interferențe romano-catolice, care urmăreau scopul de a schimba după modele occidentale viața ecleziastică și chiar politică a Principatului est-carpatic, fapt care se confirmă prin participarea reprezentanților Moldovei la conciliile de la Konstanz (1414-1418) și Ferrara-Florența (1438-1439). În fond, aceste evenimente, deși aveau un caracter unilateral în relațiile dintre bisericile din Răsărit și Apus, urmăreau atragerea spațiului de credință și civilizație bizantino-slavă în orbita valorilor occidentale, dar și evitarea căderii Bizanțului sub stăpânire otomană. Într-un fel sau altul, a urmat această linie de politică externă în raport cu cele două regate europene vecine și Ștefan cel Mare, care în 1462 printr-o delegație boierească a depus jurământ de fidelitate regelui Poloniei Cazimir al IV-lea, reînnoindu-l în 1468, 1479 și 1485 cu scopul de a menține principatul său în aceleași optime relații de conviețuire în plan politic interstatal.

Aceste aranjamente politico-diplomatice au fost puternic dereglate după marile războaie cu Imperiul Otoman, care în cele din urmă s-au încheiat cu căderea în 1484 în mâinile turcilor a Chiliei și Cetății Albe, importante centre comerciale și de apărare din sudul Moldovei. Noile realități politice l-au determinat pe principele moldovean să meargă la anumite compromisuri și chiar cedări în favoarea Imperiului Otoman, aflat pe atunci în plină ascensiune și expansiune teritorială. Aceste acțiuni ale marelui vecin de la sud de Dunăre puteau să ducă chiar la pierderea independenței de stat a Țării Moldovei, iar prin aceasta să fie treptat ruptă din aria sa civilizațională și înglobată într-o cu totul alta – a Imperiului Otoman de credință islamică, cu un puternic potențial de omogenizare de factură musulmană.

Rezolvarea a fost găsită de Ștefan cel Mare prin încheierea unor relații de vasalitate cu Poarta Otomană, prin care Moldova era înscrisă în așa-numita „casa păcii”, instituită de mai multă vreme de sultanii otomani cu popoarele subjugate. Înțelegerile cu Moldova au fost formulate, ca și în altă parte a Europei, într-o serie de ahidname, cunoscute în spațiul istoric românesc sub formă de „capitulații”, prin care erau reglementate relațiile dintre cele două părți. Într-un fel sau altul, chiar dacă părțile uneori încălcau obligațiunile reciproce, până la urmă reveneau la vechile înțelegeri pașnice, care prevedeau numeroase obligațiuni ale Moldovei față de sultan, stare de lucruri care s-a perpetuat sub alți domni moldoveni în secolele XVI-XVII. În ciuda acestor reglementări, Moldova cădea tot mai adânc în mare dependență și influență turco-otomană, mai ales sub aspect economic și politic, încât absorbirea ei în această vastă arie de civilizație orientală islamică devenea tot mai evidentă și mai împovărătoare.

Această stare de lucruri a moștenit-o și Dimitrie Cantemir când urca în scaunul domnesc în noiembrie 1710. Principele moldovean, fin observator al proceselor și evenimentelor ce se derulau în sud-estul și centrul Europei, mai ales cu începere din domnia tatălui său Constantin Cantemir (1685-1693), a ajuns la importante concluzii care arătau că Imperiul Otoman, de care depindeau atât de

mult țările române, trecea printr-o adâncă criză politică însoțită de un evident declin al puterii militare, pe fundalul ascensiunii a două alte imperii – unul romano-catolic – Imperiul Habsburgic și altul ortodox – Imperiul Rusiei. Întrucât rivalitățile dintre imperiile vecine creștine cu cel otoman erau în plină desfășurare, principele Dimitrie Cantemir a găsit de cuviință că s-au creat condiții favorabile ca țările române, Principatul Moldovei, în special, să rupă relațiile cu Imperiul Otoman și cu ajutorul unei puteri creștine să scoată țara sa de sub asprul jug otoman și s-o înscrie în condiții mult mai favorabile în noile relații internaționale, ca stat suveran sub protecția Monarhiei Nordice. În fond, principele Cantemir s-a hotărât să acționeze imediat și în primăvara anului 1711 să încheie o alianță deosebit de favorabilă țării sale conform Diplomei de la Luțk (2/13 aprilie 1711) cu Petru I, țarul Rusiei. *De facto* principele învățat se afla realmente în fața soluționării unei acute dileme a schimbării paradigmei civilizaționale, prin care urma să rupă Țara Moldovei de Imperiul Otoman și s-o încadreze în noua configurație politică, economică și confesională a Europei, după înfrângerea și dispariția totală a Imperiului Otoman și ascensiunea Monarhiei Nordului.

Spre deosebire de predecesorii săi în scaunul princiar al Moldovei care căutau să scuture stăpânirea otomană (Petru Rareș, Ioan Vodă cel Cumplit, Mihai Viteazul ș. a.), reieșind din corelația de forțe care se profila la o anumită etapă istorică, Dimitrie Cantemir a încercat pentru prima dată să argumenteze această alegere și decizia sa de a trece de partea unei monarhii creștine și printr-un elevat suport de ordin teoretic. Or, pe lângă faptul că vedea clar ascensiunea celor două imperii europene creștine și decăderea puterii otomane sub presiunea celor dintâi, principele român a apreciat că a sosit momentul afirmării vechiului concept biblic cu privire la perindarea pe arena istorică a ciclului celor patru monarhii universale, fiind vorba de monarhia de Răsărit (a Orientului Apropiat), cea de Sud (a Egiptului), cea de Apus (Imperiul Roman, cu altele care au urmat în Occident) și înălțarea în cele din urmă a Acvilonului (vântului arctic), adică a monarhiei nordice, pe care principele o identifica cu Imperiul Rusiei și, respectiv, cu țarul Petru I. Acest concept teoretic de care s-a condus Dimitrie Cantemir pe parcursul scurtei sale domnii a formulat-o într-o lucrare specială *Monarchiarum physica examinatio* / *O cercetare naturală a monarhiilor*², în care succesiunea continuă a celor patru monarhii o considera drept o legitate a naturii, a universului, afirmată prin voința divinității. Conform acestui concept pe care l-a dezvoltat Cantemir în lucrarea mai sus arătată, Imperiul Otoman urma să dispară ca o anomalie a istoriei, ca o abatere de la legitatea naturii.

² Editată pentru prima dată de Haupt Gh., *Monarchiarum physica examinatio - Studiu asupra naturii monarhiilor. Un document inedit al lui D. Cantemir*, în *Studii. Revistă de istorie*, București, IV, 1951, nr. 1, p. 210-229; Dimitrie Cantemir, *Icoana de nezugrăvit a științei preasfinte. Pasaje neclare în Catehism. O cercetare naturală a monarhiilor. Elogiu pentru autor. Mic compendiu de logică*. Ed. de Florentina Nicolae, Ioana Costa și Ștefan Afloroaei, Colecția Opere Fundamentale, București, 2017, p. 811-835.

Prin urmare, în activitatea politică atât până, cât și în timpul aflării sale pe tronul Moldovei, principele român înțelegea că patria sa era absorbită tot mai mult de aria orientală a civilizației Imperiului Otoman, circumstanță care frâna dezvoltarea și afirmarea ei în plan european. În conformitate cu concepția biblică a ciclului universal al celor patru monarhii, pe care o îmbrățișase și o dezvoltase învățatul principe în lucrarea menționată, el considera că derularea evenimentelor politico-militare la interferența celor două mari civilizații, cea europeană și cea a islamului, duce inevitabil la prăbușirea și dispariția Imperiului Otoman ca o anomalie a istoriei. Drept urmare, se apropria preluarea ștafetei evoluției universale de Monarhia Nordului, care era reprezentată, după Dimitrie Cantemir, de statul rus. Acest sistem a fost pus drept bază teoretică la luarea deciziei principelui Moldovei de a rupe relațiile cu Poarta Otomană și de a încheia alianță cu noua putere europeană în ascensiune. Din nefericire, calculul lui Dimitrie Cantemir s-a dovedit a fi unul nereușit, dar el a continuat să rămână convins, până la sfârșitul vieții, că reprezentările sale despre succesiunea monarhiilor în istoria universală rămâne de nezdruccinat și că până la urmă se va realiza. De aceea în 1714, formulează această concepție în lucrarea la care ne-am referit mai sus *O cercetare naturală a monarhiilor*, pe care i-o trimite țarului Petru I, în arhiva căruia a și fost descoperită ulterior.

Antioh Cantemir, fiul, deși împărtășea părerea cu privire la evoluția ciclică a istoriei universale, apreciind evenimentele și procesele derulare în lume în prima jumătate a sec. XVIII, considera că ciclicitatea nu are un final, cum vedea starea de lucruri tatăl său, ci se repetă prin succesiunea de noi monarhii și vorbea de „echilibrul politic european”, care se confirma prin forța crescândă a statelor europene occidentale. De aceea el nu putea împărtăși concepția tatălui său cu privire la supremația Rusiei (ca cea de a patra și cea din urmă monarhie universală) în lume și nici măcar în Europa³, teze deosebit de actuale și astăzi.

³ Vasile Harea, *Dimitrie Cantemir și fiul sau Antioh, Studii*, Ed. îngrij. de Sorina Bălănescu, cuvânt înainte de Mihail Harea, Iași 1999, p. 107-110.

Gheorghe Bobână*

RECEPTAREA OPEREI LUI DIMITRIE CANTEMIR ÎN BASARABIA POSTBELICĂ (ANII '50-'70)

The research of Dimitrie Cantemir's work in post-war Bessarabia began in the 1950s. Editions of Cantemirian writings appear in Chisinau (*Hieroglyphic History*, 1957, *Description of Moldova*, 1957). The first monographic study belongs to Vasiliy Ermuratski *Public and political views of Dmitrie Cantemir*. Chisinau, 1956, 103 p., in which the author is among the first to introduce the original Cantemirian manuscripts, preserved in museums and libraries in Russia, into the scientific circuit. The monograph *Dmitre Cantemir - thinker and state figure* belongs to the same author. Chisinau, 1973, 154 p., edited for the 300th anniversary of Dimitrie Cantemir's birth. Towards this anniversary was also published in Chisinau the monograph of Vasile Coroban *Dimitrie Cantemir - humanist writer*. Chisinau, 1973, 284 p. and the work of Tatiana Ursu *The language of Dimitrie Cantemir's Chronicle*. Chisinau, 1973, 255 p. The activity of research and editing in the Moldavian SSR of Cantemirian work deserves to be appreciated and promoted.

Keywords: writings, Cantemir, Moldova, historiography, manuscripts.

Exegeții evidențiază câteva etape distincte de receptare a operei lui Dimitrie Cantemir. Prima, un fel de „preistorie” a cantemiologiei, o fază „arheologică” de descoperire a textelor lui Cantemir. O etapă, a doua - încă în curs - a traducerii, editării, elaborării de ediții critice: *etapa textologiei*. I-ar urma în timp *etapa istoriei* propriu-zise, recuperarea lui Cantemir în spațiul istoriei (literare, în primul rând), dar și în cel al istoriei filosofiei, teologiei, istoriografiei, etnografiei etc.¹

Anii '50 în Basarabia s-ar afla, după părerea noastră, în etapa istoriei. Apar în presa periodică articole consacrate operei și personalității lui Dimitrie Cantemir, se editează cu litere rusești, *Descrierea Moldovei și Istoria ieroglifică*². În 1956 la Editura de Stat din Moldova apare, în limba rusă, cartea lui Vasile Ermuratski

* **Gheorghe Bobână**, doctor habilitat în filosofie, cercetător științific principal la Institutul de Istorie al USM.

¹ Babeți, Adriana. *Bătăliile pierdute. Dimitrie Cantemir. Strategii de lectură*. Timișoara, Editura Amarcord, 1998, p. 246.

² Cantemir, Dimitrie. *Descrierea Moldovei*. Traducere de Petre Pandrea cu o prefață de A. Borș. Chișinău, Editura Pedagogică de Stat a RSS Moldovenești, 1957, 215 p.; Dimitrie Cantemir. *Istoria Ieroglifică*. Ediție îngrijită, cu un cuvânt introductiv și glosar de I. C. Varticean. Chișinău, Editura de Stat a Moldovei, 1957, 410 p.

*Concepțiile social-politice ale lui Dimitrie Cantemir*³. În *Introducere* autorul prezintă succint personalitatea lui Dimitrie Cantemir – „eminent om politic, gânditor și savant polivalent din Moldova sfârșitului de veac XVII – începutul celui de al XVIII-lea”.⁴ În spiritul timpului și urmând cutumele regimului sovietic, Vasile Ermuratski își propune să demonstreze influența benefică a culturii progresive ruse asupra formării concepțiilor lui Dimitrie Cantemir despre lume, reflecția reformelor lui Petru I în concepțiile social-politice ale principelui moldovean. Astfel de lucrări ca *Monarhiarum phisica examinatio*, *Loca obscura in Catechisi* și *Книга системы или состояние мухаммеданския религии*, declară autorul, au apărut „ca un răspuns direct la problemele înaintate de realitatea rusă”⁵. În legătură cu aceasta, Ermuratski critică „autorii români burghezi”, în primul rând, pe Șt. Ciobanu care nu ar fi atins nivelul conștientizării faptului că condițiile social-economice, politice și culturale au constituit acea realitate în care trăia și crea Dimitrie Cantemir. Concluzia generală a studiului lui Ermuratski este că prin opera sa Dimitrie Cantemir a încercat să convingă opinia publică din Rusia și, în primul rând, împăratul Petru I, ca să susțină această țară creștină, Moldova, și s-o elibereze de sub jugul păgân. De menționat că cu câteva pagini mai înainte autorul recunoștea că „politica rusificatoare a țarismului rus, care s-a intensificat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, a constituit o frână serioasă în dezvoltarea culturii moldovenești”⁶.

Apreciabil este faptul bunei cunoașteri de către autor a bibliografiei românești referitoare la Dimitrie Cantemir, atât a celei din secolul al XIX-lea, cât și a celei din secolul XX. Vasile Ermuratski se referă *passim* la edițiile românește ale scrierilor cantemiriene, apelează la cercetările contemporanilor săi din România (P. P. Panaitescu, P. Constantinescu-Iași, C. Gulian, P. Dan ș.a.). Prin intermediul lucrării lui Ermuratski cititorul basarabean a cunoscut aproape întreaga bibliografie cantemirologică de la mijlocul secolului al XX-lea. În pofida derapajelor ideologice, inevitabile pentru acele timpuri, lucrarea menționată prezintă un eveniment semnificativ în viața științifică și culturală din Basarabia, dar și din România (Monografia lui P.P. Panaitescu *Dimitrie Cantemir. Viața și opera* apare în 1958). Meritul deosebit al lui Vasile Ermuratski constă în consultarea *de vizu* a manuscriselor marelui cărturar, aflate în marile arhive din Rusia. Autorul basarabean printre primii, dacă nu chiar primul, a introdus în circuitul științific tratatul *Monarhiarum phisica examinatio*, citându-l după manuscrisul din Biblioteca Academiei de Științe din Sanrt-Petersburg (pe atunci Leningrad). Ermuratski a furnizat informații și despre alte manuscrise cantemiriene: *Loca obscura in Ca-*

³ Ермуратский В. *Общественно-политические взгляды Дмитрия Кантемира*. Кишинев, Государственное Издательство Молдавии, 1956, 103 с. (La origine, o teză de doctorat, susținută, în 1954, la Institutul de Filosofie din Moscova).

⁴ *Ibidem*, p. 4.

⁵ *Ibidem*, p. 8.

⁶ *Ibidem*, p. 4.

techisi, manuscris aflat la Biblioteca „V.I. Lenin” din Moscova, (astăzi Biblioteca Publică din Rusia). Dan Bădărău vorbește despre un manuscris al *Micului compendiu de logică universală* (*Compendiolum universae logices institutionis*), aflat la Moscova, „reprodus în microfilm prin grija unor specialiști sovietici, iar microfilmul a fost pus la dispoziția Bibliotecii Academiei R.P.R. la București, unde poate fi cercetat”⁷. Presupunem că printre acești specialiști sovietici era și Vasile Ermuratski.

În următoarele decenii Ermuratski își continuă activitatea de cercetare a operei lui Dimitrie Cantemir prin publicarea unor articole și a unui capitol „Concepțiile filosofice și social-politice ale lui Dimitrie Cantemir” în monografia colectivă *Din istoria gândirii social-politice și filosofice în Moldova* (1971). Către aniversarea a 300 de ani de la naștere și a 250 de ani de la dispariția lui Dimitrie Cantemir, în 1973, Vasile Ermuratski editează monografia *Dimitrie Cantemir – gânditor și om politic* (*Дмитрий Кантемир – мыслитель и госвдарственный деятель*)⁸. Această lucrare diferă mult de prima, analizată mai sus. Pe lângă *Introducere*, capitolele „Etapile principale ale vieții și creației”, „Concepțiile sociale, etico-juridice și politice”, cartea conține câteva compartimente noi: „Dimitrie Cantemir – filosoful”, „Umanism și liberă cugetare”, „Concepțiile natural-științifice”, „Pe arena științei istorice mondiale”, „Locul lui Dimitrie Cantemir în istoria științei și culturii”, „Încheierea” și o „Scurtă bibliografie”.

Poziția ideologică a autorului rămâne, însă, neschimbată. Ermuratski insistă că „condițiile benefice din Rusia au permis cărturarului moldovean să-și desfășoare din plin activitatea științifică și de creație”⁹. Lucrarea conține mai multe planșe cu imagini ale foilor de titlu ale edițiilor și manuscriselor cărturarului cu indicarea în textul lucrării a locului aflării acestor manuscrise. Manuscrisele lucrărilor lui Dimitrie Cantemir sunt incluse și în „Mica bibliografie” de la sfârșitul cărții.

În anii '80 Vasile Ermuratski editează o micromonografie *Dimitrie Cantemir*, în limbile română și rusă, în cadrul colecției „Gânditori Moldovei”, lansată de editura „Cartea Moldovenească” din Chișinău. Autorul își menține opinia formulată încă în primele publicații. El afirmă că „în activitatea literară și științifică a lui Dimitrie Cantemir pot fi delimitate două perioade. Prima coincide cu aflarea la Constantinopol și Iași, a doua – în Rusia. Scrierile primei perioade sunt pătrunse de misticismul medieval, pe când operele din cea de a doua perioadă „se evidențiază prin maturitate. Ele se bazează pe o cercetare științifică profundă a evenimentelor și fenomenelor, în elaborarea lor autorul s-a sprijinit pe numeroase surse”¹⁰.

⁷ Bădărău Dan. *Filosofia lui Dimitrie Cantemir*. București, Editura Academiei, 1964, p. 139-140.

⁸ Ермуратский В. *Дмитрий Кантемир – мыслитель и государственный деятель*. Кишинев, Издательство Сарта Молдовеняскэ, 1973, 154 с.

⁹ *Idem*, p. 33.

¹⁰ Ермуратский В.Н. *Дмитрий Кантемир*. Кишинев, Сарта Молдовеняскэ, 1983, с. 27.

În 1973, către aniversarea a 300 de ani de la naștere și a 250 de ani de la dispariția lui Dimitrie Cantemir apare la Chișinău, la aceeași editură „Cartea Moldovenească” lucrarea lui Vasile Coroban *Dimitrie Cantemir – scriitor umanist*¹¹. Preocupările criticului literar pentru personalitatea și opera lui Dimitrie Cantemir se manifestă din primii ani ai deceniului al cincilea. În 1953 Coroban publică în revista „Octombrie” articolul *Dimitrie Cantemir*, iar în 1955, în aceeași revistă apare alt articol *Romanul „Istoria ieroglifică” de Dimitrie Cantemir*. Spiritul și stilul lucrărilor lui Coroban diferă radical de cele ale lui Ermuratski. În monografia *Dimitrie Cantemir – scriitor umanist* autorul ne prezintă o exegeză a operei principelui moldovean, pornind de la cercetarea atentă a lucrărilor sale. Lucrarea cuprinde patru părți, fără titlu, și o Încheiere: *Exegi monumentum...*

Monografia începe cu un *credo* pe o jumătate de pagină, o prezentare a lui Dimitrie Cantemir care, în concepția autorului „întruchipează perfect ideea de universalitate” în cultura română. Spiritul său se manifestă cu egală strălucire în toate ramurile scrisului umanitar - filosofie, logică, dialog, roman, istorie ș.a.m.d. Deși intenția scriitorilor pașoptiști, expusă în „Dacia Literară” (1840) de a edita întreaga operă a principelui, după cum constată Coroban, nu s-a realizat, „influența operei cantemiriene într-un fel sau altul se simte în scrierile vremii, fapt ce rămâne să fie cercetat”¹².

Partea întâia a lucrării lui Vasile Coroban se divizează în două secțiuni. Cea dintâi este consacrată vieții și moștenirii literare a cărturarului. Autorul își concentrează atenția asupra formării intelectuale a tânărului principe și a istoriei apariției scrierilor cantemiriene. Spre deosebire de Vasile Ermuratski care urmărea cu predilecție evenimentele politice și militare, Coroban ne prezintă o biografie intelectuală a lui Dimitrie Cantemir, extrasă din scrierile sale, cu predilecție din *Istoria Ieroglifică* și *Istoria otomană*. Despre încercarea principelui moldovean de a scoate țara de sub stăpânirea otomană Coroban afirmă că „actul lui Cantemir era un început de eră în istoria Moldovei, deschizând calea unei eliberări viitoare...”¹³. Există în lucrarea lui Coroban o polemică indirectă cu afirmațiile lui Ermuratski că principele moldovean mereu a fost antrenat în viața politică a Rusiei. Criticul literar constată că din doisprezece ani, cât a trăit în Rusia, aproximativ opt ani Dimitrie Cantemir nu a fost angajat direct în politică și în treburile de stat, „având în acest timp răgazuri mari ca să elaboreze o serie de lucrări impunătoare”¹⁴. În legătură cu destinația lucrărilor cantemiriene, autorul menționează că fiecare din acestea se adresează unui anumit cerc de cititori, luându-se în seamă nivelul culturii lor. Despre *Istoria Ieroglifică* s-a spus că era „o carte destinată să fie citită de câțva inițiați”. Însă, din adresarea cărții „Iarăși către cititoriu” reiese că

¹¹ Coroban, Vasile. *Dimitrie Cantemir – scriitor umanist*. Chișinău, Cartea Moldovenească, 1973, 284 p.

¹² *Ibidem*, p. 5.

¹³ *Ibidem*, p. 26.

¹⁴ *Ibidem*, p. 29.

Cantemir avea în vedere un cerc larg de cititori. *Descrierea Moldovei* este adresată unor specialiști prin „expunerea concisă în descrierea meleagurilor, culturii și obiceiurilor moldovenilor”.¹⁵ *Istoria Imperiului Otoman* este destinată europenilor, ale căror idei despre Turcia și turci erau cu totul superficiale și nu rareori de natură mai mult fantastică, decât realist istorică. Partea întâia, conține descrieri, anecdote istorice, informații variate care spulberă anumite erori despre civilizația turcească sau scot în evidență absurditățile lor. Lucrarea nu țintește să fie o operă de erudiție, mai curând ea îi instruește pe neștiitori și-i distrează puțin. De fapt, Dimitrie Cantemir, constată Coroban, comentează pe larg, în note, o istorie a Imperiului Otoman scrisă de învățatul turc Saadi Efendi din Larisa. Partea a doua a *Istoriei Otomane*, consideră cercetătorul basarabean, este scrisă în întregime de Dimitrie Cantemir și urmărește alte scopuri. Acesta este un tratat politic destinat să prezinte și să explice imaginea creșterii și descreșterii Imperiului Otoman, iminenta lui prăbușire ca putere mondială de primă mărime. Notele din partea a doua sunt mai puțin variate. Cele mai multe constituie biografii ale unor demnitari turci sau a unor persoane implicate nemijlocit în treburile de stat și politica Imperiului.

Cercetătorii discută despre data elaborării *Istoriei creșterii și descreșterii Imperiului Otoman*. Ideea i-ar fi venit lui Dimitrie Cantemir în timpul elaborării romanului *Istoria Ieroglifică*, adică în 1704, când au loc evenimentele. Unii cercetători, declară autorul, (de exemplu, P.P.Panaitescu), cred că tratatul a fost scris la Constantinopol, ulterior în Rusia adăugându-se comentariile și notele. Vasile Coroban consideră că *Istoria Otomană* „este singura dintre lucrările scrise în Rusia de Cantemir, cu caracter științific, care să fi fost concepută, în privința strângerii materialului de izvoare, încă înainte de trecerea autorului în țara de la răsărit”¹⁶. Redactarea în întregime a fost făcută între 1714-1716. Cele două părți ale *Istoriei creșterii și descreșterii Imperiului Otoman* se disting prin modalitatea de tratare a subiectului. Partea întâia, e opera unui romancier cu simțul și gustul pitorescului. Autorul face mult haz de fanatismul religios al turcilor, dar nu-l tratează cu ponderea cuvenită, adică, ca fiind primejdios și inacceptabil pentru omenire, cum făceau alți cercetători ai islamului.

Partea a doua a tratatului lui Cantemir urmărește evidente scopuri politice și propagandistice de altă natură. Principele socoate că dacă țările creștine ar ține seama de cauzele care duc la pierderea luptelor de către turci, ar putea duce război cu mare succes împotriva lor. Într-o notă a *Istoriei Otomane* se vorbește despre sistemul vicios de guvernământ al turcilor. În ultimă instanță, constată autorul basarabean, „nu se poate vorbi de o analiză sistematică în *Istoria Imperiului Otoman* a cauzelor creșterii și descreșterii unui imperiu cum se observă la unii autori europeni. Cauza nu se află în lipsa capacității de a analiza. *Istoria Ieroglifică*

¹⁵ *Ibidem*, p. 38.

¹⁶ *Ibidem*, p. 40.

demonstrează o capacitate evidentă a lui Cantemir de a aborda pe calea logicei, retoricei și istoriei evenimentele și de a le determina cauzele. În timpul lucrului asupra *Istoriei Otomane* Dimitrie Cantemir spera să se reîntoarcă în scaunul domniei și atunci ar fi putut avea relații politice și diplomatice cu Turcia. Tabloul realităților turcești sunt prezentate de Cantemir în așa mod, încât „să sugereze ele însele această descreștere, decădere, început de ruinare și inevitabilă prăbușire”. Nu e cu totul adevărat, declară Coroban, ceea ce susține P.P. Panaitescu precum că Dimitrie Cantemir nu caută să descopere „cauzele schimbărilor și soarta imperiului turc”. *Istoria Imperiului Otoman*, în concepția lui Coroban, era un avertisment împotriva imperiului turcesc și a politicii lui viclene, care nici odată nu vroia să știe de existența dreptului internațional, călcând tratatele încheiate cu o ușurință nemaipomenită. Gânditorul umanist nu putea accepta acest drept al forței sultanilor și enicерilor.

Vasile Coroban respinge categoric ideea colaborării secretarului principelui, Helmut Vockerodt, la elaborarea *Istoriei Otomane*. Acesta „nu aruncă decât o mică lumină asupra preocupărilor științifice și filosofice ale lui Cantemir”¹⁷.

Autorul basarabean nu trece pe lângă tentativa lui Dimitrie Cantemir de a-și inventa o genealogie nobilă de origine tătărească. Aceasta își are începutul la Constantinopol unde tânărul Dimitrie era mereu în contact cu pătura nobiliară a turcilor, încercând de a se da drept unul de-ai lor. El încearcă să integreze această genealogie în textul *Istoriei Imperiului Otoman*, dar evită sistematic în lucrările destinate cititorilor din Moldova o descifrare mai largă a genealogiei sale, știind-o incredibilă în ochii cititorilor români.

Un spațiu larg în monografia lui Coroban este atribuit problemei umanismului în Moldova. Această problemă, menționa Coroban, „rămâne până în prezent discutabilă”¹⁸. Totuși, exegetul admite că în cultura română din secolul XVII și începutul secolului XVIII există câteva figuri proeminente predispuse spre „receptarea variatelor aspecte ale umanismului”¹⁹. Acest lucru este facilitat de proveniența latină a limbii, imbold pentru studierea Antichității clasice, grecești și latine. Cantemir are cultul măreției spiritului și al vitejiei în lupta cu forțele potrivnice omului. Ideea de civilizație este un etalon în concepția lui Cantemir. Omul este creat pentru a cerceta natura și pentru a folosi prin artă bogățiile ei, pentru a întemeia și nu a ruina. Prin aceasta „rămâne actual Cantemir și în zilele noastre”²⁰. Dorința lui Dimitrie Cantemir de a vedea o dezvoltare a artelor și științelor în Moldova era în același timp și dorința de stabilire a unor relații omenești mai drepte, conchide autorul cărții.

La Constantinopol, unul din cele mai mari orașe ale lumii pe acea vreme, tânărul fiu de domn este martorul interferenței a trei civilizații orientale, fiecare

¹⁷ *Ibidem*, p. 37.

¹⁸ *Ibidem*, p. 49.

¹⁹ *Ibidem*, p. 53.

²⁰ *Ibidem*, p. 55.

având specificul ei. E vorba de cultura arabă, persană și turcă. Faptului că în opera principelui sunt recognoscibile elementele de viziune filosofică occidentală cercetătorii de azi îi aduc următorul contra-argument. Anume, că tot ceea ce pare a fi preponderent influență occidentală este și rezultatul unui „specific occidental” al filosofiei islamice. Aceasta este „mai aproape de Occident, decât de Extremul Orient”²¹.

Vasile Coroban evidențiază motive umaniste în toate scrierile cărturarului, manifeste într-un larg spirit de toleranță, în metodele de cercetare a originii și limbii poporului român ș.a. Acestea fac subiectul celui de al doilea capitol. De rând cu interesul lui Cantemir pentru antichitate, dar și pentru poezia persană, utorul analizează retorica și poetica în scrierile cantemiriene, metafora și topica. Retorica și poetica, în concepția eruditului principe, n-au altă menire decât „a înlesni exprimarea adevărului...”²².

În partea a treia a cărții Coroban își i-a sarcina de a demonstra că Dimitrie Cantemir „e o mare individualitate artistică”²³. *Divanul* lui Cantemir se prezintă ca o operă unică în felul ei în literatura veche românească. E o încercare îndrăzneată de tratare a temelor morale în plan teoretic, lucru nemaîntâlnit până la Cantemir nu numai în Moldiova, ci și în țările din această parte a lumii. Fiind tipărit cu traducere paralelă în limba greacă, *Divanul*, la timpul său, e citit în Grecia, la Constantinopol și în alte țări balcanice, unde limba greacă e cunoscută în tot secolul XVIII și la începutul secolului XIX.

Istoria ieroglifică e „o capodoperă a literaturii vechi românești”. Ea îmbracă perfect cugetarea filosofică cu expresia literară, limbajul logic și imaginea poetică, rămânând o creație spirituală a poporului nostru. Din păcate „studii numeroase și ample nu s-au scris despre acest valoros monument literar, constata Coroban. *Istoria Ieroglifică* renunță la didacticism, prezentând lumea nu așa cum trebuie să fie, ci așa cum este. La Cantemir nu se vorbește de oamenii obișnuiți, dar se știe că în concepția sa, aceștea formează teatrul lumii. În schimb, ideea omului superior naturii, cu virtuți divine în suflet, și ideea omului rău, inferior naturii, josnic, sunt extrem de clar evidențiate, și în sensul umanismului său activ și în sensul ficțiunii artistice. Este *Istoria Ieroglifică* un pamflet politic, cum se susține în ultimul timp?” - se întreabă autorul studiului. Vasile Coroban declară răspicat: „Părerea aceasta nu poate fi acceptată, nici sub titlul de tendință.”²⁴ Termenul cel mai adecvat pentru *Istoria Ieroglifică* rămâne, totuși, acela vechi de roman satiric, acțiunea bazându-se pe narațiune, descriere, dar nu pe discurs. „Opera lui Dimitrie Cantemir e o sinteză. Talentul său asimilează ideile, lumea înconjurătoare într-o imagine nouă, care ne atrage prin fondul ei adânc uman”²⁵. Iată câteva

²¹ Babeți, Adriana. *Op.cit.*, p. 60.

²² Coroban, Vasile. *Op. cit.*, p. 131.

²³ *Ibidem*, p. 141.

²⁴ *Ibidem*, p. 183.

²⁵ *Ibidem*, p. 246.

dintre atitudinile expuse de Vasile Coroban în cartea *Dimitrie Cantemir - scriitor umanist*. Menționăm, între altele, că analizei romanului *Istoria Ieroglifică* sunt dedicate în acest compartiment circa o sută de pagini.

În ultimul compartiment autorul este preocupat de destinul operei cantemiriene, se amintesc eforturile depuse de fiul Antioh - poet, filosof, diplomat, pentru editarea lucrărilor părintelui său, rămase în manuscris. În *Exegi monumentum...* Vasile Coroban declară că Dimitrie Cantemir se prezintă în închipuirea noastră ca o imagine superioară a erudiției. Dar, înainte de a fi om erudit, Dimitrie Cantemir e om de ațiune. Fiecare din scrierile sale se naște dintr-o confruntare cu realitatea istorică.

În 2003 editura „Cartea Moldovei” reeditează, cu litere latine, cartea lui Vasile Coroban cu mențiunea pe foaia de titlu „Eseu”. Mihai Cimpoi în succinta prezentare a cărții este mai aproape de adevăr când scrie că aceasta este „un studiu monografic erudit și totodată o fascinantă biografie romanțată”²⁶.

A treia lucrare cu care s-a prezentat cantemirologia basarabeană la aniversarea a 300 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir este monografia Tamarei Ursu *Limba Hronicului lui Dimitrie Cantemir*²⁷. Lucrarea este consacrată examinării graficii, morfologiei, sintaxei și lexicului *Hronicului* lui Cantemir. Autoarea recurge la studierea istorico-comparativă a fenomenelor lingvistice, utilizarea datelor statistice, ceea ce a contribuit la relevarea unor particularități gramaticale și lexicale ale limbii *Hronicului*, precum și la evidențierea elementului popular și savant.

Astfel, putem afirma că cantemirologia basarabeană din anii '50 - '70 se afla la nivelul de manifestare a întregii cantemirologii românești din acea perioadă.

²⁶ Coroban, Vasile. *Dimitrie Cantemir – scriitor umanist*. Chișinău, Editura Cartea Moldovei, 2003, 296 p.

²⁷ Ursu, Tamara. *Limba Hronicului lui Dimitrie Cantemir*. Chișinău, Editura Știința, 1973, 295 p.

Nicolae Fuștei*

ASPECTE TEOLOGICE PRIVITOARE LA *PANEGIRICUL* LUI D. CANTEMIR DEDICAT SFÂNTULUI MARELUI MUCENIC DIMITRIE DIN TESALONIC

In the present article, it begins by providing some insights into the meaning and etymology of the word “panegyric” and its acceptance in Christianity. Subsequently, it presents information about the emergence of Dimitrie Cantemir’s panegyric dedicated to Saint Great Martyr Demetrius of Thessaloniki and describes the manuscript.

The author then delves into the manuscript’s structure, including the introductory text, the mode of address, the introduction, the announcement of the theme, and the treatment of the theme. Simultaneously, an attempt is made to offer a theological approach to the content of the Panegyric and to restore and explain some of the terms used in the work.

In conclusion, the author asserts that the panegyric was composed by an individual well-versed in the Bible and the writings of the Holy Fathers, and this person can be none other than Dimitrie Cantemir.

Keywords: Panegyric, Saint Demetrius, manuscript, Old Testament, New Testament.

Înainte de a ne referi la aspectului teologic al panegiricului scris de către Dimitrie Cantemir se cuvine a răspunde la câteva întrebări preliminare.

Ce este panegiricul?

Consultând Dicționarele explicative aflăm că panegiricul este un discurs public în care se elogiază o personalitate însemnată (decedată sau contemporană oratorului), o comunitate etc.¹ sau (la vechii greci și la romani) discurs public în care se proslăveau faptele de vitejie ale strămoșilor sau se elogiau oamenii iluștri. 2) fig. Laudă exagerată; elogiu emfatic; ditiramb. /<fr. *Panégyrique*².

Care este proveniența cuvântului panegiric?

Termenul provine din franceză *panégyrique*, în greacă πανηγυρικός „discurs pronunțat într-o adunare solemnă a tuturor grecilor” (cf. panegyris „adunare a întregului popor, a unei cetăți, țări, pentru celebrarea în fața unui sanctuar co-

* Nicolae Fuștei, doctor în istorie, cercetător științific coordinator la Institutul de Istorie al USM.

¹ *Dicționarul explicativ al limbii române*, ediția a II-a, Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, Editura Univers Enciclopedic, 1998.

² *Noul dicționar explicativ al limbii române*, Litera Internațional, 2002.

mun a unei sărbători sacre”). De aceea subiectul său trebuia să fie ales în așa fel încât să-i intereseze pe toți; în consecință, discursul Panegiric era și pelenic. La sărbătorile pelenice de la Olimpia, prin atari discursuri se făcea apel la unitatea elenică. Sunt celebre în acest sens Discursul olimpic al lui Gorgias din Leontinoi³ și Discursul panegiric a lui Isocrate, o pledoarie pentru unitatea lumii grecești, sub egida Atenei și Spartei, în vederea inițierii unei campanii antipersane⁴. Deoarece în aceste discursuri erau pronunțate elogii, cu timpul *panegiricul* devine sinonim cu „elogiu”. În timpul Imperiului roman, *panegiricul*, cu acest sens, înflorește în Grecia datorita retorului Aelius Aristides, autor al Elogiului Romei. La Roma, *panegiricul* conține elogiu unei singure persoane, scoțând în relief virtutea, pietatea, curajul ei⁵. Ocaziile pentru *panegiric* erau variate: aniversări, înmormântări, alegere de consuli, victorii etc. Celebru este Panegiricul lui Traian (*Panegiricus Traiani*), rostit de Pliniu cel Tânăr (Plinius Caecilius Secundus), prețios document istoric, care rămâne cel mai strălucit model al genului atât de frecvent întâlnit în sec. 3-4⁶.

Odată cu apariția creștinismului panegiricul devine o predică care subliniază, pune în evidență trăsăturile personale ale unui sau mai mulți sfinți, coordonatele principale ale vieții lor, care trebuie să devină și ale noastre, o cuvântare care pune sub lupă viața unui Sfânt pentru a ne-o apropia, pentru a ne face să ne îndrăgostim de el și să îi urmăm viața în mod selectiv, adică pe măsura vieții și a vârstei noastre⁷.

Fiind spuse aceste cuvinte preliminare, vom trece la examinarea lucrării propriu zise a lui Dimitrie Cantemir.

Pentru prima oară pomeneste despre originalul Panegiricului cercetătorul rus P. A. Efremov, stipulând că acesta se păstra în fondurile Bibliotecii Sinodale din Moscova la cota nr. 230⁸.

Textul în limba slavonă a fost publicat de către cercetătorul rus A. Popov care afirma că l-ar fi descoperit în Colecția Bibliotecii Sinodale doar că la cota nr. 4⁹. Pe o perioadă de timp textul panegiricului a dispărut din vizorul cercetătorilor,

³ Matei Horia C. *Lumea Antică. Mic dicționar biografic*, Chișinău, 1993, p. 122.

⁴ Flew Antony. *Dicționar de filozofie și logică*, Humanitas, 1996, p. 313-314.

⁵ „panegyris”, Encyclopædia Britannica. 2010. Encyclopædia Britannica Online. 24 Nov. 2010 <<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/441161/panegyris>>, accesat la 10.09.2020.

⁶ Matei Horia C. *Lumea Antică. Mic dicționar biografic*, Chișinău, 1993, p. 197.

⁷ *Полный Православный Богословский Энциклопедический Словарь*, том 2, Москва, 1992, с. 1756.

⁸ Ефремов П. А. *Библиографические примечания. Сочинения, переводы и письма Кантемира, в Кантемир Антиох Димитриевичъ, Сочинения письма и избранные переводы*. В 2-х томах. Сочинения и переводы в прозе, политические депеши и письма. С портретом автора со статьей о Кантемире и с примечаниями В. Я. Стоюнина. Редакция изд. П. А. Ефремова. Спб., И. И. Глазунов, 1868, с. 443.

⁹ Попов А. *Заметки о первых литературных упражнениях рн. А. Д. Кантемира, // Чтения в Обществе Истории и Древностей Российской при Московском Университете*, 1878, кн. 3, отд. Y, s. 1-14.

fiind readus în atenție în ultimul sfert al secolului al XX-lea de către cercetătoarea rusă A. S. Eleonskaia care l-a descoperit în Fondul Eparhial al Muzeului Istoric de Stat din Moskova la cota nr. 1011¹⁰. În Republica Moldova, panegiricul a fost publicat în limbile slavonă (rusă) și română de către academicianul Andrei Eșanu și cercetătoarea Valentina Eșanu de pe o copie după textul rus din 1719¹¹. O copie integrală a acestui manuscris ne-a fost oferită de către academicianul Andrei Eșanu, pentru ce îi suntem recunoscători.

Panegiricul reprezintă o carte manuscris pe 7 file scrisă pe ambele părți, hârtie de filigran, ce poartă stema Amsterdamului și contramarca „FDB”, caligrafie ru-sească din prima jumătate a sec. al XVIII-lea. Pe versoul copertei e scris: „Слово похвальное Димитрию Солунскому, сочиненное и прочитанное Антиохом Кантемиром в 1719 г. в Москве, перевод с греческого (Cuvânt de laudă lui Dimitrie din Tesalonic, alcătuit și citit de Antioh Cantemir în 1719 la Moscova)”¹².

Panegiricul dedicat Sfântului Marelui Mucenic Dimitrie din Tesalonic a fost scris în limba greacă, dar originalul nu s-a depistat până în prezent. Până la noi a ajuns o traducere în limba slavonă, despre care am vorbit mai sus. Cercetând această variantă, presupunem că originalul în manuscris nu era prea lizibil, despre aceasta vorbind faptul că traducătorul a lăsat unele cuvinte netraduse, redându-le așa cum a fost în stare să le citească. Astfel la fila 5 sunt trei cuvinte redată în grafie greacă *Τρισηλίον εκώνον φώς*. Dacă traducătorul nu a avut îndrăzneala să tălmăcească aceste cuvinte, am putea să facem noi niște presupuneri pentru a ne dumeri ce se ascunde după cele trei cuvinte.

Luând fiecare cuvânt în parte vedem că *Τρισηλίον* nu este atestat în dicționare, dar întrucât se referă la Dumnezeu, cel mai probabil e să fie cuvântul *Τρισήλιον*, care are sens de *Trisolar*, deci este o referință la *Sfânta Treime*. Al doilea cuvânt *εκώνον* se traduce în română ca „am fost de acord” sau „am consimțit”. Este forma la persoana întâi singular a verbului „*εκώνεω*”.

Al treilea cuvânt *φώς* - *lumină* e scris cu minusculă. În cele mai dese cazuri, când se referă la Dumnezeu, cuvântul *φώς* este articulat cu majusculă – *Φώς*.

Din cele spuse am putea presupune că în varianta originală era scris: *Το Τρισήλιον εκώνον φώς*, ceea ce ar însemna: (*Dumnezeu*) *Trisolar*, care răspân-dește lumina.

¹⁰ Елеонская А. С. Панегирик 1719 г. Из литературного наследия Кантемиров, // Памятники культуры. Письменность, искусство, археология, Ежегодник, 1990, Москва, 1992, с. 20.

¹¹ Eșanu Andrei, Eșanu Valentina. *Moștenirea culturală a Cantemireștilor*, „Pontos”, Chișinău, 2010, textul în română publicat la p. 91-98; în slavonă – p. 83-98; Fotocopii la p. 99-102. Reluat în ediție aparte: Dimitrie Cantemir, *Cuvânt Panegiricesc de laudă Marelui Mucenic Dimitrie din Tesalonic ... 1719 / Слово Панегирическое в похвалу Великому мученику Димитрия Фессалонитского ... 1719*. Ediție îngrijită, studiu introductiv și traducere de acad. Andrei Eșanu și dr. Valentina Eșanu, Iași, Doxologia, 2017, 82 p.

¹² Eșanu Andrei, Eșanu Valentina. *Moștenirea culturală a Cantemireștilor*, „Pontos”, Chișinău, 2010, p. 77.

La alcătuirea lucrării, autorul ar fi apelat la o serie de scrieri referitoare la viețile sfinților, care circulau în spațiul cultural ortodox. Probabil că a consultat culegerea lui Maximos Margunios, tipărită pentru prima oară la Veneția în 1607 și reimprimată în mai multe rânduri, la fel și sursa bizantină *Noul Paradis* al lui Agapie Lamdos, iar din sursele rusești ar fi putut cunoaște lucrarea mitropolitului Dimitrie al Rostovului *Четви Муней*, primul volum al căreia a fost tipărit în 1689, la Kiev¹³. Dimitrie Cantemir fiind un excelent erudit, era firesc să apeleze la izvodul grecesc al Vechiului Testament, la Septuaginta, la fel și la traducerea în neogreacă a Noului Testament realizată de Maxim Kalliopolites, editată prima oară în 1638 și reeditată în 1703.

Dimitrie Cantemir este unul din primii autori, care dedică un panegiric Sfântului Marelui Mucenic Dimitrie din Tesalonic¹⁴.

Lucrarea este compusă din 5 părți inegale după mărime. Prima parte începe cu expresia „Fiule dă-mi inima ta”, care nu este altceva decât o parte din versetul 26 din capitolul 23 al cărții *Pildele* sau *Proverbele lui Solomon* (Παροιμίες). Celelalte patru părți au același început, dar puțin modificat: „Fiule dă-mi inima ta, zice Dumnezeu către Dimitrie”.

Din cercetarea textului slav putem distinge compoziția Panegiricului: Textul introductiv, modul de adresare, introducerea, anunțarea temei, tratarea temei și încheierea.

Vom examina aceste părți ale panegiricului fiecare în parte.

1. Textul introductiv

Fiule, dă-mi inima ta... (*Pilde* 23, 26), în original suna astfel: *Υιέ μου,δος την καρδίαν σου εις εμέ* (Παροιμία Κεφ. 23, 26).

2. Modul de adresare

Zice Dumnezeu către Dimitrie, în greacă ar fi: *Και λέγων ο Κύριος προς τον Διμιτριο*.

3. Introducerea

Din orice lucru putem să tragem învățătură, astfel fiecare om ar dori să aibă o fereastră deschisă în piept prin care ar putea să-și vadă inima¹⁵. În această expresie utilizată de Dimitrie Cantemir, vedem o influență a Sf. Părinți, printre care și cea al lui Diadoh al Foticeii. Pentru acest părinte filocalic, inima este văzută ca un centru al minții, fiind centrul omului¹⁶. Astfel că, văzându-și inima, omul ar

¹³ Fuștei Nicolae. *Opera mitropolitului Dosoftei în contextul culturii spirituale sud-est și est europene, (a doua jumătate a sec. al XVII-lea)*, Chișinău, 2008, p. 108.

¹⁴ Dar nu este unicul, un cuvânt de laudă acestui martir creștin i-a dedicat Grigorie Palama (Γρηγόριος Παλαμάς: 1296-1359). Omilia a 49-a îi este dedicată în întregime, fiind un panegiric prin excelență. Sfântul Dimitrie este prezentat ca fiind cel care a înfrumusețat nu numai locul martiriului său, ci și lumea întreagă.

¹⁵ *Аще возможно было человеку в перстех отверзтое имети оконце, чрез которое бы сердце его видимо было* (Manuscrisul slav, nr 250, f. 1r)

¹⁶ *Filocalia sau culegere din scrierile Sfinților Părinți care arată cum se poate omul curăți, lumina și desăvârși*, vol. I, Sibiu, 1947, pp. 335-391.

înțelege corect, adecvat și existența sa. Ba mai mult, după cum spune Sf. Apostol Pavel, „Aproape de tine este Cuvântul, în gura ta și în inima ta: adică Cuvântul credinței” (*Romani 10, 8*). După cum susține Maxim Mărturisitorul¹⁷, referindu-se la acest verset, iar „Cuvântul căutat este Hristos însuși”¹⁸. Astfel, chiar din introducerea la panegiric, Dimitrie Cantemir se situează pe poziția părinților fi-localici, pentru care omul ce își cunoaște inima îl cunoaște și pe Dumnezeu.

4. Anunțarea temei.

La cerința lui Dumnezeu: *Fiule, dă-mi inima ta...* Sfântul Dimitrie îndată i-a adus lui Dumnezeu coroana principatului Tesalonician, anunță Dimitrie Cantemir.

Astfel, autorul anunță că omul smerit, sfânt îi oferă lui Dumnezeu toată viața sa, inclusiv, inima, pentru că unde „este comoara voastră, acolo este și inima voastră” [διότι όπου είναι ο θησαυρός σας, εκεί θέλει εἶσθαι και η καρδιά σας.] (*Luca 12, 34*).

5. Tratarea temei.

În continuare autorul încearcă în măsura în care este în stare să arate, că Sfântul Dimitrie este întotdeauna exemplul pentru creștini.

Astfel, pentru a fi bineplăcut în fața lui Dumnezeu, Sfântul Dimitrie se smereste pe motivul că „El [Dumnezeu] trebuie să crească, iar eu [Dimitrie] să mă micșorez” (Εκείνος πρέπει να αυξάνη, εγώ δε να ελαττώνωμαι) (*Ioan 3, 30*)¹⁹. Acest laitmotiv pătrunde întreg mesajul lui Dimitrie Cantemir, de la început până la sfârșitul panegiricului. O frumoasă imagine a felului cum s-a micșorat (smerit) Sfântul Dimitrie pentru slava lui Dumnezeu este redată prin pilda luată de autor din ultima carte a Bibliei, și anume, Apocalipsa: „Cei doiuzeci și patru de bătrâni cădeau înaintea Celui ce ședea pe scaunul de domnie, și se închinau Celui ce este viu în vecii vecilor, își aruncau cununile înaintea scaunului de domnie...” (οι εικοσιτέσσαρες πρεσβύτεροι θέλουσι πέσει ενώπιον του καθημένου επί του θρόνου, και θέλουσι προσκυνήσει τον ζώντα εις τους αιώνας των αιώνων, και θέλουσι βάλει τους στεφάνους αυτών ενώπιον του θρόνου, λέγοντες) (*Apocalipsa 4, 10*)²⁰.

La fel procedează și Sfântul Dumitru care pentru slava lui Dumnezeu refuză coroana sa²¹, ba, chiar mai mult, el este gată să-și jertfească și viața.²² Din orașul

¹⁷ Născut la Constantinopol în a. 580 trecut la cele veșnice la 13 august 662. Participant activ la disputele hristologice, dacă în Hristos este una ori două lucrări și voințe (τύπος), vezi Devreese R. *La vie de St. Maxime le Confesseur et ses recensions*. Anal Boll, 1923, p. 5-49.

¹⁸ *Filocalia*, vol. II, București, 1999, p. 227.

¹⁹ Cuvinte atribuite Sfântului Ioan Botezătorul. El afirmă umilința sa și recunoaște că misiunea lui este să pregătească calea pentru Iisus, care trebuie să crească în importanță, în timp ce el însuși trebuie să devină mai puțin important.

²⁰ Acest text face referire la momente din viziunea Sf. Ioan Teologul în Cartea Apocalipsei, în care bătrânii din jurul tronului divin se închină și Îl preamăresc pe Dumnezeu.

²¹ Manuscrisul slav al panegiricului, nr. 250, f. 2v.

²² *Ibidem*.

cel plin de necredință, plin de sălbăticie păgână, Tesalonicul devine orașul bine-plăcut lui Dumnezeu.

În continuare autorul îl compară pe Sfântul Dimitrie cu Crucea pe care a fost răstignit Iisus Hristos. Dar, dacă Crucea lui Hristos nu a suferit durere, căci era doar lemn, apoi „crucea cea vie” care este Sfântul Dimitrie a simțit durerea: „Dimitrie a fost cruce și pe cruce suferea... Dimitrie era o cruce simțitoare, cruce suferindă, cruce care într-adevăr suporta chinurile, ca să îndrepte lipsurile crucii lui Dumnezeu [nesimțirea]. Pe Crucea Golgotei [Hristos] a suferit întrucât era muritor. Pe crucea lui Dimitrie Hristos nu a suferit, deoarece este nemuritor [a înviat] în schimb a suferit crucea[Sfântul Dimitrie], deoarece era o cruce vie, cruce suferindă, cruce însuflețită”²³. Folosind o expresie a Apostolului Pavel, Dimitrie Cantemir consideră că Sfântul Dimitrie în suferințele sale și în trupul său împlinește „ce lipsește în suferințele lui Hristos, pentru trupul Lui, care este Biserica” (Τώρα χαίρω εις τα παθήματά μου διά σας, και ανταναπληρώ τα υστερήματα των θλίψεων του Χριστού εν τη σαρκί μου υπέρ του σώματος αυτού, το οποίον είναι η εκκλησία,) (Coloseni 1, 24)²⁴.

Și dacă rana lui Hristos în inimă nu era dureroasă, deoarece fusese provocată după ce Iisus și-a dat duhul, apoi rana Sfântului Dimitrie a fost cu adevărat dureroasă, deoarece el a fost străpuns încă fiind în viață, intensitatea durerii era mai mare, deoarece a fost străpuns nu cu o sulită, ci, se prea poate, cu trei²⁵.

În continuare autorul face o comparație între suferințele lui Iisus și ale Fecioarei Maria cu suferințele Sfântului Dimitrie. Dimitrie Cantemir susține că Fiului i-a fost străpuns trupul, iar Mariei - sufletul²⁶, în timp ce lui Dimitrie i-a fost străpuns și trupul, și sufletul. Dacă Fiul a fost străpuns, dar nu a simțit durerea, mama [Fecioara Maria] a suferit durerea fără să fie străpunsă de sulită, apoi Dimitrie a suferit străpungerea, dându-și sufletul din cauza unor dureri puternice, insuportabile²⁷. A avut tăria muceniciei ca pe o podoabă nu numai pentru sine păstrată, ci a dăruit acest har tuturor care au voit să-l urmeze. A primit în trupul său rănilor muceniciei și prin aceasta devine izvorător de nenumărate miruri de vindecare.

În panegric, Sfântul Dimitrie apare ca un ucenic iubit al lui Hristos, prietenul Lui cel mai apropiat, slujitor și casnic al Domnului. Acesta [Dimitrie] și-a dat viața, având ochii deschiși și se află pe pieptul lui Dumnezeu până acum spre deosebire de ucenicul [Ioan] care îl iubea pe Hristos, dar nu a rezistat și a adormit la pieptul Învățătorului.²⁸ Prin această comparație autorul îl face pe Sfântul Dimi-

²³ *Ibidem*, f. 3v.

²⁴ Acest pasaj vorbește despre angajamentul Sfântului Apostol Pavel în a suporta suferințe și dificultăți pentru binele Bisericii și a credincioșilor, identificându-se cu suferințele lui Hristos.

²⁵ Manuscrisul slav al panegiricului, nr. 250, f. 3r.

²⁶ Autorul face aluzie la Evanghelia după Luca capitolul 2, versetul 35: „*Chiar sufletul tău va fi străpuns de o sabie...*”. În nota marginală de la fila 3r, Dimitrie Cantemir indică greșit versetul 23 în loc de 35.

²⁷ Manuscrisul slav al panegiricului, nr. 250, f. 3r.

²⁸ *Ibidem*, f. 4v.

trie asemenea cu Serafimii, pentru că dintre toate spiritele raționale doar aceștia iubesc, având ochii deschiși. „Serafimii stăteau deasupra Lui, și fiecare avea șase aripi; cu două își acopereau fața, cu două își acopereau picioarele, și cu două zburau” (Ἀνῶθεν αὐτοῦ ἴσταντο Σεραφεῖμ ἀνά ἐξ πτέρυγας ἔχοντα ἕκαστον με τας δύο ἐκάλυπτε το πρόσωπον αὐτοῦ καὶ με τας δύο ἐκάλυπτε τοὺς πόδας αὐτοῦ καὶ με τας δύο ἐπέτα.) (Isaia 6, 2). Și Sfântul Dimitrie, având în inimă dragostea de Serafim, și-a manifestat dorința într-un mod chiar mai perfect decât Serafimii care își aduceau inima lui Dumnezeu, acoperindu-și ochii. Ca urmare a acestei dragoste, Dumnezeu îi va răsplăti pe cei care nu doresc slava lui Dumnezeu, ci cununa celor fericiți. Sfântul Dimitrie și-a adus inima, a acoperit ochii cu aripile preacumplitei morți și a coasei acesteia, deoarece dorea fericirea Dumnezeiască și nu slava lui Dumnezeu²⁹. Frumusețea sfințeniei sale vine din credința cea ne-strămutată, amplificată de harul cel fără de sfârșit izvorâtor. Avem mulți Sfinți dintre care cei mai vestiți l-au iubit pe Dumnezeu până la moarte, aducându-și inima drept jertfă lui Dumnezeu, pentru dragostea lui Dumnezeu, care este cununa dreptății. După cum spune și Apostolul Pavel: „M-am luptat lupta cea bună, mi-am isprăvit alergarea, am păzit credința. De acum mă așteaptă cununa neprihănirii, pe care mi-o va da, în ziua aceea Domnul...” (Τὸν ἀγῶνα τὸν καλὸν ἠγωνίσθην, τὸν δρόμον ἐτελείωσα, τὴν πίστιν διετήρησα. τοῦ λοιποῦ μένει εἰς ἐμὲ ὁ τῆς δικαιοσύνης στέφανος, τὸν ὁποῖον ὁ Κύριος θέλει μοι ἀποδώσει ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ)(2 Timotei 4, 7-8)³⁰. La fel spune și Apostolul Petru: „Iată că noi am lăsat totul și Te-am urmat; ce răsplată vom avea” (ἡμεῖς ἀφήκαμεν πάντα καὶ σοὶ ἠκολουθήσαμεν· τί λοιπὸν θέλει εἶσθαι εἰς ἡμᾶς;) (Matei 19, 27). Însă cel mai deslușit spune Moise: „Acum dacă am căpătat trecere înaintea Ta, arată-mi căile Tale; atunci Te voi cunoaște, și voi avea trecere înaintea Ta...” (τὼρα λοιπόν, εἰάν εὕρηκα χάριν ἐμπροσθέν σου, δείξόν μοι, δέομαι, τὴν ὁδόν σου, διὰ να σε γνωρίσω, διὰ να εὕρω χάριν ἐνώπιόν σου.) (Eșirea 33, 13). Însă Sfântul Dimitrie iubea slava lui Dumnezeu nu ca recompensă pentru mucenicie, dar ca slavă Dumnezeiască plină de har. Autorul, făcând referință la Psalmul 113, spune că: „Nu nouă Doamne, nu nouă, ci Numelui Tău dă slavă pentru bunătatea Ta, pentru credincioșia Ta” (μὴ ᾠμῖν, Κύριε, μὴ ᾠμῖν, ἄλλ’ ἢ τῷ ὀνόματί σου δός δόξαν, ἐπὶ τῷ ἐλέει σου καὶ τῇ ἀληθείᾳ σου,) (Psalmul 113, 9)³¹. Cu adevărat, este o diferență mare între a iubi fără a aștepta vre-o recompensă pentru dragoste. Așa era desăvârșită iubirea Sfântului Dimitrie care nu dorea slava lui Dumnezeu, ci harul lui, dorea să vadă ce să iubească, ceea ce-i va aduce fericirea³².

²⁹ *Ibidem*, f. 5v.

³⁰ Acest pasaj reflectă ideea credinciosului care a trăit o viață dedicată credinței și așteaptă recompensă în viața de după moarte. Este o mărturie a credinței puternice și a încrederii în Dumnezeu.

³¹ Este o recunoaștere a slavei care trebuie adusă lui Dumnezeu și nu oamenilor, în lumina îndurării și a adevărului Său.

³² Manuscrisul slav al panegiricului, nr. 250, f. 6v.

Vorbind despre harul lui Dumnezeu, autorul susține că acesta se transmite în Taina Euharistiei. Cei care vor să se împărtășească cu această Taină s-o facă nu de dorul pâinii, ci din dragoste pentru har și izvorul acestuia – Hristos³³, prin trăinicia credinței și căldura dragostei. După cum spune și Sfântul Vasile [cel Mare] în tălmăcirea la Psalmul 9: „Dacă vi se dă ceva, iubiți cu dragoste fierbinte pe pământ, deoarece se dă nu o mreją găurită, ci un steag împărătesc, fără a vă gândi ce va fi cu voi”. Altfel, putem înțelege că Dimitrie iubea harul de dragul harului, dar nu harul pentru pâine, slavă și răsplată.

Apoi Dimitrie Cantemir, adresându-se ascultătorilor, face o concluzie sau încheiere.

6. Încheierea.

Ce reiese din toate acestea, întreabă autorul. Și răspunde: fără de răsplată va trece doar virtutea bărbăției, căci [Sfântul] Dimitrie cinstit, proslăvit și încununat nu va fi.

Deoarece când Dumnezeu îi spune lui: „Fiule dă-mi inima ta...”, [Sfântul Dimitrie] nici într-un caz nu avea dorința de a fi răsplătit. Autorul argumentează acest gând cu un verset din Faptele Apostolilor: „[...] este mai fericit să dai decât să primești” (Fapte 20, 35). Dar nu pentru că Dumnezeu nu este iubitor de oameni, căci „inima înfrântă și smerită, Dumnezeu nu o va urgisi” (Psalmul 50, 19). Sfântul Dimitrie nu a căutat răsplată de la Dumnezeu, de aceea și Dumnezeu l-a învrednicit de toată slava, chiar și sfințele lui moaște au fost proslăvite și izvorăsc mir de tămăduiri. Și dacă rămășițele lui pământești au fost proslăvite, cum nu au fost proslăvite alte moaște, cu atât mai mult este proslăvit sufletul lui³⁴.

Sfârșitul panegiricului dă dovada modestiei lui Dimitrie Cantemir, acesta afirmând că nu este în stare să răspundă la întrebarea cum de sunt cu puțință toate acestea? Autorul spune că este vorba de o chestiune ce ține de domeniul teologiei și nu intră în competența unui adolescent³⁵.

Din cele expuse mai sus putem trage niște concluzii.

Autorul panegiricului consacrat Sfântului Marelui Mucenic Dimitrie este o persoană cu profunde cunoștințe ale Sfintei Scripturi. Astfel, în lucrare sunt folosite pe larg referințe atât la Vechiul, cât și la noul Testament. Mai jos prezentăm un tabel unde sunt indicate referințele autorului la Sfânta Scriptură.

Nr.	Vechiul Testament	Noul Testament
1	Eșirea: 33,13	Evangelia după Matei: 12,34; 19,27
2	Psaltirea: 15, 2; 50,19; 113,9	Evangelia după Luca: 2,23; 13,34
3	Isaia: 6, 2	Evangelia după Ioan: 1,14; 3,30; 6,2; 15, 13
4	Zaharia 5, 1;	Faptele Apostolilor: 4,32; 20,35

³³ *Ibidem*, f. 6r.

³⁴ *Ibidem*, f. 7r.

³⁵ *Ibidem*.

5		Epistola Sfântului Apostol Pavel către Filipeni: 1,3
6		Epistola Sfântului Apostol Pavel către Coloseni: 1,24
7		Epistola a 2-a a Sfântului Apostol Pavel către Timotei: 4,7-8
8		Apocalipsa: 4,10

După cum vedem, autorul a făcut referință la 12 cărți din Biblie: patru cărți din Vechiul Testament și la 8 cărți din Noul Testament. În total, sunt date 6 citate din Vechiul Testament și 14 citate din Noul Testament. Din Vechiul Testament cel mai des este citată Psaltirea Prorocului David (3 citate), iar din Noul Testament – Evanghelia după Ioan (4 citate).

Pe lângă buna cunoaștere a Sfintei Scripturi, ca izvor pentru orice activitate a unui cărturar creștin din vremea lui Dimitrie Cantemir, autorul dă dovadă de o bună cunoaștere a operelor Sfinților Părinți. Astfel, chiar el ne aduce la cunoștință despre faptul că a cunoscut tălmăcirea Psalmilor făcută de Vasile cel Mare³⁶ și scrierile Fericitului Ieronim³⁷.

În final am fi îndreptățiți să afirmăm că autorul Panegiricului consacrat Marelui Mucenic Dimitrie din Tesalonic este Dimitrie Cantemir, o personalitate de înaltă cultură teologică a timpului său.

³⁶ *Ibidem*, f. 7v.: «иako же пишет С[ва](т)[ый] Василии с истолковании Псалма 9-го...».

³⁷ *Ibidem*: «иako же утверждает Блаженный Иероним...».

ISTORIOGRAFIE

Дмитро Ващук*

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ В УКРАЇНІ

The article discusses research conducted by Ukrainian historians on the Lithuanian Metrica or Metrica of the Grand Duchy of Lithuania. This powerful complex comprises 663 storage units in the Russian State Archives of Ancient Documents (Moscow), as well as several original copies in the Central Archives of Historical Records (Warsaw). The act material in these books enables the study of political, military, economic, social, legal, and other facets of the history of Central and Eastern European countries. The chronological scope spans from the late 1970s of the XX century and until today. The article commences with a scholarly analysis of M. Kovalskyi's works. Additionally, it provides an overview of monographs, articles, and dissertations referencing the materials from the Lithuanian Metrica. Specifically, it discusses the scholarly contributions of H. Boriak, P. Kulakovskiy, Yu. Sviatets, H. Vynohradov, S. Abrosymova, V. Atamanenko, O. Diachok, O. Rusyna, L. Demchenko, V. Polishchuk, D. Vashchuk, A. Blanutsa, L. Zherebtsova.

Keywords: Lithuanian Metrica, Grand Duchy of Lithuania, source studies, Central-Eastern Europe, Ukrainian historians.

Серед джерел для дослідження історії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) особливе місце належить архіву канцелярії цієї держави, відомого під назвою Литовська метрика (далі – ЛМ) або Метрика ВКЛ. Цей представницький комплекс нараховує 663 од. зб. у Російському державному архіві давніх актів (м. Москва), а також декілька оригінальних екземплярів у Головному архіві давніх актів (м. Варшава). Документальний матеріал настільки різноманітний, що дає можливість вивчати політичний, військовий, економічний, соціальний, правовий та інші напрями історії країн Центрально-Східної Європи. Предметом дослідження цієї публікації є аналіз наукових здобутків українських істориків, пов'язаних із Литовською метрикою¹. Хронологічні рамки: кінець 70-х рр. XX ст. і до сьогодення.

* Дмитро Ващук, doctor în istorie, cercetător științific la Institutul de Istorie al Lituaniei.

¹ У цій статті ми свідомо не розглядатимемо публікації книг ЛМ, а також значного масиву окремих документів. Про це буде окреме дослідження.

У 1979 р. побачив світ навчальний посібник Миколи Ковальського, в якому здійснено характеристику документів ЛМ². Відповідно до назви сформовано зміст праці. Після передмови йдуть два розділи: 1) «Документи Литовської метрики як джерела з історії України XVI – першої половини XVII ст.»; 2) «Висвітлення у документах приказів Російської держави російсько-українських зв'язків XVI – першої половини XVII ст.». Завершується посібник висновками і двома додатками: 1) «Перелік публікацій джерел з історії України XVI – першої половини XVII ст. із вітчизняних архівних збірників»; 2) «Репродукції рукописів з історії України XVI – першої половини XVII ст. у вітчизняних архівосховищах».

Для нашого дослідження найбільш цікавий перший розділ. На початку М. Ковальський стисло повідомляє історію ЛМ, у формі таблиці показує структуру книг ЛМ, які зберігаються в Російському державному архіві давніх актів (далі – РДАДА; ф. 389 «Литовська Метрика»). Окремо вказує книги, що зберігалися в Головному архіві давніх актів (м. Варшава). Далі автор характеризує історіографічні дослідження ЛМ, починаючи з кінця XIX ст.

Опис матеріалів ЛМ автор здійснив таким чином. Спершу проаналізував Книги записів, документи яких, на його думку, найбільше стосувались України. Відповідно об'єктом аналізу стали книги № 6, 11, 17, 20, 22, 37, 38, 47. Усі документи класифіковано відповідно до форми записів. Це знайшло відображення у складеній таблиці³. Аналогічні роботу проведено з Книгами судових справ, зокрема № 222, 251, 261. Класифікацію актових джерел також подано у відповідній таблиці⁴. Серед Книг публічних справ учений виокремив 10 екземплярів, а найбільш цікавими стали № 523 та 532. Максимально цінними в колекції Книг переписів за окреслений період, на думку історика, є № 561 за 1545 р. та № 563 за 1552 р. Ідеться про „пописи» українських замків та сіл. У порівняльній таблиці дослідник представив об'єкти переписів, а також здійснив коротку характеристику⁵.

Далі М. Ковальський у співавторстві із Геннадієм Виноградовим публікує цікавий методичний посібник для підготовки до спецсеминару із джерелознавства історії України XVI–XVII ст.⁶ Видання складається з короткого вступу, власне методичних рекомендацій та опублікованих шістьох цехових статутів (п'ять луцьких, один овруцький). Усі документи взято з різних книг Литовської метрики. Документальні джерела з історії цехового ремесла України XVI – першої половини XVII ст. стали об'єктом кандидат-

² Ковальський Н. Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в. в Литовской Метрике и фондах приказов ЦГАДА: Учебное пособие. Днепропетровск, 1979.

³ Там же. С. 14.

⁴ Там же. С. 24.

⁵ Там же. С. 24.

⁶ Методические рекомендации по подготовке к спецсеминару по источниковедению истории Украины XVI–XVII веков (цеховые уставы городов). Днепропетровск, 1986.

ської дисертації Г. Виноградова. Серед проаналізованих багатьох видань та архівних комплексів автор звернув увагу й на матеріали ЛМ. Зокрема, було проаналізовано неопубліковані книги записів № 12, 39, 41, 45, 197, 200, 207, 214 за період 1524–1635 рр., а також книги переписів № 561, 563. У них виявлено 16 цехових статутів волинських міст, 10 з яких стосувалися Луцька⁷.

У співавторстві з Геннадієм Боряком побачив світ надзвичайно цікавий посібник М. Ковальського, пов'язаний із дослідженням ЛМ: „Методические рекомендации по использованию документов Литовской Метрики XVI в. в курсе источниковедения отечественной истории”⁸. Саме під такою завуальованою назвою⁹ автори видання вперше опублікували „оригінальні заголовки 479 актів перших п'яти книг Волинської (Руської) метрики (кн. № 191–195) за 1569–1582 рр.”¹⁰, що склали третій розділ посібника. Водночас, у першому розділі здійснено загальну характеристику комплексу ЛМ, а у другому подано конкретні методичні поради студентам, як працювати з реєстами книг записів Руської (Волинської) метрики (далі – РМ).

Через рік після вказаної публікації Г. Боряк під час республіканської наради окреслив головні проблеми щодо видань книг ЛМ та РМ¹¹. Спершу автор коротко охарактеризував книги ЛМ (окремо звернув увагу на ті, які стосувалися саме України: 22, 561, 563) і РМ. Крім цього, головними напрямками роботи, на думку дослідника, мали бути: повне видання окремих книг ЛМ; публікація всіх оригінальних реєстрів РМ; видання поактових описів книг ЛМ першої половини XVI ст.; укладання хронологічного реєстру тих актів ЛМ, які були опубліковані в різних виданнях кінця XIX – поч. XX ст. Принагідно зауважимо, що окреслені напрями поступового реалізовувалися, про що йтиметься нижче.

Не можемо не відзначити ще декілька праць Г. Боряка. Свого часу разом з Н. Яковенко були підготовлені реєсти 783-х документів з історії Києва з 1471 по 1834 рр.¹², які відображають історію „життя магдебурзької громади київських міщан – основної верстви населення тогочасного Киє-

⁷ Виноградов Г. Анализ документальных источников по истории цехового ремесла Украины XVI – первой половины XVII вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Днепропетровск, 1988. С. 13.

⁸ Ковальский Н., Боряк Г. Методические рекомендации по использованию документов Литовской Метрики XVI в. в курсе источниковедения отечественной истории. Днепропетровск, 1987.

⁹ За словами Г. Боряка, назву запропонував М. Ковальський. За радянських часів це був єдиний спосіб опублікувати реєсти документів, які стосувалися винятково історії України.

¹⁰ Ковальский Н., Боряк Г. Методические рекомендации... С. 6.

¹¹ Боряк Г. Проблеми видання Литовської і Волинської метрик // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988. Київ, 1988. С. 115–119.

¹² Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. / Упоряд. Г.В. Боряк, Н.М. Яковенко. Київ: Наукова думка, 1982.

ва”¹³. Хронологічний період обрано від витоків київської маґдебургії до її ліквідації. Видання містить передмову відповідального редактора Ф. Шевченка, вступне слово упорядників, історичні нариси М. Котляра („Київ у давньоруських літописах”) й Ф. Шабульда („Адміністративно-правове становище Києва XIII–XV ст.”), каталог документів (з окремими фотокопіями оригінальних актів), примітки з історичними коментарями, перелік умовних скорочень використаної літератури та архівних фондів, предметно-тематичний покажчик, а також покажчик експонентів документів і список київських війтів, згаданих у каталозі. З величезного масиву використаних документів із різних архівних фондів та опублікованих видань, Литовську метрику представляють 30 позицій¹⁴. Згідно з каталогом, це № 4, 7, 9–13, 15, 17–24, 27–28, 30–31, 38, 41–42, 50–51, 53–54, 69, 93 за період 1494–1604 рр. Також зауважимо, що окремі реґести, як зазначили упорядники, раніше не публікувалися: 22–23, 27–28, 30¹⁵. Водночас у каталозі суто метричні дослідження не проводилися (упорядники не ставили собі такої мети).

До матеріалів ЛМ у своїй кандидатській дисертації звертався також Г. Боряк¹⁶. Автор здійснив глибокий аналіз документальних джерел, які стосувались адміністративно-територіально устрою українських земель у кінці XV – середині XVI ст. Серед величезного масиву опрацьованих документів окреме місце належало матеріалам як опублікованих на той час книг ЛМ, так і неопублікованих. Серед останніх відзначимо використання таких: ЦДАДА (зараз – РДАДА), ф. 389, оп. 1, од. зб. 1–25, 27–58, 191–239, 248–261, 263–272, 523–531, 561, 563, 663; оп. 1, ч. 2, од. зб. 587–662; допом. оп. 5, ч. 3; допом. оп. 6, ч. 3¹⁷. Окрім теоретичного аналізу документів, важливе значення мають додатки: узагальнюючі обліково-статистичні таблиці, 15 картосхем, 2 мапи.

Окрему статтю Г. Боряк присвятив науковому аналізу ревізій українських староств кінця XV – середині XVI ст.¹⁸ Головним напрямом аналізу став географічний фактор, а об’єктом вивчення – ревізія 1552 р. (13 староств на українських землях ВКЛ) та люстрація 1544–1566 рр. (33 староства (968 поселень) на території Руського, Белзького, Подільського воєводств Польського королівства)¹⁹. Значний масив документів автор використав із

¹³ Там само. С. 10.

¹⁴ Там само. С. 13.

¹⁵ Там само. С. 37–38.

¹⁶ Боряк Г. Административно-территориальное устройство украинских земель в конце XV – середине XVI в. (Анализ документальных источников): Дисс. ... канд. ист. наук. Киев, 1987.

¹⁷ Там же. С. 342.

¹⁸ Боряк Г. Ревізії та люстрації українських староств кінця XV – середині XVI ст. (в аспекті історико-географічної джерельної цінності) // Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. праць. Київ, 1990. С. 145–154.

¹⁹ Там само. С. 147.

неопублікованих книг ЛМ (№ 561, 563). Важливим доповненням до статті стали 3 статистичні таблиці та 2 картосхеми.

Наукова праця М. Ковальського спричинила потужний ефект щодо зацікавленості джерелами історії України XVI–XVII ст. Відповідно, йому судилося стати засновником потужної наукової школи українських джерелознавців (П. Кулаковський, Ю. Святець, Г. Виноградов, С. Абросимова, В. Атаманенко, О. Дячок та ін.).

Роботу з вивчення ЛМ і РМ розпочав Петро Кулаковський. Під час уже згаданої вище республіканської наради фахівець озвучив основні проблеми публікацій книг Коронної та Литовської метрик другої половини XVII ст.²⁰ Найголовнішою, на думку автора, була проблема „джерелознавчого аналізу актів, насамперед їх класифікації, що є результатом недостатньої розробки дипломатики ВКЛ взагалі і української зокрема”. Вчений уважав, що для документів ВКЛ і Речі Посполитої наявна класифікація російських актових джерел, запропонована С. Каштановим, найменш прийнятна. Натомість, на думку П. Кулаковського, варто використовувати „метод систематизації актів за різновидностями записів”, започаткований М. Ковальським²¹.

Інша публікація, підготовлена у співавторстві зі своїм вчителем, стосувалася вивчення ЛМ в Україні за період XIX–XX ст.²² Зокрема, автори докладно проаналізували діяльність Київської археографічної комісії, члени якої впродовж 1843–1924 рр. опублікували величезний масив документів з історії України. Предметом вивчення стали такі видання: „Памятники, изданные временной Комиссией для разбора древних актов”, „Архив Юго-Западной России” (відзначимо, що це одне з найбільших видань джерел: 35 томів у 38 книгах), „Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей”, „Чтения Исторического общества Нестора летописца”, „Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 г.”, „Archiwum ksiąŜat Sanguszków w Sławucie”, „Українські грамоти XV ст.”, публікації у „Записках Наукового товариства імені Шевченка”, додатки до наукових праць М. Довнар-Запольського, М. Ясінського, М. Грушевського, М. Максимейка. Важливість проведеного аналітичного дослідження полягала в тому, що дослідники виявляли лише ті актові документи, які публікувались із ЛМ. Наприкінці статті коротко схарактеризовано сучасні на тоді студії українських метрикантів М. Ковальського, Г. Боряка, С. Абросимової²³.

²⁰ Кулаковський П. Книги Коронної і Литовської метрик другої половини XVII ст. та проблеми їх публікацій // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988. Київ, 1988. С. 120–121.

²¹ Там само. С. 121.

²² Ковальський Н., Кулаковський П. Издание и изучение документов Литовской Метрики на Украине в XIX–XX вв. // Литовская Метрика. Исследования 1988 г. Вильнюс, 1992. С. 142–159.

²³ У 2005 р. вийшла стаття П. Кулаковського, яка стала певним продовженням попередньої. В ній, окрім уже відомих публікацій матеріалів ЛМ, автор коротко проаналізував здобутки

Надалі П. Кулаковський продовжив дослідницьку роботу, сконцентрувавши її на Руській (Волинській) метриці, яка загалом входить до корпусу ЛМ. Підсумком багаторічних зусиль стала відповідна монографія²⁴. Вона складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, додатків, бібліографії, іменного та географічного покажчиків і резюме англійською мовою. Відповідно до обраного нами у цій статті предмету дослідження, вирізняється розділ I «Книги Руської (Волинської) метрики»²⁵. Він поділяється на сім підрозділів.

У *першому* йдеться про передумови та причини появи РМ. Автор встановив, що перше повідомлення про неї відноситься до 28 березня 1569 р., коли польський король Сигізмунд II Август повідомив коронним послам „Метрику Волинську, Підляську тоді ... накаже привезти”²⁶. Це задекларувало, на думку автора, необхідність ведення окремих книг для приєднаних до Польщі внаслідок Люблінської унії українських воєводств. У *другому* встановлено походження та генезис назви цього зібрання. Зважаючи на різні заголовки окремих книг, П. Кулаковський запропонував як найбільш адекватну назву вживати таку – „Руська (Волинська) Метрика”²⁷. Досить цікавим виявився *третій підрозділ*, в якому докладно з'ясовано початковий і сучасний склад РМ. Як установив автор, „на 1673 р. було практично завершене формування комплексу книг РМ. 28 із них перебували в королівському замку у Варшаві, 1 перебувала у Швеції”²⁸. На сьогоднішній день їх кількість становить 29, правда місце збереження відрізняється: 28 у РДАДА, а 1 в Бібліотеці Польської академії наук у Курніку. У *четвертому* представлено структуру книг РМ. Головним чином, це поєднання двох типів книг із Коронної канцелярії: „Книг вписів” та „Книг декретів”. Крім цього зустрічається дипломатичне листування. В *п'ятому* висловлено думку про те, що книги Руської канцелярії не мали чіткого розподілу на канцелярські й підканцелярські, на кшталт Коронної канцелярії²⁹. Надзвичайно цікавим є *шостий підрозділ*, в якому проаналізовано співвідношення вписів Руської та Коронної метрик. Автор

українських метрикантів у 90-х рр. XX ст. (Кулаковский П. Эволюция принципов и перспективы издания документов Метрики в Украине // Актуальные питання вивчення і видання Метрики Вялікага Княства Літоўскага: Матэрыялы міжнароднай навук.-практ. канфер. (Мінск, 11–12 лістапада 2003 г.). Мінск: Інстытут гісторыі НАН Беларусі, 2005. С. 6–19).

²⁴ Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) Метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. Острог; Львів, 2002. Ми свідомо не торкаємося певних статейних публікацій цього автора, оскільки вони у ширшій редакції увійшли до монографії.

²⁵ Там само. С. 20–50.

²⁶ Там само. С. 26.

²⁷ Там само. С. 33.

²⁸ Там само. С. 36.

²⁹ Там само. С. 41.

дійшов висновку, що у третій чверті XVII ст. відбулася „повна мовна колонізація і наближення дипломатичних особливостей українського документа ... до коронного”³⁰. Останній, *сьомий*, підрозділ присвячено репрезентативності книг Руської канцелярії. П. Кулаковський аргументовано довів, що не всі документи, котрі видавалися Руської канцелярією, вписувались до книг РМ. Насамкінець відзначимо, що на сьогоднішній день ця монографія є найбільш повною щодо теоретичного вивчення всього комплексу РМ.

Певний внесок до окресленого питання належить Юрію Святецю, котрий окрему статтю присвятив 1-й книзі РМ³¹. На початку публікації автор коротко проаналізував досягнення М. Ковальського та П. Кулаковського на ниві вивчення як ЛМ, так і РМ. Далі здійснено докладний опис матеріалів книги. Зокрема, визначено загальну кількість документів та їх хронологію, місця видання, пагінацію, мову написання, географічні назви й антропоніми. Автор здійснив класифікацію актів книги на три групи: договірно-законодавчий вид; договірно-підтверджуючий вид (конфірмаційні листи); договірно-розпорядчий вид. До кожного виду наведено відповідні приклади з типами документів³². Завершується стаття додатком, в якому подано реєстр документів книги. В іншій статті Ю. Святець на конкретному документальному прикладі з книги № 191 РМ показав можливість створення та використання „автоматизованої інформаційно-пошукової системи джерелоорієнтованого типу”³³.

Чималий внесок у дослідження ЛМ зробила Світлана Абросимова. Одна з перших публікацій стосувалась Книг переписів ЛМ з погляду вивчення міст України³⁴. Дослідниця розглянула зміст двох книг, а саме 561-ї (опис українських замків 1545 р.) та 653-ї (опис українських замків 1552 р.). На її думку, актові матеріали дають можливість вивчати: місцерозташування міст і замків, оборонні споруди, озброєння та охорону, податки й повинності, напрями торгівлі, цехові ремесла, правовідносини, історію козацтва, сакральні пам'ятки, розвиток культури. Дві статті було відправ-

³⁰ Там само. С. 46.

³¹ Святець Ю. Перша книга записів Руської (Волинської) метрики у складі фонду Литовської метрики // *Осягнення історії: Збірник праць на пошану професора М. Ковальського*. Острог; Нью-Йорк, 1999. С. 461–473.

³² Там само. С. 465–468.

³³ Святець Ю. Засади проектування автоматизованої інформаційно-пошукової системи «Руська (Волинська) метрика 1569–1673 рр.» // *Вісник Технологічного університету Поділля. Ч. 1: Соціально-гуманітарні науки*. Вип. 1. Хмельницький, 2006. С. 162–167.

³⁴ Абросимова С. Книги переписей Литовской Метрики середины XVI в. ка источник по истории городов Украины // *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Межвузовский сборник научных трудов* / Под ред. Н. П. Ковальского. Днепропетровск: ДГУ, 1985. С. 123–128.

лено до Інституту наукової інформації з суспільних наук СРСР у Москві (так зване депонування)³⁵. Зараз для нас вони недоступні.

У співавторстві з Г. Боряком вийшла друком стаття щодо різновидів актів ЛМ³⁶. Дослідники проаналізували значний масив книг записів та судових справ. Зокрема, в „комплексі книг ЛМ по історії міст України першої половини XVI ст. виявлено 45 різноманітних найменувань документів, а у книгах судових справ – 98”³⁷.

Певним проміжним підсумком наукових досліджень став захист С. Абросимовою дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук³⁸. Основну джерельну базу дослідження склали неопубліковані на той час 78 книг ЛМ, які хронологічно охоплювали період кінця XV – першої половини XVI ст. Робота складається зі вступу, 5 розділів і висновків. У першому звернуто увагу на теоретичні аспекти розвитку міст окресленого періоду, особливості соціально-економічної еволюції та питання дефініції „місто”. П’ять підрозділів другого розкривають „історію формування ЛМ, її структуру та склад основних комплексів: книг записів, переписів, судових та публічних справ”. Проаналізувавши 78 різноманітних книг ЛМ (у тексті автореферату вказано, які саме та з яких комплексів), авторка виявила 1006 документів, що стосуються 77 міст і містечок України. Також об’єктом наукового аналізу стали дві книги переписів: № 561 та 563, матеріали яких повністю стосуються України³⁹.

Третій розділ присвячено питанням особливостей розвитку міст, адміністративного управління, зайнятості міщан, ролі сільського господарства для функціонування міста тощо. Основними джерелами стали великокнязівські привілеї на заснування міст і містечок. Відповідно, авторка виокремила 48 публічно-правових документів: 25 локаційних, 8 маґдебурзьких, 2 локаційно-маґдебурзьких, 13 пожалувань на ярмарки й торги. У визначених актах зафіксовано інформацію про виникнення 27 міст і містечок України⁴⁰.

³⁵ Абросимова С. Книги судебных дел Литовской метрики как источник по истории городов Украины первой половины XVI в. Днепропетровск, 1985. 20 с. (депонир. в ИНИОН СССР 26.09.1985 г., № 22614. (0,8 п.л.)); Её же. Документы Литовской метрики по истории городского ремесла Украины первой половины XVI в. Днепропетровск, 1985. 27 с. (депонир. в ИНИОН СССР 29.12.1985 г., № 23536. (1,01 п.л.)) (інформацію взято з автореферату дисертації).

³⁶ Боряк Г., Абросимова С. Разновидности актов документов Литовской Метрики // Проблемы применения количественных методов анализа и классификации источников по отечественной истории: Межвуз. сб. научн. тр. Днепропетровск, 1988. С. 85–89.

³⁷ Там же. С. 86.

³⁸ Абросимова С. Документы Литовской Метрики как источник по истории городов Украины первой половины XVI в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Днепропетровск, 1988.

³⁹ Там же. С. 9–10.

⁴⁰ Там же. С. 11.

У четвертому розділі йдеться про наявність відомостей у ЛМ стосовно розвитку ремесла й торгівлі в містах України. За висновками авторки, найбільш повною є інформація щодо 8 великих міст: Луцька, Києва, Житомира, Брацлава, Володимира, Кам'янця, Овруча, Острога. Згідно з актовими документами, дослідниця нарахувала 33 найбільш поширених ремісничих професії. Також у 39-й та 41-й книгах записів виявила 2 цехових статuti луцьких ремісників. Провідна роль у внутрішній і зовнішній торгівлі належала таким містам: Києву, Луцьку, Кременцю, Вінниці, Брацлаву й Кам'янцю на Поділлі. Головними компаньйонами у зовнішній торгівлі були Молдавія, Османська імперія, Пруссія, Польське королівство та Московське царство⁴¹.

Соціальним відносинам у містах України присвячено п'ятий розділ. Головний аспект дослідження в ньому було спрямовано на вивчення привілеїв на маґдебурзьке право. Зокрема, в документах ЛМ авторка розглянула 10 таких документів за першу половину XVI ст.: Василькову, Володимиру, Києву (2 підтвердних грамоти), Кременцю, Літовижу, Острожцю, Олиці, Перемілю та Чернехову. Згідно з отриманою інформацією, дослідниця встановила, що основну групу населення у містах складали „міщани різних категорій: господарські, шляхетські (князівські, панські, зем'янські) та духовні (монастирські і церковні)”⁴².

У висновках представлено результати проведеної наукової роботи. На наш погляд, варто підкреслити досить сміливе, як на той час, твердження С. Абросимової: „Дослідження показало значний ступінь розвитку ремісничої спеціалізації у містах України, розширення ремісничого і торгового асортименту. Будучи з'єднуючим містком між Заходом і Сходом, міста України були крупними центрами світової торгівлі (Луцьк, Київ, Кременець та ін.)”⁴³.

Під однаковою з дисертацією назвою вийшла окрема стаття, в якій у скороченій формі представлено головні результати наукових досліджень⁴⁴. Не вдаючись у детальну характеристику цієї праці, оскільки це зроблено у частині наукового аналізу автореферату дисертації, відзначимо наявність двох цікавих статистичних таблиць. У першій – „Розподіл виявлених документів по комплексах ЛМ” – показано загальну кількість документів, а також кількість міст і містечок України, які представлені у книгах окремих комплексів ЛМ. У книгах записів 720 документів, а 70 – кількість міст і містечок України; у книгах судових справ 263 і 36; у книгах публічних справ 23 і 10; у книгах

⁴¹ Там же. С. 12–13.

⁴² Там же. С. 14.

⁴³ Там же. С. 14.

⁴⁴ Абросимова С. Документы Литовской Метрики как источник по истории городов Украины первой половины XVI в. // Lietuvos Metrika. 1988 metų tyrinėjimai. Vilnius: Academia, 1992. Р. 85–95.

переписів – усі документи двох книг (ЛМ 561 і ЛМ 563) і, відповідно, 12 міст і містечок. У другій таблиці – „Топографічно-видовий розподіл документів книг записів ЛМ, у яких висвітлено історію міст України першої половини XVI ст.” – застосовано такий підхід: номер книги ЛМ – загальна кількість документів по темі – кількість „листів” у книзі по темі – кількість „привілеїв” по темі. Відповідно, об’єктом статистичного аналізу стали 42 книги записів⁴⁵.

Після успішного захисту дисертації С. Абросимова продовжила наукові студії. Важливе значення має її стаття щодо джерелознавчого аналізу 23-ї книги записів ЛМ⁴⁶. Перша частина статті присвячена короткому викладу історіографії вивчення ЛМ. Далі авторка здійснила докладний джерелознавчо-археографічний опис книги⁴⁷. Відповідно до наявних документів (у книзі їх 190) хронологічно книга охоплює період із 1537 по 1540 рр. Проте разом із чотирма інсертми нижня межа становить 1500 р. Далі авторка зазначила міста, в яких видавалися документи, охарактеризувала фоліацію та вказала на проблеми датування актів. Документи книги містять 1065 іменних позицій. Зокрема, часто зустрічаються великий князь литовський Сигізмунд I Старий та його дружина Бона Сфорца, українські князі Заславські, Забerezинські, Острозькі, Радзивілли, Сангушки, Четвертинські, Чорторийські й ін. За географічним критерієм дослідниця встановила 687 різноманітних назв. За змістовним – „переважна більшість стосується питань землеволодіння і має кримінальний характер. Це підтвердження купівлі-продажу землі, її розподілу, „оповідання” (скарги) про різні „кривди” та „утиски”, „позови” до королівського суду, судові листи, справи про утиски, бійки, ображення, наїзди на землю, будинки, загарбання майна, розподіл спадщини, повернення боргів тощо”⁴⁸. Також матеріали книги дають змістовну інформацію про діяльність урядників різного рангу. Декілька документів стосувалися дипломатії, зокрема стосунків із Московським князівством та Перекопським ханством. Певною особливістю книги, на думку С. Абросимової, є розподіл документів на окремі „блоки” за такими критеріями: тематичні, географічні, персональні та видові⁴⁹. У завершальній частині статті дослідниця звернула увагу на дипломатичний аналіз актового формуляру 23-ї книги записів.

Джерелознавчий аналіз 23-ї книги записів С. Абросимова продовжила в наступній публікації. Як визначала сама дослідниця, основним завдан-

⁴⁵ *Ibid.* Р. 92–93.

⁴⁶ Абросимова С. Книга записів Литовської метрики № 23 (джерелознавчий аналіз) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1. Дніпропетровськ: Промінь, 1997. С. 109–127.

⁴⁷ Наскільки нам відомо, цю книгу С. Абросимова підготувала до друку. Проте ми не володіємо інформацією, де й у кого зберігається рукопис. Аналізована стаття, на наш погляд, надзвичайно схожа на передмову до видання книги.

⁴⁸ Абросимова С. Книга записів Литовської метрики № 23... С. 116.

⁴⁹ Там само. С. 117.

ня було «проведення порівняльного формулярно-текстуального аналізу матеріалів вказаної книги із комплексом оригінальних документів України XVII–XVIII ст. із зібрання Дніпропетровського історичного музею»⁵⁰. Спершу авторка здійснила археографічний огляд обох зібрань. Щодо 23-ї книги записів, то це є скорочений варіант вказаної вище статті, але з детальним акцентом на дипломатичному аналізі актів. Другу колекцію складають документи Коша Запорізької Січі, Гетьманщини (Генеральної військової канцелярії, полкових і сотенних канцелярій), українських гетьманів та окремих представників козацької верхівки⁵¹. Об'єктом порівняльного аналізу з книгою метрики стали матеріали перших двох колекцій. Після детального розгляду С. Абросимова дійшла висновку про те, що найбільше запозичень із ЛМ „козацькі документи” містяться у промультгації. Крім цього, досить ідентичними є інскрипції, надрації, диспозиції та санкції⁵².

Останньою публікацією С. Абросимової (серед тих, які нам удалося віднайти), що стосувалася дослідження ЛМ, стала рецензія на опубліковану В. Менжинським і В. Свежинським 28-му книгу записів⁵³. Авторка позитивно відгукнулася щодо неї. Водночас упадає в очі певний відступ від уживаної термінології: в усіх попередніх публікаціях застосовувався термін „Литовська метрика”, а у цьому тексті використано формулювання „Метрика Великого князівства Литовського”⁵⁴.

Отже С. Абросимовій належить чималий внесок у дослідження ЛМ. Певною мірою її публікації вплинули на формування окремої групи українських метрикантів, які працюють донині. Водночас залишається невідомою доля повністю підготовленої до друку 23-ї книги записів. Згідно з окремими відомостями, рукопис було передано до Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України.

Досліджуючи історію м. Острога та Острожчини, до матеріалів ЛМ звертався Віктор Атаманенко. Так, об'єктом вивчення стала книга записів № 29, з якої вперше було надруковано підтвердний привілей княгині Беаті Острозькій 1542 р., котрий стосувався Острозького замку та самого міста⁵⁵.

В одній зі статей Олег Дячок проаналізував окремі опубліковані книги записів та переписів ЛМ, матеріали яких стосуються митних відносин

⁵⁰ Абросимова С. Традиции Литовской метрики в документах канцелярий Украины XVII–XVIII вв. // Lietuvos Metrika. 1991–1996 metų tyrinėjimai. Vilnius: Leidykla, 1998. P. 172–192.

⁵¹ *Ibid.* P. 180.

⁵² *Ibid.* P. 189–190.

⁵³ Абросимова С. Археографічний «Ренесанс» Метрики Великого князівства Литовського // Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. Т. I. Мінск, 2001. С. 163–166.

⁵⁴ Там же. С. 163–164.

⁵⁵ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / Упор. В. Атаманенко; ред. Л. Винар. Серія «Історичні джерела». Т. 1. Острог, 2004. С. 30–37.

кінця XV – першої половини XVI ст.⁵⁶ Зокрема, виявлено документи, що містять інформацію про передачу в оренду митних зборів, розміри видів мит у різних місцях, особливості та причини надання митних пільг (як іноземцям, так і мешканцям ВКЛ), скарги щодо незаконного стягнення мит, організацію митної служби, зовнішню торгівлю й питання оформлення мит, а також про діяльність окремих митників. В іншій статті аналогічну роботу було проведено з опублікованими книгами судових справ⁵⁷. У них, як установив автор, міститься подібна інформація, як у попередніх книгах, а водночас є і специфічна: судові позови, справи та вироки щодо порушення митниками встановлених митних зборів.

Отже М. Ковальському свого часу вдалося створити досить потужну команду своїх учнів, окремі з яких фактично сформували кістяк українських метрикантів. Поступово до цієї когорти почали долучатись інші дослідники.

Певні здобутки на ниві опрацювання актів ЛМ належать Олені Русиній. Досліджуючи історію Сіверської землі у складі ВКЛ, вона проаналізувала окремі книги ЛМ, в яких містилась інформація про окреслений регіон за другу половину XV ст., а також запропонувала підготувати документальний збірник під назвою „Сіверська земля XV–XVI ст. за документами Литовської метрики”⁵⁸. На жаль, такого збірника досі немає. Проте пізніше О. Русина у своїй монографії⁵⁹ здійснила докладний джерелознавчий аналіз матеріалів ЛМ, які стосувались Сіверщини. Особливо прискіпливу увагу вона звернула на документ із 223-ї книги судових справ ЛМ під назвою „Рєєстр границь чернігівських”⁶⁰, який опубліковано в додатках до монографії під назвою „«Пам’ять» 1527 р.” із відповідним історичним коментарем⁶¹. Необхідність нової публікації авторка аргументувала наявністю великої кількості помилок у попередніх виданнях та невідповідністю самого тексту згідно з логікою впорядкування⁶².

Людмила Демченко опрацьовувала волинські заповіти з матеріалів ЛМ⁶³.

⁵⁶ Дячок О. Митні відносини на українських землях в документах Литовської метрики // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці. Дніпропетровськ, 2004. С. 154–170.

⁵⁷ Дячок О. Книги судних справ Литовської метрики як джерело з історії митних відносин у Великому князівстві Литовському // Історія торгівлі, податків та мита: 36. наук. праць. Дніпропетровськ, 2011. С. 18–31.

⁵⁸ Русина О. Корпусне видання документів Сіверської землі XV–XVI ст. (за матеріалами Литовської метрики) // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988. Київ, 1988. С. 122–124.

⁵⁹ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998.

⁶⁰ Российский государственный архив древних актов. Ф. 389 „Литовская метрика”. Оп. 1. Ед. хр. 223. Л. 180 об. – 193 об.

⁶¹ Русина О. Сіверська земля... С. 207–215.

⁶² Там само. С. 15–22.

⁶³ Демченко Л. Волинские завещания XVI в. в Литовской метрике: источниковедческий аспект // Lietuvos Metrika. 1991–1996 metų tyrinėjimai. Vilnius: Leidykla, 1998. P. 134–148.

Об'єктом наукового аналізу стали 33 заповіти: 5 із судових книг (№ 249–250, 268, 279), 5 із книг записів (21, 23, 29, 38, 51) та 23 із РМ (191–192, 194–196, 198–201, 216). В окремії таблиці авторка виокремила таку інформацію: дата складання заповіту, прізвище та ім'я тестатора, його соціальний статус, номер книги й відповідні аркуші⁶⁴. Опрацьовані тестаменти хронологічно охоплюють період від 1528 / поч. 1529 – 21 жовтня 1597 рр. В основній частині публікації Л. Демченко здійснила дипломатичний аналіз тестаментів із наведенням конкретних прикладів складових елементів формуляра. На її думку, структура всіх актів відповідає традиційній європейській практиці. Також цікавим стало спостереження про те, що заповіти, як правило, „вписувались до книг Луцького й Володимирського ґродського та земського судів, тобто по місцю проживання тестатора, а до книг ЛМ – при необхідності королівського підтвердження”⁶⁵.

В іншій публікації Л. Демченко окреслила головні проблеми публікації ЛМ в Україні за період 80-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.⁶⁶ Авторка коротко сповістила про діяльність українських метрикантів у 80-х – на поч. 90-х рр. ХХ ст., а також повідомила про існування планів на опублікування 22-ї книги записів ЛМ, ревізій українських замків 1545 і 1552 рр. (книги переписів № 561 і 563), 220-ї книги РМ та всіх реєстрів книг РМ. На момент публікації статті частково це було реалізовано: в 1999 р. опубліковано 220-ту книгу РМ, а у 2005 р. – 561-шу книгу ЛМ.

Об'єктом джерелознавчого вивчення у статті Володимира Поліщука стала 22-га книга записів ЛМ⁶⁷. Проаналізувавши заголовки документів за змістом та хронологією, автор виокремив чотири структурних рівні книги з подальшою характеристикою: ревізорські преамбули; заголовки записів документів (кін. ХVІ ст. книги-копії); тексти документів (копії 1547 р.); перелік заголовків (польськомовний реєстр ХVІІІ ст.)⁶⁸. Далі з'ясовано урядників, котрі, власне, і формували книгу. У наступних частинах статті автор максимально докладно проаналізував політичні та економічні аспекти з історії Волинського регіону в 30–40-х рр. ХVІ ст., які спричинили ревізію волинських мит. В. Поліщуку вдалося встановити пряму залежність між ревізіями волинських мит у 1545 р. та учасниками подій 1547 р. Саме тому автор називає 22-гу книгу як книгу переписів, а не записів і, відповідно, пропонує її розгляд в єдиному комплексі з книгою переписів

⁶⁴ *Ibid.* P. 134–135.

⁶⁵ *Ibid.* P. 138.

⁶⁶ Литовская Метрика и Украина: археографические перспективы и их реализация за последние четверть века // *Новости Литовской метрики*. 8–2004/2005. Вильнюс, 2006. С. 61–65.

⁶⁷ Полищук В. Ревизия волинских мит и особенности документального состава книги Литовской метрики № 22 (1547 г.). // *Istorijos šaltinių tyrimai*. Sudarė A. Dubonis. T. 2. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2010. P. 129–160.

⁶⁸ *Ibid.* P. 131–133.

сів № 561⁶⁹. Щодо безпосередньо матеріалів книги, В. Поліщук розподілив їх на три групи: данини (жалувані привілеї) великих князів литовських); розпорядні листи великих князів литовських; приватно-правові акти волинських землевласників⁷⁰. Важливим доповненням до статті є два додатки. В першому у вигляді таблиці подано імена землевласників Волинської землі, які надали свої привілеї до книги, із зазначенням кількості документів, конкретних маєтків та аркушів книги. У другому викладено хронологію проведення ревізій замків, вислуг і мит на території Волині та Східного Поділля починаючи з 1536 р. (викуп королевою Боною Луцького вийтвіства) й завершуючи 27 жовтня 1547 р. (початок вписування привілеїв до метричної книги)⁷¹.

Вагомий внесок у вивчення матеріалів ЛМ належить й авторові цієї статті. Серед багатьох праць згадаємо лише ті, які безпосередньо стосуються дослідження ЛМ. Зокрема, привернуто увагу до тих матеріалів, які висвітлюють функціонування інституту «старини» у ВКЛ. Спершу проаналізовано групу джерел публічно-правового характеру (листи/грамоти, привілеї, підтвердження, вольності (відпущення), оренди, дипломатичні акти); розглянуто акти судової документації (справа, відстрочення справи, оповідання/пильність, вирок/декрет/ухвала)⁷². В іншій публікації охарактеризовано документи приватно-правового характеру: переписи (пописи), люстрації (ревізії), інвентарі, реєстри (записи), застави (заклад), заруки, вінові записи, духовні листи (тестаменти), менові листи (угоди обміну), дарчі⁷³. Функціонування інституту «старини» в повсякденному житті мешканців ВКЛ показано на матеріалах 32-ї книги записів⁷⁴.

Відзначимо також дослідження книг судових справ. Зокрема, в одній із публікацій здійснено археографічний опис та джерелознавчий аналіз матеріалів 235/20 книги: описано зовнішні ознаки рукопису, визначено структуру, встановлено типологію та опубліковано реєстр документів⁷⁵. У наступній статті здійснено характеристику матеріалів 271/57 книги, а та-

⁶⁹ *Ibid.* P. 135.

⁷⁰ *Ibid.* P. 151–152.

⁷¹ *Ibid.* P. 155–160.

⁷² Ващук Д. Інститут «старини» у Великому князівстві Литовському (аналіз матеріалів Литовської Метрики) // Український історичний журнал. 2011. № 1. С. 195–209.

⁷³ Ващук Д. Матеріали Литовської Метрики до вивчення інститутів «старини» та «новини» у Великому князівстві Литовському // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 11. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 207–216.

⁷⁴ Ващук Д. До історії повсякдення Великого князівства Литовського (інститут «старини» за матеріалами 32-ї книги записів) // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. Т. II. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 193–208.

⁷⁵ Ващук Д. 235/20-та книга судових справ Литовської Метрики: археографічний та джерелознавчий аналіз // Там само. Т. III. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 274–289.

кож виокремлено український сегмент⁷⁶.

Чималий внесок до українських метричних студій належить Андрієві Блануці. Підсумком багаторічної праці стала його монографія⁷⁷, джерельну базу якої головним чином склали матеріали ЛМ⁷⁸. Про це йдеться у другому розділі книги, що складається з двох підрозділів. У першому з них – „Литовська метрика” – автор викладає основні міркування щодо комплексу ЛМ та досить коротко перераховує праці дослідників, які його вивчали, починаючи з кінця XIX ст. У другому – „Типи документів” – схарактеризовано актові матеріали ЛМ публічно-правового характеру з конкретними прикладами, „які представляють цінність у вивченні питань політики земельних надань/пожалувань великих князів литовських”⁷⁹. Зокрема, маємо відомості про „листи або грамоти”, „привілеї”, „підтвердження”, „вольності (відпущення)”, „оренди”, а також про групу джерел судочинства („справи”, „пильності”, „вироки”). Окрім цих типів, автор аналізує джерела приватно-правового характеру („дарчі”, „акти купівлі-продажу”, „застави”, „оренди”, „мінові листи”, „реєстри або записи”). Загалом відзначимо, що репрезентативність опрацьованих книг ЛМ досить велика: 35 одиниць зберігання (ф. 389 «Литовська метрика» РДАДА) та 49 опублікованих книг на час написання монографії.

Заслуговує на увагу третій розділ, в якому розглянуто використані методологічні прийоми. Важливим є авторське „пояснення сутнісного змісту типів надань..., тобто комплексу вимог та умов, які лягали в основу земельних пожалувань”⁸⁰. Відповідно, йдеться про такі типи документів, які зустрічаються у ЛМ: „пожиттєві тримання”, „до волі й ласки господарської”, „на ленному праві”, „до очищення вотчини”, „на хлібокормління”, „на проживенє”, „до осмотреня”, „до лепшого опатранья”, „вічні тримання”, „вотчинне володіння” та „підтвердження”. В наступному розділі монографії автор на конкретних прикладах проаналізував зазначені типи⁸¹. Розділи V і VI безпосередньо відображають земельну політику Ягеллонів на теренах Волині, Сіверщини, Брацлавщини, Київщини.

Серед метричних студій А. Блануци останніх років важливими є дослідження 270-ї книги судових справ. Зокрема, надруковано реєстр кни-

⁷⁶ Васьук Д. 271/57 Книга судових справ Литовської метрики: характеристика матеріалів та український сегмент (1569–1574) // Україна в міжцивілізаційних дискурсах античності, середньовіччя та раннього модерну. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. С. 344–358.

⁷⁷ Ми тут свідомо не торкаємось його статейних публікацій, які вийшли друком до появи цієї монографії.

⁷⁸ Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2017.

⁷⁹ Там само. С. 65.

⁸⁰ Там само. С. 101–102.

⁸¹ Там само. С. 107–124.

ги, а також один із документів – інструкцію від 1571 р. великого князя литовського й польського короля Сигізмунда II Августа обраним у повітах послам на вальний сейм Речі Посполитої 1572 р.⁸² Наступна публікація присвячена науковому аналізу змісту цього документа⁸³. В іншій статті зроблено короткий археографічний опис книги: встановлено розміри аркушів та їх особливості, проаналізовано пагінації, визначено філіграні. Окремо зауважено палеографічні особливості тексту і структуру книги⁸⁴. Також А. Блануца звернув увагу на географічні назви, які зустрічаються у книзі, опублікувавши їх у вигляді однойменного покажчика⁸⁵.

Матеріали ЛМ стали основним джерелом дисертаційного дослідження Лариси Жеребцової, яке стосувалося митної системи ВКЛ⁸⁶. Об'єктом аналізу стали 82 книги ЛМ, частину яких на той час не було опубліковано (20 книг записів, 13 книг судових справ та 4 книги публічних справ і 1 книга переписів). Унаслідок проведеної роботи авторка виокремила 414 документів, які стосувались обраної теми, створила власну видову класифікацію⁸⁷. Враховуючи методологічні напрацювання попередників (М. Ковальського, С. Каштанова, А. Хорошкевич, В. Менжинського), Л. Жеребцова виділила три групи:

– публічно-правові: договірно-законодавчий вид (різного типу жалувані грамоти та сеймові постанови); договірно-конфірмаційний вид (під-

⁸² Блануца А. „Справа соймовая” короля польського і великого князя литовського Сигізмунда II Августа 1572 р. // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. Т. IV: На пошану Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 85-річчя. Київ: Інститут історії України НАН України; Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, 2017. С. 206–219. Зауважимо, що автором заявлено про першість видання, хоча цей документ раніше вже публікувався (Лаппо І. Великое княжество Литовское во второй половине XVI ст. Литовско-Русский повет и его сеймик. Юрьев, 1911. Приложения. С. 1–13). Тому, на наш погляд, бракує пояснення необхідності повторного друку.

⁸³ Блануца А. Інструкція великого князя литовського і короля польського Сигізмунда II Августа послам на вальний сейм Речі Посполитої 1572 р. // VI Міжнародна наукова конференція „Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі”: Тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 18–21 вересня 2019 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 16–20.

⁸⁴ Блануца А. *56-та книга судових справ Литовської метрики (1566–1572 рр.) як джерело міждисциплінарних досліджень* // Міжнародна науково-практична конференція „X Міждисциплінарні гуманітарні читання”. Київський будинок вчених НАН України, 21 жовтня 2021 р.: Тези доповідей. Київ: Інститут історії України НАН України, 2021. С. 24–25.

⁸⁵ Блануца А. Географія книги № 270 Литовської метрики 1569–1571 рр. // *Простір в історичних дослідженнях*. Вип. 1. Переяслав, 2020. С. 121–126.

⁸⁶ Жеребцова Л. Формування митної системи на українських землях Великого князівства Литовського: джерела та методи дослідження: Дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2008.

⁸⁷ Там само. С. 66.

твердження); договірно-розпорядчий вид (указні грамоти); реєстраційний вид (лічби, квитанції, відправи); судово-процесуальний вид (справи, вирок, декрети, свідчення); дипломатичні акти (посольства, відповіді);

- приватно-правові: межові акти маєтків, купчі/дарчі, тестаменти;
- описово-статистичні (ревізії та інвентарі)⁸⁸.

Вагомим доповненням у класифікації є статистична інформація про кількість документів кожного виду. Також авторка надала повну характеристику документам усіх трьох груп, здійснила вичерпний джерелознавчий аналіз. Цілком логічним і переконливим є документальне підтвердження класифікаційних видів, при цьому чималий інтерес викликають зведені таблиці, в яких наведено порівняльний аналіз митних зборів у 6 українських замках за ревізіями 1545 та 1552 рр.

Окрему увагу Л. Жеребцова сконцентрувала на зовнішній і внутрішній критиці актових джерел, надавши конкретні приклади. Зокрема, цілком вірно й докладно проведено дипломатичний аналіз договору оренди володимирського мита від 12 травня 1488 р. Також дослідниця розподілила митні оренди на три групи відповідно до інформативного наповнення щодо юридичних прав митників: „1) документи, які не містять потрібної інформації; 2) оренди, що визначаються наявністю обмеженої інформації, як правило, охоронного характеру; 3) документи, в яких максимально відображені права митників незалежно від їх походження, зокрема підсудність лише великому князеві чи підскарбію земському, право судити власних слуг”⁸⁹.

Аналітична робота з матеріалами ЛМ завершилася створенням інформаційно-пошукової системи „Мито”, яка в контексті розвитку технології електронних документів є повністю оригінальним витвором авторки. Запропонована структура ІПС „Мито” (основні блоки „Мито”, „Документ”, „Бібліографія”, „Архів”, „Справа”) відображає всі необхідні компоненти щодо отримання вичерпної інформації про конкретний тип мита. При цьому, на наш погляд, вельми корисна наявність фотокопій оригінального документа з ЛМ. ІПС «Мито» може слугувати прикладом для створення аналогічних баз даних, наприклад із приводу політики земельних пожалувань великих князів литовських на теренах українських земель ВКЛ.

У завершальній частині дослідження Л. Жеребцова на прикладі використання ІПС „Мито” здійснила спробу реконструкції митної системи на українських землях ВКЛ та процесу її формування. Зокрема, виявила законодавчу базу стосовно функціонування митних округів із головними містами; встановила розміри виплат внутрішніх і зовнішніх торгових мит, спосіб їх стягнення й розподіл коштів; ілюстративно продемонструвала ді-

⁸⁸ Там само. С. 74.

⁸⁹ Там само. С. 119.

яльність власне митників, у тому числі методи зловживання своїм службовим становищем; розглянула способи правового вирішення конфліктів, які виникали між орендарями-митниками та купцями⁹⁰.

У наступних публікаціях Л. Жеребцова щодо вивчення окремих практичних аспектів функціонування митної системи Великого князівства Литовського, ЛМ продовжувала залишатись основним джерельним комплексом. Так, у статті, присвяченій практичній роботі митної служби, авторка розкрила такі питання, як формування штату митниць, визначення прав та обов'язків працівників, особливості звітності після завершення терміну перебування на службі, а також головні аспекти митної реформи королеви Бони. Додатком до статті стала публікація оригінального документа з 21-ї книги записів ЛМ від 8 листопада 1536 р., який стосувався призначення митних урядників по всіх коморах ВКЛ⁹¹. Надалі авторка сконцентрувалася на дипломатичному та джерелознавчому аналізі представленого документа, опублікувавши відповідну статтю⁹². Об'єктом спеціального вивчення стали книги переписів ЛМ № 561 і 563, тобто ревізії українських замків 1545 та 1552 рр. відповідно, а також 22-га книга записів. Методом порівняльного аналізу Л. Жеребцова „встановила правомірність подальшого стягнення приватних мит на Волині”, з'ясувала коло осіб, що надавали відповідні привілеї під час обох перевірок⁹³.

Своєрідним підсумком українських метричних студій за декілька десятиліть стало засідання круглого столу 21 березня 2012 р. „Литовська Метрика в комплексі пізньосередньовічних джерел з історії України: проблеми вивчення та публікації”, в якому взяли участь 15 дослідників і було обговорено питання вивчення та публікації як матеріалів ЛМ, так й інших джерельних комплексів. Серед важливих ухвалених рішень відзначимо такі:

1) Створити робочу групу при Інституті історії України НАН України з реєстрації й опрацювання найдавнішого збереженого документального масиву. При цьому важливо брати до уваги весь наявний комплекс опублі-

⁹⁰ Там само. С. 132–156.

⁹¹ Жеребцова Л. Деякі аспекти практичної роботи митної служби на землях Великого князівства Литовського // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. Т. II. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 209–227.

⁹² Жеребцова Л. „Назначене справец мытных на всех коморах у Вел(иком) к(ня)з(стве) Лит(ов)ском. То есть справа мытная”: *митна реформа 1536 р. королеви Бони у Великому князівстві Литовському (дипломатичний і джерелознавчий аналіз)* // Там само. Т. III. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 313–331.

⁹³ Жеребцова Л. Ревізії приватних мит у Великому князівстві Литовському // IV Міжнародна наукова конференція „Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі”: Тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 16–19 вересня 2015 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 32–35.

кованих джерел XIII–XV ст. з історії всіх українських земель – Наддніпрянщини, Чернігово-Сіверщини, Криму, Волині, Галичини, Поділля, Закарпаття, Буковини.

2) На базі робочої групи створити дослідницький координаційний підрозділ при Інституті історії України НАН України – Центр дослідження та публікації джерел з історії України XIV–XVII ст.

3) Пріоритетним у роботі центру вважати дослідження та видання джерельних комплексів Литовської метрики, а також окремих тематичних збірників.

4) Проєкт має спиратися на інтернет-ресурси та втілюватися на основі сучасних цифрових технологій і створення електронних баз даних. Для його реалізації слід створити відповідний веб-сайт.

5) Ураховуючи складність, багатогранність та масштабність проблеми актуалізації історичних джерел, а також загальнонаціональний характер пропонованих проєктів, вважається за необхідне розробка державної програми видання писемних пам'яток історії й культури України.

Частину з цих рішень поступово вдається реалізовувати. Особливо це стосується друку окремих книг Литовської метрики та певних матеріалів. Маємо надію, що й решта також дочекаються свого часу.

DOCUMENTAR

Dinu Poștarencu*

BREASLA LĂUTARILOR DIN CHIȘINĂU (PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA)

La 1817, în capitala Basarabiei activa o breaslă a lăutarilor, în fruntea căreia se aflau doi starosti: Vasile Iacob și Lupul Ioan, aleși în această calitate de către muzicanții din oraș. Printr-o instrucțiune, emisă la 18 mai 1817, poliția din Chișinău i-a confirmat pe acești doi lăutari în rolul de starosti asupra tuturor muzicanților din oraș. În instrucțiune se menționează că muzicanții, conform obiceiului local, trebuiau să se supună întru totul starostilor în ceea ce privește practicarea îndeletnicirii lor: muzicanții erau datori să cânte la nunți, cumetrii și la alte distracții sub conducerea starostilor breslei. După cum se mai stipula în instrucțiune, muzicanții care dădeau dovadă de nesupunere urmau să fie aduși la sediul poliției pentru a fi pedepsiți, în funcție de vinovăția lor. Instrucțiunea le-a fost remisă acestor doi starosti, fiind semnată de polițmaistrul Tumanov și având aplicată pe ea pecetea poliției orașului Chișinău¹.

În 1819 s-au iscat neînțelegeri între „țigani scripcari boierești” și „țigani scripcari ai Sfintei Mitropolii”, precum se identifica aceștia, în legătură cu alegerea starostelui breslei lăutarilor din Chișinău. La 9 martie 1819, „țigani scripcari ai Sfintei Mitropolii” i-au pus la dispoziție favoritului lor Gheorghe Bădală o mărturie, cu precizarea că este din partea tuturor țăganilor scripcari domiciliați în Chișinău, prin care și-au exprimat dorința ca acesta să le fie staroste. Mărturia au semnat-o, prin aplicarea amprentelor digitale, două cete de scripcari: un grup, numit „scripcarii boierești”, întrunea cinci scripcari și doi cobzari, iar cel de-al doilea grup, numit „scripcarii mitropoliști”, întrunea unsprezece scripcari și cinci cobzari. Însă „țigani scripcari boierești” au contestat mărturia printr-o jalbă înaintată Consiliului orașenesc (Dumei Orășenești) Chișinău. Ei au susținut că țăganii scripcari ai Mitropoliei, enumerându-i pe toți lăutarii din Chișinău, au semnat mărturia în locul scripcarilor boierești, fără știrea acestora, din care motiv au ce-

* **Dinu Poștarencu**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al USM.

¹ *Arhiva Națională a Republicii Moldova* (în continuare se va cita: A.N.R.M.), Fond 75 (Consiliul orașenesc Chișinău), inventar 1, dosar 221, f. 2.

rut să nu fie recunoscută candidatura lui Gheorghe Bădală la rolul de staroste, în caz contrar declarând vor fi siliți să ia fiecare de la stăpânii lor „rospisci² spre a nu fi supărați de către alți țigani străini”³. Scripcarii boierești l-au propus în calitate de candidat pe Lupul.

Printr-un raport din 11 martie 1819, Consiliul orășenesc i-a adus la cunoștința guvernatorului civil al Basarabiei, Constantin Catacazi, despre disensiunea apărută dintre cetele de lăutari din Chișinău privitoare la desemnarea starostelui, comunicându-i, totodată, că din vechime, potrivit obiceiului local, se numeau starosti peste muzicanți, care aveau obligația să supravegheze rânduiala cuvenită. Starostele încasa de la fiecare muzicant înscris în breaslă câte patru parale din fiecare leu câștigat la nunți și alte petreceri. În raport se mai spunea că, întrucât erau doi concurenți la șefia breslei, Consiliul orășenesc a găsit de cuviință să organizeze o licitație, în urma căreia să fie desemnat candidatul care va oferi suma cea mai mare în beneficiul orașului. Dar Catacazi nu a susținut propunerea de a alege starostele în urma unei licitații, ci a dispus ca șefia breslei să-i revină candidatului care va trage la sorți, achitând vechea sumă de 140 de lei în fondul urbei⁴.

La 8 martie 1821, starostele scripcarilor din oraș Lupul, fiul lui Ioan, și Gheorghe Bădală au adresat Consiliului orășenesc Chișinău o petiție prin care l-au înștiințat că ei, fiind „robi boierești”, sunt cunosători ai cântărilor moldovenesti, rusești etc. Au case în Chișinău și în fiecare an plătesc „avaeturile” stăpânilor săi. Unul dintre ei, Lupul, fiul lui Ioan, a fost staroste al tuturor muzicanților din orașul Chișinău: asupra muzicanților țigani (boierești și mănăstirești), ruși și evrei. Au cântat la diferite baluri, fiind tocmiți. Însă Lupul nu reușea de unul singur să asiste pretutindeni, de aceea era ajutat de Gheorghe Budală, deși staroste era doar el, Lupul, cu patalama dată lui de Duma orășenească. Întrucât obștea orașului (boierii și negustorii), la fel și întreaga breaslă a muzicanților, le-au propus la amândoi să fie starosti, ei au rugat ca ambilor să li se elibereze autorizație de staroste asupra tuturor muzicanților din Chișinău⁵.

Urmează ordinul lui Catacazi, din 18 aprilie 1821, prin care a fost anulată taxa de 140 de lei, deoarece era neînsemnată pentru sporirea veniturilor orașului. Guvernatorul civil a propus Consiliului orășenesc să nu mai fie percepuți bani de la muzicanți, dar să fie supravegheați starostii, care urmau să prezinte rapoarte despre activitatea breslei, iar banii pe care îi adunau să fie ridicați⁶.

În cadrul ședinței din 21 octombrie 1824, Consiliul orășenesc a examinat petiția muzicanților din oraș prin care aceștia au solicitat să i se acorde lui Gheor-

² Rospisca (rusism; în limba rusă: расписка) – dovadă, adeverință.

³ Eugen Pavlescu, *Economia breslelor în Moldova*, București, Fundația Regele Carol I, 1939, p. 131. Eugen Pavlescu a extras această informație dintr-un dosar depozitat la Arhivele Statului Chișinău, al cărui cotă (159), indicată la 1939, nu corespunde cotelor actuale ale dosarelor din această arhivă.

⁴ Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 133, 235.

⁵ *Ibidem*, p. 131.

⁶ *Ibidem*, p. 235–236.

ghe Budală autorizație pentru a fi în drept să îndeplinească misiunea de staroste asupra lor. De asemenea, ei au mai cerut să i se atribuie și o instrucțiune care să-i servească drept călăuză. Într-un act atașat la petiție, semnat de 21 de muzicanți, era consemnat că muzicanții din orașul Chișinău – boierești și mitropolitani – l-au ales în unanimitate pe Gheorghe Budală în calitate de staroste al breslei muzicanților, el având sarcina să-i protejeze în orice situație. În același timp, Budală era obligat să încaseze de la toți muzicanții pentru cutia milelor câte un leu de la nunți și câte zece parale de la cumetrii. Consiliul orășenesc a dat curs cererii lor⁷.

Instrucțiunea dată lui Gheorghe Budală conținea următoarele prevederi: toți muzicanții i se supun; nici un muzicant nu avea dreptul, fără știrea starostelui, să convină în privința participării sale la nunți, cumetrii și alte petreceri; la fel trebuiau să procedeze și muzicanții din alte localități care se aflau în Chișinău, cu excepția muzicanților militari și evrei; a doua zi, fiecare muzicant urma să-i dea starostelui câte un leu de la nunți și câte zece parale de la cumetrii⁸.

În 1835, un grup de evrei din Chișinău au intervenit pe lângă guvernatorul general al Novorosiei și Basarabiei cu rugămintea să li se permită să întemeieze o breaslă a muzicanților, asemănătoare breslei existente în Odesa. După cum s-a constatat, chestiunea referitoare la acordarea autorizației, conform legii cu privire la breslele meșteșugărești, ținea de competența magistraturilor orășenești. Prin urmare, solicitanților li s-a răspuns să se adreseze Magistraturii orășenești din Chișinău⁹.

Anexe

I. Instrucțiune dată de Poliția orașului Chișinău, la 18 mai 1817, starostilor muzicanților din orașul Chișinău, Vasile Iacob și Lupul Ioan

Из Кишиневской Градской Полиции

Города Кишинева жителям музыкантам, старостам,
Василию Яковлеву и Лупулу Иванову

Инструкция

По выбору самих музыкантов определяются вы старостами над всеми в городе Кишиневе музыкантами которые по обычаю сего края должны быть по своему мастерству в полном вашем ведении и распоряжении игры, то есть на свадьбах, крестинах и прочих забавах обязаны играть заведомом вашим. Кто же окажется с них ослушником такового представить в полицию, где по мере вины будет с виновного строго взыскано, для чего и сии вам из Кишиневской Градской Полиции, за подписем и печатью дана в благополучном городе Кишиневе мая 18 дня 1817 года.

Полицмейстер Туманов

⁷ A.N.R.M., Fond 75, inventar 1, dosar 221, f. 5–6.

⁸ *Ibidem*, f. 7–8.

⁹ A.N.R.M., Fond 2 (Cancelaria guvernatorului Basarabiei), inventar 1, dosar 2234, f. 1–4.

Traducere.

Poliția orașului Chișinău

Către locuitorii muzicanți din orașul Chișinău, starostilor Vasile Iacob și Lupul Ioan

Instrucțiune

Întrucât sunteți aleși chiar de muzicanți, sunteți numiți starosti asupra tuturor muzicanților din orașul Chișinău, care, potrivit obiceiului acestei provincii, trebuie să fie, în privința îndeletnicirii lor, sub conducerea deplină a voastră și să dispuneți privitor la cântări, adică ei au datoria să cânte la nunți, cumetrii și la alte distracții sub conducerea voastră. Iar cine dintre ei va da dovadă de nesupunere, acela să fie adus la poliție, unde, ținându-se seama de vinovăția lui, va fi aspru pedepsit, pentru aceea Poliția orașului Chișinău vă dă aceasta, cu semnătură și pecete, în prosperul oraș Chișinău, la 18 mai 1817.

Polițmaistrul orașului Chișinău Tumanov

Sursa: A.N.R.M., Fond 75, inventar 1, dosar 221, f. 2.

II. Petiția din 8 martie 1821 adresată Consiliului Orășenesc Chișinău de către starostele scripcarilor din orașul Chișinău Lupul și Gheorghe Bădală

Cătră orășăneasca Dumă a orașului Chișinău

Di la trăitorii din Chișinău Lupul sãn Ioan, starosti di scripcari, i Gheorghe Bădală, robi boierești

Jalobă

După cum noi din proniia Dumnezăiască avem științi de toată cântările muzăcei moldovenești, rusăști, cum și alti, și sântem robi boierești, cărora stăpâni li plătim avaeturili nostri pi fiștecari anu, cu casă și așezări întracestu oraș și unul dintre noi Lupul sãn Ioan a fost starosti pi toți muzicanții, adică pi țigani boierești, mănăstirești, ruși și ovrei, care urmezi meșteșugul cântării întracest oraș, și fiindcă noi am fost de purure ascultători a cânta la feliuri di baluri unde eram chemați și neputând, eu Lupul, dovidi singur, mau ajutat Gheorghe Bădală, și eu sânt starosti cu documentul dat mie de la această Dumă și acum pi amândoine cere obștea (boierii, negustorii), cum și toată breasla noastră ca să fim starosti, pentru aceasta cu pleciciuni nu rugăm aceștii Dumi ca să bini voiască a ni slobozi carti de starosti asupra tuturor muzicanților dintracest oraș, la cari așteptăm milostivă puniri la cali.

Gheorghe Bădală, Lupul Ioan, starosti

Surse: Eugen Pavlescu, *Economia breslelor în Moldova*, București, Fundația Regele Carol I, 1939, p. 131 (Eugen Pavlescu a indicat în nota de la subsol același dosar 159, depozitat la Arhivele Statului Chișinău); *Lăutarii moldoveni și arta lor*, Chișinău, Editura Cartea Moldovenească, 1966, p. 39–40 (text modernizat).

III. Angajamentele luate în 1824 de către scripcarii din orașul Chișinău

Adică noi, toți meșterii scripcari din oraș Chișineului, acii mănăstirești, cum și boierești, care mai gios ne vom scrie numele, adiverim cu această scrisoare, ce o dăm din partea noastră a tuturor, la iconomiciasca pravlenie, prin care ne legăm că după hârtia, ce am întărit la mâna lui Ioan Sava scripcariu, rob a mănăstirii Chipriiana, să ne fie staroste peste toți și fără știința lui să nu facem nicio tocmală la nunte, la scrâncioabe, la sărbătorile Crăciunului și la cumătriile de botezi; iară balurile și jocurile să fie slobode a cânta și fără știința starostelui. Din care tocmeală avem să dăm la cutie banii aceșii, precum în gios să arată, adică:

Din tocmală nunții câte un leu, din tocmală unui scrânciob un leu, la serbatorii Crăciunului un leu, la cumătria de botez zăci părale, de la bal zăci părale, care bani la despecetluirea cutii, când toți vom fi față, acei bani să se de pe la besărici, pe unde să vor socoti cu voința tuturor. Iară starostele să nu e niciun avaiet. Iară care din noi să va dovedi că s-au tocmnit fără știrea starostelui, să fie de ștraf cu 10 lei, precum și vreo cumătrie de botezi, care nu va fi prin puțința a să tocmni de staroste, fiind în vreme de noapte, din negândită întâmplare, va fi iertat a cânta, iar de va tăgădui-o pentru interesul a zăci părale, ce are a da la cutie de cătră aceia și s-au văzut, atunce să fie străfuit cu 2 lei, care ștraf să se puie tot la cutie, în folosul besăricilor, pentru că vom fi următori întocma a păzi această rânduială de sus prin scrierea numelor. Am pus și deștile, priimind și copie întocma la mâna noastră a breslelor, cum și la mâna starost(elui), cu care povățuindu-ne să nu avem gura de răspuns, când va călca ponturile de sus arătate.

În Chișinău, anul 1824.

Țiganii mănăstirești: starostele Ioan Sava, Maței cobzariu, Gavril scripcariu, Andrei Curcă scripcariu, Nistor cobzariu, Andrei cobzariu, Ciurnea cobzariu, Ion scripcariu, Noru scripcariu, Vasile scripcariu, Vasile scripcariu, sânu Mariei, Lupu cobzariu, Aftene cobzariu, sân Ilie, Cocun cobzariu, sân Ilie.

Țiganii boierești: Eu Gheorghe Budală, Nicolai Budală, Tănasă Budală, Mănolachi scripcariu, Ilie cobzariu, Vasile scripcariu, Nicolae scripcariu, Tănasă scripcariu, Lazăr scripcariu, Clemente scripcariu, Nae Hoșanu cobzariu, Ion scripcariu, Ienachi cobzariu, Dimitrachi cobzariu, Dimitrachi scripcariu, Hriste scripcariu, Ion scripcariu, Costantin cobzariu, Vasile cobzariu, Grigore scripcariu, Toma scripcariu și Trohin scripcariu.

Notă: Înaintea fiecărui nume este notat un semn – un cerculeț cu o cruce, în loc de semnătură.

A.N.R.M., Fond 75, inventar 1, dosar 221, f. 13.

Text scris în paleografie slavo-român. Transliterat cu bunăvoință de Larisa Svetlicinâi, căreia îi mulțumesc și pe această cale.

PORTRETE ISTORICE

Gheorghe Cojocaru*

„PAN-EUROPA” LUI RICHARD NICOLAS VON COUDENHOVE-KALERGI: ACTUALITATEA UNUI MANIFEST DE ACUM O SUTĂ DE ANI**

This material evokes the main ideas of the „Pan-Europe” manifesto, launched in 1923 by Count Ruchard Nicolas von Coudenhove-Kalergi, in the context in which Europe was divided between Russian Bolshevism, Germany’s dissatisfaction with the Versailles order and new technologies which Western societies were beginning to enjoy. Through his project of pan-European unification, Kalergi aimed to protect from further humanitarian disasters. In order not to force integration processes, he spoke in favor of identifying an optimal relationship between national policies and integration policy at the European scale. Imagining the frontiers of Pan-Europe, his creed was: „Rather than a victorious war, some bad frontiers”. The Romanian Dniester, in Kalergi’s conception, fixed a hundred years ago the Eastern border of Pan-Europe as a space of freedom and democracy.

Keywords: Coudenhove-Kalergi, Pan-Europe, unification, borders, dangers, Soviets, Germany, democracy, peace, European Union.

După un lung război istovitor de patru ani, la mijlocul anilor 20 ai secolului trecut în Europa Occidentală începea să domnească sentimentul că umbrele sumbre ale Marelui Război se estompaseră și că se putea avansa în continuare spre o lume care descoperea și se bucura de noi inovații tehnologice - de la radio, cinema, automobile, aeroplane la jazz-ul american și zgârâie-norii din beton armat. Nu același aer se respira și în Răsăritul Europei, unde dictatura bolșevică triumfătoare lua forma unui stat federativ al republicilor sovietice, ca o alternativă la lumea capitalistă și ca un prototip al republicii mondiale comuniste. Nemulțumirea Sovietelor

* **Gheorghe Cojocaru**, doctor habilitat în istorie, directorul Institutului de Istorie al USM. Cadru didactic la Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați.

** Textul a fost prezentat în ședința plenară a Forumului interinstituțional privind cooperarea transfrontalieră durabilă în context academic internațional. România – Republica Moldova – Ucraina, Chișinău. 6-9 decembrie 2023.

de ordinea de la Versailles era împărtășită de Republica de la Weimar, unde exact o sută de ani în urmă, după ce armatele franco-belgiene au ocupat inima industrială a Germaniei, bazinul Ruhr, inflația și șomajul făceau ravagii cumplite, încât dolarul ajungea să fie cumpărat, în noiembrie 1923, cu patru trilioane două sute de miliarde de mărci germane. În plus sau din nefericire, Statele Unite ale Americii n-au aderat la Societatea Națiunilor și s-au izolat de bătrânul continent.

În această atmosferă euforică, pe de o parte, dar și tot mai tensionată din Europa, pe de altă parte, contele Coudenhove-Kalergi, cu rădăcini austriece, japoneze și eline, publica la nici treizeci de ani o lucrare-manifest „Pan-Europa”¹, lansând, totodată, și o mișcare „pan-europeană”, care a culminat în 1926 cu organizarea unui congres European în capitala Austriei. Kalergi nu era primul care promova idea unor „State Unite ale Europei”. Până la el, de exemplu, fondatorul concernului Fiat, Giovanni Agnelli, publicase în 1918 o lucrare cu titlul „Federația Europeană sau Liga Națiunilor”, însă Kalergi a fost cel care a surprins cu adevărat „spiritul momentului”. Pentru ca Europa să nu cadă pradă unui nou război pustiitor și să-și păstreze rolul său de lider global era necesar, după Kalergi, ca foștii beligeranți, Franța și Germania, să rămână împreună, ca industria germană a cărbunelui și industria franceză a oțelului să fuzioneze într-o singură industrie „pan-europeană”, care să pună baza „Statelor Unite ale Europei”. N-a fost auzit atunci, dar exact această metodologie va fi pusă la temelie Comunității Economice a Cărbunelui și Oțelului după ce cel de-al Doilea Război Mondial, cu cele alte peste 60 de milioane de victime ale sale.

În demersul său Kalergi pune o întrebare fundamentală, nu lipsită de actualitate : *„Poate oare Europa cu divizarea sa politică și economică să asigure pacea și propria independență în confruntarea cu puterile emergente neeuropene sau este necesar, pentru apărarea existenței sale, să reunească țările europene într-o comunitate?”*. El avertiza că în funcție de răspunsul la această întrebare, europenii aveau de ales între unificare și dezbinare, între ordine și anarhie, între renaștere și declin. Devastată după patru ani de război, Europa nu putea să mizeze pe ajutorul din afară, din Rusia sau din America, ci trebuia să se salveze pe sine înseși, formând o uniune social-economică. Aceasta era calea pe care o vedea Kalergi, o cale între *Scilla dictaturii militare bolșevice și Haribda dictaturii financiare americane*, cu precizarea necesară că anume finanțele americane alocate prin Planul Marshall un sfert de secol mai târziu au fost colacul de salvare a Europei de la înec.

Dacă procesul de emancipare națională a popoarelor europene în urma dezintegrării marilor imperii învinse în Primul Război Mondial nu se va încheia cu unificarea lor, preîntâmpina Kalergi, acestea vor fi absorbite rapid de noii actori ai scenei mondiale. Europa unită trebuia să găsească un echilibru între libertate și organizare, pentru a dezvolta în plan intern o autonomie a subiecților, iar în plan

¹ Richard Nicolas von Coudenhove-Kalergi, *Pan-Europa*, Editura Pro Europa, București, 1997.

extern – o formulă federativă extinsă. Kalergi era adeptul identificării unui raport optim între politicile naționale și politica de integrare la scara Europei.

Europa postbelică, mustind de ură și resentimente, este comparată în manifestul kalergian cu „un butoi cu praf de pulbere al conflictelor internaționale”, cu o „eprubetă a viitoarelor războaie mondiale”. Ca o chestiune a păcii universale, problema europeană putea fi soluționată doar prin unificarea popoarelor europene. Conform lui Kalergi, procesul unificării se putea produce benevol, prin fondarea unei federații pan-europene, sau prin dictat, când Rusia roșie va cotropi Europa. În finalul revoluției ruse, prezicea Kalergi, va veni un Napoleon al rușilor care din micile țări est-europene va crea „o alianță a sa a Rinului” și cu ajutorul acesteia va da Europei o lovitură fatală. Dacă Europa pierduse rolul său hegemonic în lume, nu-și pierduse încă independența, cultura, imperiul colonial și viitorul. Tributar timpului său, pentru Kalergi coloniile statelor europene erau o resursă indispensabilă Europei ca ea să poată participa ca partener egal imperiilor Britanic, Rus, American și Est-Asiatic la împărțirea lumii. Salvarea ei o vedea în „pan-Europa”, pe care o definea ca pe „o uniune politică și economică a tuturor țărilor, începând cu Polonia și încheind cu Portugalia”, fără Anglia, cu întinsul său imperiu, și fără Rusia Sovietelor. Marea Britanie putea adera la pan-Europa doar după despărțirea de posesiunile sale coloniale. Pan-Europa lui Kalergi număra 26 de state și 7 teritorii mici, însumând împreună cu coloniile 431 de milioane de oameni și o suprafață de 26 mln km².

Kalergi a insistat pe larg asupra „pericolului rus” pentru Europa. Mai mult decât atât, în viziunea sa, întreaga chestiune europeană se reducea la „chestiunea rusă”, ceea ce pare a fi mai curând o hiperbolă premeditată pentru a spori efectul scontat. Obiectivul central al politicii europene trebuia să vizeze preîntâmpinarea unei invazii ruse prin unificarea Europei. Dacă expansionismul țărilor recurgea la lozincile propagandei pan-slave, imperialismul bolșevic se sprijinea pe Internaționala Comunistă. Liderii bolșevici urmăreau să distrugă democrațiile europene și să subjuge Europa. Bolșevismul, spunea Kalergi, „luptă cu propaganda într-o mână și cu sabia în alta” împotriva democrației, folosind ca mijloace teroarea, subversiunea și militarismul. „Rusia roșie, ca și cea albă până la ea, potrivit lui Kalergi, se pregătește pentru o nouă migrațiune a popoarelor, intenționând să meargă pe drumurile lui Attila și Gînghishan”. El avertiza că îndată ce Rusia Sovietelor își va reveni de pe urma catastrofelor interne, ofensiva ei asupra Occidentului nu va putea fi oprită nici de Polonia, nici de România sau de Cehoslovacia, și cu atât mai puțin de Ungaria, Austria sau de Germania, aparținând de tabăra țărilor învinse. Napoleon cel roșu va tinde, conform lui Kalergi, ca drepturile de care a privat popoarele din interiorul Rusiei să fie compensate prin glorie militară și victorii împotriva dușmanilor externi. Singura politică înțeleaptă în raport cu Rusia, trebuia să fie o politică pașnică, dar era necesar ca Europa să-și ia toate măsurile de precauție. Față cu pericolul rus, el pune problema încheierii unei alianțe defensive pan-europene. Era necesară semnarea unui pact de garanții pan-eu-

ropean, astfel încât „orice atac rusesc asupra Varșoviei, Liovului sau Bucureștiului va fi indirect îndreptat asupra Berlinului, Vienei și Parisului”, situație în care, considera Kalergi, *„Franța, Germania și Italia vor apăra cu mai multă tărie nu niște frontiere străine, ci (frontierele lor) proprii la Nistru”*. Kalergi nu putea să nu observe că politica pro-rusă a unor state europene, între care și Germania, care urmărea ca printr-o combinație cu Rusia să răstoarne ordinea de la Versailles, era un pericol pentru Europa. Dar tot el arată că motivul rusofiliei germanilor era presiunea franceză. De Franța depindea dacă Europa va respinge sau se va alia în viitor cu Germania. În cazul unui conflict germano-francez, preîntâmpina el, câștigătoare va fi Rusia.

O minte rațională occidentală, Kalergi, nu suferea de rusofobie, dovadă fiind faptul că Rusia, în reflecțiile sale, nu prezenta numai o amenințare militară, dar era văzută și ca un partener economic vital pentru Europa. Rusia, cu piața sa de desfacere și imensitatea resurselor sale, și Europa, cu industria și tehnologiile sale înaintate, aveau nevoie una de alta pentru a se reface împreună, cu condiția ca economia să dicteze politicului, și nu invers. Sfatul său era ca în relațiile cu Rusia, Europa să se prezinte ca o unitate economică unică, pentru a evita intrigile și divergențele interne, de pe urma cărora să profite Sovietele.

Idealismul lui Kalergi avansează până la a crede într-o dezarmare totală a Europei și a Rusiei, deși tot el avertiza asupra politicii expansioniste a Sovietelor și asupra faptului că orice pace pentru bolșevici nu era decât un armistițiu necesar acumulării de noi forțe și pregătirii unui nou atac asupra democrațiilor europene, pentru a instaura o republică mondială comunistă.

Kalergi arată o preocupare aparte față de Europa de Est sau Orientală. El credea că disoluția fostelor imperii a curățat calea pentru Pan-Europa. Războiul mondial a dat verdictul, susținea Kalergi: Mazzini l-a învins pe Metternich, Occidentul – Orientul, liberalismul – conservatorismul, democrația a triumfat asupra autocrației. Democratizarea Orientului european și revoluția națională din această parte a continentului eurasiatic marcau, în opinia sa, o etapă hotărâtoare pe calea spre Pan-Europa. Numai Rusia sovietică refuza să se alăture Europei, astfel încât, în comparație cu perioada antebelică, suprafața Europei se micșorase cu jumătate, însă devenise mai omogenă ca structură politică internă. Renașterea economică a Europei pune, de asemenea, problema recunoașterii Guvernului rus și investițiilor în reconstrucția economică a Rusiei.

În paranteze fie spus, în ciuda propagandei sovietice despre succesul construcției socialismului în anii 30 ai sec. trecut, adevărul e că majoritatea marilor proiecte industriale ale lui Stalin „au fost inspirate și, în multe cazuri, importate direct de la companii industriale capitaliste, în special de la cele americane”. Construcția marilor giganți ai siderurgiei sovietice sau ai industriei cimentului au fost proiectate și supervizate de companii din Chicago, Illinois. Oțelăriile din Magnitogorsk au fost proiectate de o companie din Cleveland, Ohio, iar hidrocentrala gigantică de pe Nipru, din Ucraina actuală, a fost proiectată și

construită de compania Cooper, cu sediul la New York. Industriile sovietice de extracție a aurului, plumbului, cuprului, zincului au fost dezvoltate de inginerii americani. Exploatarea de bauxită și de prelucrare a aluminiului din URSS, două elemente esențiale în producția de tancuri și avioane de război, au fost proiectate de la zero de corporația americană Alcoa. Până și faimoasa fermă colectivă sovietică – colhozul – a fost modelată după o fermă din statul Montana, după ce proprietarul acesteia, Thomas D. Campbell a vizitat URSS la invitația lui Stalin în 1928 și 1930, pentru a-i învăța pe țăranii sovietici tehnicile mecanizate de cultivare a cerealelor.

Teza lui Kalergi precum că cu cât mai multă sărăcie va fi în Europa, cu atât mai repede popoarele ei vor conștientiza necesitatea de a ceda din propria lor suveranitate, pentru a se salva de la foame, suferințe și război rămâne una discutabilă. Crahul economic de pe Wall Street din octombrie 1929 și criza economică mondială ce a urmat au anulat, practic, toate inițiativele și discuțiile despre unificarea europeană, aducând în prim plan forțe politice ostile proiectului pan-european. Însă, sentința sa precum că dacă Pan-Europa nu va fi creată de rațiune, ea va fi creată de nevoie, conține un sâmbure de adevăr.

Pronunțându-se pe marginea frontierelor trasate prin ordinea de la Versailles, el avertiza că, indiferent dacă place sau nu, cine se va atinge de ele, va atenta asupra păcii în Europa. Spre deosebire de problemele teritoriale ale sistemului de la Versailles, care trebuiau să rămână intangibile, chestiunile economice, problema reparațiilor de război și a datoriilor nerambursate, trebuiau incluse pe agenda unor dezbateri pan-europene și abordate de pe pozițiile intereselor comune. Un asemenea interes major, după Kalergi, era înlăturarea hotarelor vamale și unificarea regiunilor economice naționale în regiuni economice pan-europene, care să meargă picior în picior cu industria americană. Cooperarea economică în locul luptei concurențiale și recunoașterea frontierelor existente în locul luptei pentru instalarea granițelor vamale este rețeta prescrisă de Kalergi pentru formarea Statelor Unite ale Europei, când frontierele trebuiau să se transforme în niște simple borne administrative.

Formarea Micii Înțelegeri, cu România, Cehoslovacia și Regatul sloveno-sârbo-croat, era examinată de Kalergi ca un embrion al viitoarei Pan-Europae. Aceste „State Unite ale Europei Orientale”, după cum le numea Kalergi, în alianță cu Franța și Belgia puteau servi drept nucleu pentru marele proiect al Pan-Europei. Dar, revenind cu picioarele pe pământ, el nu poate să nu recunoască că țările din Mica Înțelegere nu tindeau spre constituirea unei federații europene, ci urmăreau să se apere împreună împotriva unor state revizioniste. De o subtilitate deosebită este predicția sa precum că „până când Mica Înțelegere nu se va coace pentru încheierea unei alianțe cu Germania democratică”, ea va fi pândită de pericolul de a fi sfâșiată în bucăți într-o bună zi de „Rusia renăscută și de aliații ei germani”. Predicția sa sumbră se va împlini în anii 1938-1940 și 1941.

Cel mai mare obstacol în calea făuririi Statelor Unite ale Europei, ne spune Kalergi, rămânea confruntarea de secole dintre două cele mai avansate țări ale Europei, Franța și Germania, care luptau pentru moștenirea imperiului lui Carol cel Mare și pentru hegemonia europeană. După războiul încheiat în 1918, francezii și nemții, în opinia sa, aveau o singură alegere: politica urii sau politica păcii, prăpastia dintre ei nu putea suporta paliativul semi-măsurilor. Dacă francezii, sublinia Kalergi, nu vor reuși nici să supună, nici să facă pace cu Germania, vor trebui să-i întoarcă înmulțit daunele încasate după război. Nemții, la rândul lor, spunea tot el, nu bănuiesc că alianța cu Rusia împotriva Poloniei va duce în mod automat la război împotriva Franței și la dezlănțuirea unei confruntări în Europa. Rândurile acestea au fost scrise cu 16 ani înainte ca Germania să încheie cu Sovietele pactul Molotov-Ribbentrop și să atace Polonia la 1 septembrie 1939, iar Franța și Anglia să-i declare război.

Lui Kalergi îi aparține o frază înaripată, care merită să fie reamintită, mai ales în contextul actual. *„Decât un război victorios, mai bine niște frontiere rele”*, era crezul său. Pentru a soluționa iremediabil chestiunea frontierelor în Europa, el recomanda nu mutarea frontierelor, ci lichidarea lor. Propunerea sa viza recunoașterea granițelor existente printr-un edict pan-european, pentru a le extrage conținutul lor național de stat, și formarea Uniunii vamale pan-europene, pentru a le lipsi de semnificația lor economică. Împărțasea, astfel, convingerea că odată cu acceptarea acestor propuneri vizând transformarea granițelor de stat în simple granițe regionale, urmau să dispară toate disputele teritoriale din Europa, ce puteau deveni motive pentru un nou război european.

O sută de ani în urmă, Kalergi ne vorbea despre frontierele *istorice* și despre *viitoare*le frontiere ale Europei. Un secol în urmă, odată cu dezlipirea Rusiei sovietice de la arealul larg al civilizației europene, granița răsăriteană a Europei s-a mișcat de pe munții Urali și ai Caucazului pe frontiera care separa „sistemul Sovietelor de democrația europeană”. Din nou, conchidea Kalergi, granița orientală a Europei este definită de politică. *„Cea de-a șasea Europă, arăta gânditorul de la Viena, se întinde spre Răsărit atât de departe cât de departe se întinde sistemul democratic”*. De dragul adevărului, trebuie să recunoaștem că el n-a exclus că într-o bună zi Rusia se va putea întoarce în Europa și atunci nu munții Urali, ci munții Altai vor delimita granița dintre Europa și Asia, iar Europa va ajunge până la Oceanul Pacific. La distanță de o sută de ani, istoria cu Rusia care s-a răsucit împotriva Europei se repetă, iar aceste predicții ale sale rămân, în faza traversată, inactuale.

În încheiere, nu putem să nu arătăm cum vedea Kalergi România întregită la 1918 în frontierele sale naturale și ce loc îi rezerva în marele său proiect pan-european. România era inclusă de Kalergi printre cele 26 de state membre ale Pan-Europei, cu care împărțasea aceleași valori democratice, angajamentul pentru pace și dezvoltare, vocația și identitatea europeană comună. Frontierele orientale ale Europei unite, o spune Kalergi în câteva rânduri, se întindeau de-a

lungul Nistrului românesc, iar Marile Puteri europene ar fi trebuit să-și asume răspunderea pentru securitatea acestui hotar civilizațional. Dar, cu regret, acest apel al marelui vizionar n-a ajuns până la urechile oamenilor de stat occidentali, care aveau alte priorități în acele vremuri.

Pentru vremurile de astăzi, când Pan-Europa lui Coudenhove-Kalergi a luat forma Uniunii Europene, cu 27 de state membre deja, este de reținut că el a pus la temeliile proiectului său asumarea democrației și a valorilor democratice. Din această perspectivă, nefiind și singura, de altfel, democratizarea periferiei orientale a Europei, care rămâne puternic divizată în continuare, ar trebui să conducă, conform cu paradigma pan-europeană a lui Kalergi, la extinderea proiectului actual european pe linia Nistrului de altă dată sau mult dincolo de el, cu Republica Moldova și Ucraina parte a familiei europene unite.

Nicolae Enciu*

GHEORGHE I. BRĂȚIANU DESPRE FRONTIERELE ISTORICE ALE MOLDOVEI ȘI LOCUL BASARABIEI ÎN CADRUL UNITĂȚII ROMÂNEȘTI**

(Continuare. A se vedea Prima parte în „Revista de Istorie a Moldovei”, nr. 1-2, 2023)

„Adevărul rămâne, indiferent de soarta celor care l-au servit”

Gheorghe I. Brătianu (1898-1953)

More than seven decades after his physical disappearance, Gheorghe I. Brătianu appears as one of the most talented and fruitful Romanian historians, a fact due to the thorough education he had since his early childhood, his versatile erudition, the accuracy of his work, and to his interpretative flexibility. All these exceptional qualities ensured him a place of first rank in Romanian and universal historiography, a prestige undisturbed by the inexorable passing of the years. He believed in historical truth and in the fact that it would win, regardless of the fate of those who served it. For the scholar Gheorghe I. Brătianu, son of Ion I.C. Brătianu and Princess Maria Moruzi Cuza, Great Romania was not a fleeting idea, but an ideal for which he fought with the strength of creative ideas, but also literally, weapons in hand. At the outbreak of the First World War, he volunteered and took part in the battles in the Trotuș valley (1917) and Bucovina (1918), being wounded twice. He also took part in the War for Reunification, taking part in the campaigns in Bukovina (1941) and Crimea (1942). As rightly appreciated by Acad. Șerban Papacostea (1993), „The action of Gh. I. Brătianu's was straightforwardly carried out in the direction of the broad national interest conceived in the spirit of tradition and the historical mission assumed by his family. The sense of duty, supported by this tradition, inspired both his strength to resist the temptations of power when it strayed from its traditional national purpose, the determination to expose his life on the battlefield when the supreme interests of the nation were at stake and, above all, the strength not to abdicate from the creed of his life when he had to pay for this act of fidelity at the cost of his existence”.

Keywords: Gheorghe I. Brătianu, historical truth, historical borders, national unity, Greater Romania, Bessarabia, liberalism.

* Nicolae Enciu, doctor habilitat în istorie, cercetător științific principal la Institutul de Istorie al USM.

** Textul reprezintă Studiul introductiv la volumul: Gheorghe I. Brătianu, *Basarabia: drepturi naționale și istorice*, Editura Știința, Chișinău, 2023, p. 5-48.

„Datoria noastră este să combatem minciuna cu toată puterea, cu toată convingerea noastră, oricum, oriunde și oricând”

A doua zi după ce, la 28 mai 1942, plenul Academiei Române susținuse propunerea ca Gheorghe I. Brătianu să devină membru activ în locul rămas vacant prin moartea lui Nicolae Iorga, președintele Academiei, Ion Simionescu, l-a avertizat că ocuparea locului lui Iorga nu este numai „o deosebită cinste”, ci și „o grea sarcină morală”¹. Deplin conștient de acea îndatorire, proaspătul academician a confirmat, prin întreaga sa activitate, încrederea acordată de înaltul for științific, angajându-se să lupte în continuare „din toate puterile”, pentru „unitatea deplină a întregului neam românesc”².

Profund afectat de rapturile teritoriale suferite de țara sa și de brutalitățile și deportările la care au fost supuși românii în zonele anexate în 1940, Gheorghe I. Brătianu a elaborat o suită de lucrări, traduse în limbi de circulație, în care denunța inechitățile suferite și, pe de altă parte, încerca să însușească curaj conaționalilor, prin evocarea momentelor dificile pe care strămoșii lor le-au depășit prin voință și tenacitate de-a lungul veacurilor³.

Experiența „celor mai negre zile ale istoriei noastre”, când s-a văzut nu numai „pământul nostru sfâșiat”, ci și „milioane de români azvârliți iarăși în robie străină, oastea țării constrânsă, împotriva voinței ei îndârjite, să părăsească fără luptă hotarul ce se pregătea să-l apere”, este evocat de istoricul Gheorghe I. Brătianu ca suport moral pentru depășirea încercărilor dramatice ale momentului. „Întorcându-ne la izvorul pururea limpede al istoriei naționale, să știm să culegem din experiența îndelungatelor veacuri de încercări, de năpastă și de suferință ale strămoșilor, încrederea lor statornică și senină în menirea și puterile acestui neam, care i-a deprins să privească totdeauna dincolo de greutatea și primejdiile clipei, și să-și asigure astfel temeinica așezare a viitorului”⁴.

Pornind de la ideea că „nimic nu este pierdut, cât timp păstrăm, neînduplecată și neștirbită, conștiința legăturii veșnice dintre acest neam și pământul său, cât timp se va găsi un glas, fie ca expresiune a consensului obștesc, fie ca manifestare hotărâtă a unui sacrificiu izolat, care să revendice cu tărie, în fața națiunii și a istoriei, drepturile ce nu se pot perima, pe care împrejurările potrivnice le pot acoperi vremelnice, fără a împiedica însă triumful unei justiții care întârzie adesea, dar nu lipsește niciodată”, în decurs de numai câțiva ani, Gheorghe I. Brătianu va publica în diferite limbi de circulație internațională mai multe lucrări de mare valoare, pledând în fața opiniei publice românești și internaționale pentru

¹ Victor Spinei, *Gheorghe I. Brătianu între vocația istoriei și tentația vieții politice*, în „Confluente istoriografice românești și europene. 90 de ani de la nașterea istoricului Gheorghe I. Brătianu”. Coord.: Victor Spinei, Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, 1988, p. 333-334.

² *Ibidem*, p. 334.

³ *Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc*. Coordonatori: Victor Spinei, Dorina N. Russu. Vol. I, Editura Karl A. Romstorfer a Muzeului Național al Bucovinei, Suceava, 2011, p. 340.

⁴ Gheorghe I. Brătianu, *Mihail Kogălniceanu*, București, 1944, p. 45.

drepturile istorice ale României asupra teritoriilor răpite și dezvăluie fragilitatea „argumentelor” ideologilor iredentismului⁵.

Între aceste lucrări, „*Origines et formation de l'unité roumaine*” (1943)⁶ ocupă un loc deosebit prin faptul că a cuprins prelegerile ținute de reputatul istoric la Școala Superioară de Război din București în luna februarie 1942, în Aula Magna a actualei Universități Naționale de Apărare „Carol I” din Șoseaua Pandurilor. Cele șase prelegeri ale cursului „Originile și formarea unității românești” – 1. Înțelesul unității românești și spațiul ei; 2. Continuitatea românească și temeiurile ei; 3. Originile statelor românești; 4. Formarea statelor românești și misiunea lor istorică; 5. Desmembrări teritoriale și unitate spirituală; 6. Etapele unității politice, – au stat la baza volumului omonim, apărut inițial în limba franceză⁷ și difuzat inclusiv peste hotare cu hărți și ilustrații în interior.

Așa cum tradiția de a conferenția la Școala Superioară de Război pe teme majore de istorie națională și universală fusese inaugurată încă din 1889 de Bogdan Petriceicu Hasdeu și continuată vreme de peste treizeci de ani, până la moartea sa martirică, de către marele savant Nicolae Iorga, Gheorghe I. Brătianu se întreba, pe drept cuvânt, în fața ofițerilor-studenți la prima sa prelegere: „Despre ce v-ar fi vorbit Nicolae Iorga, dacă i-ar fi fost dat să rămână în viață și să vă vorbească mai departe de la această catedră?”. Iar răspunsul său univoc a fost că, „dacă ar fi trăit, tot aceeași temă ar fi ales-o, - „Originile și formarea unității românești”, - poate cu un alt titlu, dar în orice caz, conținutul gândirii sale ar fi fost același, pentru că împrejurările în mijlocul cărora se desfășoară acest curs, l-ar fi determinat desigur și pe el să aleagă același subiect al conferințelor sale”⁸.

Prezentate ofițerilor-studenți ai Școlii Superioare de Război în zilele de 3, 4, 10, 11, 17 și 18 februarie 1942, cele șase prelegeri ale profesorului universitar Gheorghe I. Brătianu și-au păstrat nealterată întreaga actualitate și prospețime a ideilor expuse, în pofida celor peste opt decenii distanță. Așa cum le vorbea ofițerilor-studenți în februarie 1942, abia reveniți, ca și prof. Gh. I. Brătianu, de pe front: „Sângele vărsat pe pământul Basarabiei n-a fost în zadar și recucerirea ei cu forța armelor de către oștirea noastră înseamnă un temei mai puternic, decât

⁵ Victor Spinei, *Gheorghe I. Brătianu între vocația istoriei și tentația vieții politice, în Confluente istoriografice românești și europene. 90 de ani de la nașterea istoricului Gheorghe I. Brătianu*. Coord.: Victor Spinei, Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, 1988, p. 322.

⁶ Georges I. Bratianu, *Origines et formation de l'unité roumaine*, Institut d'histoire universelle, Bucarest, 1943, 359 p. Ediția princeps a volumului: Gheorghe I. Brătianu, *Originile și formarea unității românești. Prelegeri ținute la Școala Superioară de Război*, Tipografia Școlii Superioare de Război, București, 1942, 108 p.

⁷ Ediția a doua a lucrării, îngrijită de colonel Aurel Pentelescu și lt.-col. Petre Otu, a fost realizată în 1994: Gheorghe I. Brătianu, *Originile și formarea unității românești. Prelegeri ținute la Școala Superioară de Război*. Ed. a II-a, Editura Academiei de Înalte Studii Militare, București, 1994, 226 p.

⁸ Gheorghe I. Brătianu, *Originile și formarea unității românești. Prelegeri ținute la Școala Superioară de Război*. Ed. a II-a, Editura Academiei de Înalte Studii Militare, București, 1994, p. 10-11.

chiar împrejurările care ne-au adus unirea din 1918. Această unitate a neamului nostru se poate considera definitiv întemeiată, de vreme ce ea reprezintă factorul fără de care nici un neam nu poate trăi: conștiința morală de a fi o națiune, întemeiată pe această unitate. Atâta vreme cât această conștiință morală va trăi în noi, nu avem de ce să ne temem”⁹.

Cu referire la problematica interfluviului pruto-nistean elaborată în anii războiului mondial, prima în ordinea cronologică a elaborării lor, a fost „La Moldavie et ses frontières historiques”¹⁰, apărută în 1940, cu o nouă ediție în 1941 și cu traduceri a ambelor ediții în limbile germană și italiană.

Studiul a fost scris în „anul de urgență și de cumplită umilință, 1940” (Gh. I. Brătianu), când granițele României au fost încălcate, iar trupul i-a fost sfâșiat. Referindu-se la consecințele primului an de stăpânire bolșevică a Basarabiei, autorii unui volum editat în 1942 sub egida Guvernământului Basarabiei menționau, pe bună dreptate, că „a fost o experiență dureroasă, plină de jertfe și, poate, cea mai grea din lungul șir de încercări, pe care a avut să le îndure poporul nostru basarabean în cursul dramaticei lui dezvoltări istorice”¹¹. Aceasta deoarece, în timp ce în cei 22 de ani de administrație românească așezările tradiționale ale populației Basarabiei au fost Familia, Școala, Graiul, Biserica, Credința, Proprietatea, cu instalarea regimului bolșevic, „toate au rămas departe de rosturile lor firești și au fost întrebuințate numai ca instrumente pentru realizarea structurii comuniste a Provinciei, dărâmând proprietatea și credința și etatizând totul”¹².

Însă regimul comunist sovietic a produs în primul an de ocupație a Basarabiei nu numai grave consecințe politice, social-economice și spirituale, ci i-a afectat profund însăși ființa acesteia¹³.

Așa cum se știe, pe durata întregii perioade interbelice, obiectivul declarat al URSS în problema basarabeană a constat în sovietizarea acesteia, urmând a fi realizată prin „unirea Basarabiei Sovietice cu Republica Autonomă Sovietică Socialistă Moldovenească și prin ea – cu URSS”. Un proiect identic al preconizatei Republici Sovietice Socialiste Moldovenești a fi reconfirmat inclusiv de ziarul „Pravda” din 11 iulie 1940, care relatează că „suprafața viitoare RSS Moldovenești va fi de peste 50 mii km²”, iar populația ei – „de peste 3.700.000 de oameni”¹⁴. RSS

⁹ Ibidem, p. 123-124.

¹⁰ Gheorghe I. Brătianu, *La Moldavie et ses frontières historiques*, Institut des Sciences Morales et Politiques, Bucarest, 1940, 42 pages, avec une carte.

¹¹ *Basarabia: Un an de muncă românească*, Guvernământul Basarabiei, Chișinău, 1942, p. 43.

¹² Ibidem.

¹³ Nicolae Enciu, *Românii din Basarabia. O perspectivă geoistorică asupra identității naționale a românilor din Moldova de Est (de la inventarea termenului „Basarabia” până la crearea RSS Moldovenești)*, în „Cine sunt românii? Perspective asupra identității naționale”. Coord.: Vasile Boari, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2019, p. 102-130.

¹⁴ Nicolae Enciu, *În componența României Întregite. Basarabia și basarabenii de la Marea Unire la notele ultimative sovietice*, Editura Academiei Române, Muzeul Brăilei „Carol I”, Editura Istros, București – Brăila, 2018, p. 400-405.

Moldovenească, promitea același organ central al PC(b) din întreaga Uniune, „va deveni un stat cu un teritoriu mai mare decât unele țări europene ca Belgia, Olanda, Elveția”.

Așadar, proiectul viitoarei RSS Moldovenești descris în ziarul „Pravda” se încadra perfect în formula anterioară a Kremlinului de „unire a Basarabiei cu RASSM”, deoarece teritoriul Basarabiei interbelice (44.422 km²) și cel al RASSM de până la 28 iunie 1940 (8.500 km²) alcătuiau împreună 52.922 km², iar populația RASSM (599.156 locuitori către anul 1940) sumată la populația Basarabiei de 3.191.016 locuitori la finele anului 1939, constituia un total de 3.790.172 de locuitori¹⁵.

Evenimentele imediat următoare au arătat însă cu toată claritatea, că promisiunile Kremlinului nu coincid neapărat și întotdeauna cu acțiunile sale pe plan politic. În ședința Sovietului Suprem al URSS din 1 august 1940, V. Molotov a declarat că, în legătură cu „alipirea” Basarabiei și Bucovinei de Nord, „frontiera Uniunii Sovietice s-a deplasat spre apus și a ajuns la Dunăre”¹⁶, ceea ce însemna că, pentru moment, poftele teritoriale ale Kremlinului constând în extinderea spațiului geopolitic asiatic în detrimentul celui european, - prin înglobarea marginii de răsărit a României cuprinse între patruleterul Cernăuți, Hotin, Reni și Cetatea Albă¹⁷, - fuseseră satisfăcute. Cât privește organizarea concretă a noilor achiziții teritoriale în perimetrul imperiului sovietic, problema respectivă a preocupat într-o măsură mai redusă conducerea de la Kremlin, procedându-se însă neapărat în spiritul politicii comune oricărui imperiu – *divide et impera*¹⁸.

În consecință, Legea URSS „Cu privire la formarea Republicii Sovietice Socialiste Moldovenești” din 2 august 1940 reflecta deja o nouă viziune a Kremlinului asupra configurației celei de-a 13-a republici unionale, stipulând doar „reunirea populației moldovenești din Basarabia cu populația moldovenească din RASS Moldovenească”¹⁹. Într-o atare formulă, în componența RSS Moldovenești rămăneau doar orașele Tiraspol și Grigoriopol, raioanele Dubăsari, Camenca, Râbnita, Slobozia și Tiraspol ale Republicii Autonome Sovietice Socialiste Moldovenești, orașul Chișinău și județele Bălți, Bender, Chișinău, Cahul, Orhei și Soroca ale Basarabiei. Astfel a înțeles Kremlinul să vină „în întâmpinarea doleanțelor oamenilor muncii din Basarabia” și ale „oamenilor muncii din RASSM”.

¹⁵ Nicolae Enciu, *Scurtă istorie a Moldovei de Est: de la inventarea Basarabiei și până la Conferința de la Paris (1946-1947)*, în „Basarabia 1812-1947. Oameni, locuri, frontiere”, Muzeul Național de Istorie a României, Institutul Cultural Român, București, 2012, p. 30-31.

¹⁶ *Седьмая сессия Верховного Совета СССР. 1-7 августа 1940 г.: Стенографический отчет*. Москва: Издание Верховного Совета СССР, 1940. С. 22-32.

¹⁷ Vezi: Simion Mehedinți, *Frumtaria României spre Răsărit*, în „Revista Fundațiilor Regale”, an. VIII, nr. 8-9, 1941, p. 258-259.

¹⁸ *Sub povara graniței imperiale*, Editura Recif, București, 1993, p. 36.

¹⁹ *Седьмая сессия Верховного Совета СССР. 1-7 августа 1940 г.: Стенографический отчет*. Москва: Издание Верховного Совета СССР, 1940. С. 60-61; A.N.R.M., Fond 2948, inv. 1, dosar 10, fila 5.

Așa cum atestă documentele recent publicate, conducerea Ucrainei sovietice în persoana președintelui Prezidiului Sovietului Suprem al RSS Ucrainene M.S. Greciuha, susținut de N.S. Hrușciiov, a profitat din plin de situația creată, obținând de la Stalin „dreptul de proiectare a frontierei de stat a RSSM”²⁰. Ca urmare a acelei situații, sesiunea a VII-a a Sovietului Suprem al URSS a examinat – până la adoptarea legii „Cu privire la formarea RSS Moldovenești” – problema „Cu privire la constituirea RSSM și includerea nordului Bucovinei și a județelor Hotin, Akkerman și Ismail ale Basarabiei în componența RSS Ucrainene”, Ucraina obținând, astfel, județele românești Hotin, Cetatea Albă și Ismail cu o populație de 959.115 oameni, din care 272.314 (28,4 %) erau români, iar ucrainenii constituind doar 244.017 (25,4 %) persoane²¹.

Pentru a-și atinge scopurile expansioniste, conducerea bolșevică a Ucrainei – cu acordul celei de la Moscova – a recurs la falsuri grosolane. Astfel, referindu-se la județul Ismail, președintele Prezidiului Sovietului Suprem al Ucrainei, M.S. Greciuha, afirma că 33,3 % din populație era alcătuită din bulgari și găgăuzi care, „fiind triburi slave”, aveau mai multe lucruri comune în privința modului de viață cu ucrainenii decât cu moldovenii²². La nord, ca și la sud, hotarul a fost tras în mod arbitrar, fără a se ține cont de structura etnică a teritoriilor, iar 8 raioane din componența fostei RASSM, populate preponderent cu români, au fost trecute fără nicio justificare în componența Ucrainei sovietice.

Este adevărat că, în perioada în care au lucrat comisiile Prezidiului Sovietului Suprem al RSSU și Prezidiului Sovietului Suprem al RSSM în vederea pregătirii materialelor pentru fixarea hotarelor moldo-ucrainene (2 august – 4 noiembrie 1940), s-a reușit o anumită „îndreptare” a acestora, prin recuperarea câtorva localități care, conform Legii „Cu privire la formarea RSS Moldovenești” erau atribuite Ucrainei²³. Nu era însă decât o amară consolare, deoarece Decretul Prezidiului Sovietului Suprem al URSS din 4 noiembrie 1940 „Cu privire la stabilirea graniței între RSS Ucraineană și RSS Moldovenească”²⁴ a dat o totală satisfacție pretențiilor teritoriale ale Ucrainei, oficializând spargerea integrității Basarabiei.

Ca urmare, în componența Moldovei sovietice a rămas o suprafață de numai 33,7 mii km² față de 44,4 mii km² pe care a avut-o în perioada interbelică și o populație de 2.467.700 locuitori față de 3.700.000 cât i s-a promis inițial.

²⁰ Anton Moraru, *Contribuții la istoria formării RSS Moldovenești*, în „Basarabia: 1940”. Red.-alc. L. Bulat, Editura „Cartea Moldovenească”, Chișinău, 1991, p. 170-171.

²¹ Nicolae Enciu, *Scurtă istorie a Moldovei de Est: de la inventarea Basarabiei și până la Conferința de la Paris (1946-1947)*, în „Basarabia 1812-1947. Oameni, locuri, frontiere”, Muzeul Național de Istorie a României, Institutul Cultural Român, București, 2012, p. 31.

²² Anatol Petrencu, *România și Basarabia în anii celui de-al doilea război mondial*, Editura Epigraf, Chișinău, 1999, p. 37-38.

²³ А.М. Лазарев. *Молдавская советская государственность и бессарабский вопрос*. Кишинёв: «Карта Молдовеняскэ», 1974. С. 582.

²⁴ Valeriu Pasat, *RSS Moldovenească în epoca stalinistă (1940-1953)*, Editura Cartier, Chișinău, 2011, p. 28.

Profund indignat și îngrijorat de acea dramatică trunchiere a teritoriului și populației Basarabiei istorice, de insinuările că Basarabia, „populată în majoritate de ucraineni”, ar fi aparținut de secole Ucrainei, că moldovenii ar fi fost „o populație slavă” și, în consecință, ar fi avut aceeași origine cu rușii și ucrainenii, doar că vorbesc un dialect înrudit cu româna²⁵, Gh. I. Brătianu și-a propus să clarifice neîntârziat, în acea „scurtă schiță de geografie istorică”, toate confuziile induse de propaganda sovietică auditoriului neinformați, explicând exact sensul numelui Moldova din punct de vedere geografic și istoric, precum și să definească hotarele ținutului pe care-l denuște.

Așa cum menționează Gh. I. Brătianu, tendințele respective ale reprezentanților regimului sovietic de falsificare a istoriei românilor nu erau o noutate istoriografică, aceștia reluând teorii mai vechi ale imperialismului țarist. În mod special, istoricul se referă la lucrările lui P.N. Batiușkov²⁶ și Alexie Nako²⁷ despre Basarabia, inclusiv, mai aproape de evenimentele din iunie 1940, la studiile lui Iacob Bromberg asupra toponimiei și istoriei regiunilor Dunării de Jos, publicate în „Byzantion” (1937-1938)²⁸.

Nominalizarea celor trei autori nu a fost întâmplătoare. În primul caz, consecințele de durată, în plan istoriografic și identitar, ale anexării Basarabiei de către Imperiul Rus au fost expuse cu maximă claritate în lucrarea cunoscutului istoric rus P.N. Batiușkov, „Descrierea istorică a Basarabiei” (1892), în care se pretindea că Basarabia ar fi fost „un fel de zonă de interferență între poporul rus și cel românesc” și în această calitate a ei, atât un popor cât și celălalt, în persoana istoricilor și a cercetătorilor de antichități, „se consideră în egală măsură locuitori băștinași, din cele mai vechi timpuri, ai acestei țări, pretinzând aceleași drepturi istorice”²⁹. Concretizându-și teza respectivă, P.N. Batiușkov menționa că „unii savanți români și patrioți ai acestui neam continuau chiar la sfârșitul secolului al XIX-lea să considere Basarabia parte integrantă a teritoriului românesc, ruptă din trupul Principatului Moldovei în 1812 și încercând să-și afirme drepturile nu

²⁵ A se vedea: *Советская Бессарабия и Советская Буковина*. Москва: ГИПЛ, 1940, 32с.; *Бессарабия и Северная Буковина*. Под ред. акад. Н.С. Державина, чл.-корр. АН Д.К. Зеленина, проф. М.И. Артамонова. Альбом. Ленинград: Издание Госмузея этнографии, 1940, 18 таблиц; *Бессарабия. Военно-географический справочник*. Москва: Оперативное управление генштаба Красной Армии, 1940 / Для служебного пользования, 134 с. ș.a.

²⁶ П.Н. Батиушков. *Бессарабия. Историческое описание*. С.-Петербург: Типография «Общественная польза», 1892. С. 1.

²⁷ А. Накко. *Бессарабская область в историческом, экономическом и статистическом отношении*. Кишинев, 1879 (Manuscris păstrat în fondul de manuscrise al Bibliotecii Universității de Stat din Odesa).

²⁸ A se vedea: N. Bănescu (membru al Academiei Române), *Maurocastrum – Mo(n)castro – Ceta-tea-Albă*. Comunicare făcută în ședința de la 13 octombrie 1939, în Academia Română, în „Memoriile Secțiunii Istorice”, seria III, Tomul XXII, memoriul 6, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, București, 1939, 16p.

²⁹ П.Н. Батиушков. *Бессарабия. Историческое описание*. С.-Петербург: Типография «Общественная польза», 1892. С. 1.

numai în temeiul structurii ei etnografice, ci și în cel al apartenenței populației la comunitatea românească, care ar fi apărut aici cu mult înaintea celei rusești. De cealaltă parte, istoricii ruși încercau să-și afirme aceleași drepturi, demonstrând primordialitatea populației slavo-rusești asupra aceluiași teritoriu³⁰.

Celui de-al doilea autor, Alexie Nako (1832 – 1915, Odesa), un cunoscut scriitor român basarabean născut în localitatea Bălănești din Nisporeni, îi aparține o încercare de sinteză a istoriei Basarabiei din cele mai vechi timpuri, în limba rusă³¹. Aflată în prezent în fondul de manuscrise al Bibliotecii Universității de Stat din Odesa, valoarea lucrării lui A. Nako este considerabil afectată și diminuată de expunerea tendențioasă a autorului, care a contestat latinitatea populației Basarabiei. Implicat plenar în disputa în jurul apartenenței Basarabiei la spațiul românesc de cultură și civilizație sau la cel slav, A. Nako, la fel ca majoritatea istoricilor ruși, adepți ai curentului slavofil, a încercat să demonstreze cu orice preț apartenența Basarabiei la pretinsa „lume slavă”, falsificând, în acest scop, statisticele și manipulând mărturiile istorice.

În sfârșit, cel de-al treilea autor era un fost basarabean, emigrat în SUA, la New York, care „își făcu deodată apariția în arena științei printr-o serie de articole publicate în «Byzantion», pe un ton care a uimit lumea științifică și cu o tendință, pe care a ținut s-o proclame mai dinainte, prin o îndârjită corespondență cu savanți din mai multe țări”, cu scopul mărturisit „de a dovedi că Basarabia, ba chiar întreaga Moldovă, fusese o «țară rusească», leagănul însuși al neamurilor slave”, articolele sale ocupându-se preponderent de toponimia localităților românești de la gurile Dunării și Marea Neagră³².

Polemizând cu respectivii autori, Gheorghe I. Brătianu pornește de la adevărul că destinul istoric al oricărei țări depinde de poziția sa geografică³³. Din acest punct de vedere, Moldova constituie zona orientală a regiunii carpatice și dunărene. Și dacă despre pământul Egiptului se spune că este un dar al Nilului, despre Moldova se poate spune că este o creație născută din prelungirea naturală a muntelui, numai sudul Basarabiei reprezentând o continuare a stepei. Aceste date geografice, în opinia lui Gh. I. Brătianu, sunt determinante pentru două aspecte ale acestei regiuni. Pe de o parte, centrul său natural, militar și politic se găsește în munții Bucovinei la originea celor trei văi paralele care-i străbat teritoriul de la nord la sud, - cea a Nistrului și cele ale Siretului și Prutului, afluenți ai Dunării,

³⁰ *Ibidem*, p. 1-2.

³¹ A. Накко. Бессарабская область в историческом, экономическом и статистическом отношении. Кишинёв, 1879 (Manuscris păstrat în fondul de manuscrise al Bibliotecii Universității de Stat din Odesa).

³² N. Bănescu (membru al Academiei Române), *Maurocastrum – Mo(n)castro – Cetatea-Albă*. Comunicare făcută în ședința de la 13 octombrie 1939, în Academia Română. În „Memoriile Secțiunii Istorice”, seria III, Tomul XXII, memoriul 6, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, București, 1939, p. 1-2.

³³ Gheorghe I. Brătianu, *La Moldavie et ses frontières historiques*. Avec quatre planches et une carte. Édition augmentée par Florin Rotaru, Imprimerie Semne, Bucarest, 1995, p. 90.

care au ca punct de plecare Galiția, - la care se adaugă și valea Moldovei, afluent al Siretului, de unde provine și numele țării. Pe de altă parte, deschiderea spre stepă atrage invadatorii, „care vin unii după alții, fără să-și oprească prea mult înaintarea lor spre sud-vest”.

În așa mod, conchide Gh. I. Brătianu, fondul permanent, fundalul stabil al istoriei Moldovei este legat de evoluția regiunilor carpatice și dunărene, trebuind, în schimb, să suporte ca pe o adevărată fatalitate, invaziile periodice venite din stepă.

Analizând fluxul și refluxul migrațiilor produse pe acest teritoriu de-a lungul istoriei sale, autorul ajunge la importante concluzii referitoare la locul Moldovei în cadrul unității românești. Constată că pe parcursul a cinci secole (1359-1859) care delimitează cu riguroasă exactitate cronologică existența sa de stat independent, Moldova nu și-a urmat doar propriul destin, nu și-a limitat eforturile să creeze și să reconstituie unitatea provinciei sale, în afara evenimentelor istoriei europene a timpurilor moderne. Asemeni Piemontului în istoria Italiei, sau a Prusiei în unitatea germană, adevăratul destin al Moldovei a tins mereu să-și depășească propriile limite și, de aceea, subliniază Gh. I. Brătianu, ar fi fals din punct de vedere istoric, să se rețină din trecutul său doar elementul local.

Desigur, Moldova este cea care a dat un secol – al XV-lea - de importantă istorie politică și militară, secol ce a fost al lui Ștefan cel Mare, cu toată strălucirea artei sale originale, dovadă a unui culturi și chiar a unei civilizații originale, realizând, prin arhitectura zveltă a bisericilor ei, cea mai armonioasă sinteză între Orient și Occident, între bizantin și gotic³⁴.

În același timp, menționează Gh. I. Brătianu, unitatea politică românească n-ar fi fost posibilă fără sacrificarea particularităților, drepturilor și tradițiilor locale. Prințul care a realizat Unirea a fost moldovean, însă capitala sa a fost stabilită, în cele din urmă, la București și nu la Iași. În așa mod, Moldova unirii din 1859 a pregătit unirea din 1918.

Concluzia formulată de Gheorghe I. Brătianu este de o actualitate perenă: dacă este adevărat că unitatea moldovenească este înscrisă în însăși alcătuirea ei geografică, la fel de adevărat este și faptul că ea s-a dezvoltat și a trăit numai în funcție de unitatea poporului român în întregul lui³⁵.

Același subiect a fost dezvoltat de autor în conferința din 28 noiembrie 1941, susținută în ciclul Universității Libere³⁶. A vorbit despre Moldova, în ziua destinată ciclului de prelegeri despre Unire, considerând că ambele subiecte se confundă, că oarecum se contopesc, pentru că „parcurgând cât de vag și de repede trecutul Moldovei și mai ales trecutul ei recent, nu putem să nu ne convingem că

³⁴ *Ibidem*, p. 103.

³⁵ *Ibidem*, p. 105.

³⁶ Gheorghe I. Brătianu, *Moldova*. Conferință în ciclul Universității Libere, 28 noiembrie 1941, în: Gheorghe I. Brătianu, „Cuvinte către români. Zece conferințe și prelegeri”. Ediție, studiu introductiv, note și indice de Ion Toderașcu, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 1996, p. 120-148.

ea constituie un factor esențial și o piatră de temelie a unirii românilor, a tuturor unirilor românești³⁷.

În opinia lui Gh. I. Brătianu, există două modalități esențiale de înțelegere și de interpretare a subiectului privind Moldova. Prima modalitate ar fi mai degrabă o evocare cu caracter politic și sentimental: pentru toți cei în sufletul cărora vibrează aceeași căldură, aceeași dragoste pentru Moldova, ea poate fi privită „din lunca Mirceștilor lui Alecsandri de sub teiul lui Eminescu, împreună cu Sadoveanu cum «Venea o moară pe Siret», sau să ne urcăm cu Ion Pillat pe dealurile lungi ale Miorcanilor”³⁸. Cum însă rostul acelor vremuri era altul, după cum alta era și porunca împrejurărilor, „mai ales un război ca acesta care ne cere totul pentru că se dă pentru tot, pentru ființa însăși a pământului și a sufletului românesc”, autorul a ales să omită evocările literare și să examineze, în schimb, realități mult mai poruncitoare, mult mai aspre, anume realități geografice și istorice care se leagă de numele Moldovei. A tratat în mod special modalitatea în care Moldova este privită de alții și, mai ales, „cum o privesc aceia care de trei ori în cursul unui veac au încercat s-o smulgă total sau în parte, cum se oglindește această problemă în gândirea lor, cum formulează punctul lor de vedere asupra acestui ținut, pe care noi îl integrăm în sufletul și în pământul românesc”³⁹.

Documentându-se suplimentar asupra punctului de vedere rusesc / sovietic în această privință, Gh. I. Brătianu invocă în mod special articolul lui N. Narțov⁴⁰ „Destinele istorice ale Basarabiei și Moldovei”, apărut în toamna anului 1940 în revista „Istoricul marxist”⁴¹. Având aspectul unei „aparente priviri științifice și obiective”, articolul lui N. Narțov conținea, în realitate, „o descriere paralelă a destinului nefericitei Basarabii”, prezentând și pretinzând drept „legitime” revendicările rusești / sovietice „nu numai asupra Basarabiei, ci și asupra Moldovei la Rusia”⁴².

Aceleași împrejurări erau descrise în termeni asemănători și în alte publicații oficiale sovietice, - cum ar fi „Almanahul sovietic”, bunăoară, - care califica Basarabia străvechi teritoriu al Rusiei, iar „în anul 1918 România, folosind slăbiciunea militară de atunci a Uniunii Sovietice (Rusia) a luat prin violență Basarabia”⁴³.

³⁷ *Ibidem*, p. 121.

³⁸ *Ibidem*, p. 122.

³⁹ *Ibidem*, p. 122-123.

⁴⁰ Narțov, Naum (1894-?), istoric, doctor habilitat în istorie, profesor (1945). Și-a început activitatea pedagogică la instituțiile preuniversitare din Ananiev și Balta (1910-1930), continuând mai apoi la Institutul Pedagogic din Tiraspol (1930-1940). Devine colaborator la Institutul de Istorie al Academiei de Științe a URSS (1941-1944), profesor și șef de catedră la Institutul Pedagogic din Chișinău (din 1945), colaborator științific (din 1946) la Institutul de Istorie, Limbă și Literatură, colaborator științific superior (1958-1960) la Institutul de Istorie al Bazei / Filialei Academiei de Științe a URSS. (*Enciclopedia Sovietică Moldovenească*. Vol. 4, Chișinău, 1974, p. 463).

⁴¹ Н. Нарцов. *Исторические судьбы Бессарабии и Молдовы. Краткий очерк* // Историк-марксист, Nr. 9 (085), 1940, p. 85-98.

⁴² Gheorghe I. Brătianu, *Moldova*. p. 124.

⁴³ A se vedea: *Бессарабия и Северная Буковина*. Под ред. акад. Н.С. Державина, чл.-корр. АН Д.К. Зеленина, проф. М.И. Артамонова. Альбом. Ленинград: Издание Госмузея этнографии, 1940, 18 таблиц.

Gheorghe I. Brătianu nu a trecut cu vederea nici pretinsa „moștenire culturală a norodului moldovenesc”, invocată în articolul de fond „Ortografia nouă a limbii românești”, publicat în numărul din 8 iunie 1940 al ziarului „Moldova socialistă”. Apreciază drept pură propagandă în stil sovietic afirmația hilară cum că „ocupanții români au dăunat mult desfășurării culturii moldovenești, au introdus cu de-a sila în Basarabia șrifțul latin, au românizat limba moldovenească”, invocată doar pentru justificarea trecerii forțate a „scrierii moldovenești la șrifțul rus”, acțiune ce urmărea „să apropie norodul moldovenesc de noroadale frățești ale marelui Uniunii Sovietice”⁴⁴.

Dar nu era numai atât: „Toate acestea erau doar etapele unei expansiuni mult mai mari care nu se opreau nici în Basarabia, nici în Bucovina și nici în Moldova și care trebuia să se reverse peste întregul pământ românesc, peste toată Europa, constituind astfel cea mai mare primejdie care s-ar fi vărsat vreodată în vremurile frământate ale dezvoltării noastre naționale”⁴⁵.

„Problema Basarabiei nu este numai de interes local, specific românesc, ci o problemă europeană”

În sfârșit, componenta centrală a ediției de față - sinteza de istorie a Basarabiei editată în limba franceză, „La Bessarabie. Droits nationaux et historiques”, – a fost realizată de istoricul Gheorghe I. Brătianu în 1943, în limba franceză pentru a fi accesibilă opiniei publice internaționale⁴⁶, și reeditată la București în 1995 în limba română⁴⁷. De-a lungul întregii perioade postbelice, lucrarea lui Gheorghe I. Brătianu „La Bessarabie. Droits nationaux et historiques”, a făcut parte din categoria celor aproximativ 40.000 de cărți interzise de cenzura comunistă, reintegrarea în circuitul științific devenind posibilă abia în ultimele decenii, dovedindu-se una dintre cele mai valoroase lucrări dedicate Basarabiei.

Dedicată memoriei ofițerilor și soldaților români ai Diviziei a VIII-a și a Corpului de cavalerie căzuți pentru eliberarea Bucovinei și a Basarabiei în lunile iunie și iulie 1941, lucrarea lui Gh. I. Brătianu „La Bessarabie. Droits nationaux et historiques”, prin varietatea, calitatea și numărul impresionant al surselor documentare și istoriografice utilizate, prin structura originală, stilul academic și acuratețea analizei procesului istoric se situează în rândul celor mai reușite și originale sinteze de istorie a Basarabiei, în special a problemei „atât de controversate dar, în același timp, foarte puțin cunoscute de publicul european sau de cel de peste ocean, cum este problema Basarabiei”⁴⁸.

⁴⁴ Gheorghe I. Brătianu, *Moldova*. p. 126.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 127.

⁴⁶ G.I. Brătianu, *La Bessarabie. Droits nationaux et historiques*, Imprimeria Națională, București, 1943, 228p.

⁴⁷ Gheorghe I. Brătianu, *Basarabia. Drepturi naționale și istorice*. Ediție îngrijită de Florin Rotaru. Traducere: Ecaterina Holban, București, Editura Semne, 1995, 143p.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 3.

În chiar prefața lucrării, Gh. I. Brătianu menționează două modalități posibile de soluționare a problemei Basarabiei.

În vara anului 1940, întreaga Românie a trăit experiența inedită a modelului sovietic, când cuceritorul și-a impus cu brutalitate voința conform dreptului celui mai tare, astfel încât, dată fiind forța militară copleșitoare pusă în cumpănă⁴⁹, unica soluție salvatoare nu putea fi alta decât acceptarea pretențiilor teritoriale ale Kremlinului, menținându-se în continuare considerentul că partea de țară ocupată de URSS reprezenta „un teritoriu de istorie națională și de drept național” care, netăgăduit, „va fi reluat la cel dintâi prilej favorabil”⁵⁰. Exista, desigur, și opțiunea unei rezistențe armate în fața agresorului, care a fost cel mai bine exprimată de ministrul Ștefan Ciobanu: așa cum era greu de conceput ca o provincie „care din punct de vedere și istoric și ca structură etnografică este românească, să fie cedată fără nici un gest măcar de apărare Rușilor”, „decât să ne răsluiască țara, bucată cu bucată, mai bine să murim cu toții pentru un ideal al părinților noștri”⁵¹.

Totuși, exemplul Finlandei⁵², așa cum menționa Gh. I. Brătianu, arătase că „oricât de eroică ar fi rezistența unei țări mici, ea nu poate ține în șah, mult timp, un număr covârșitor de oameni și de materiale de război”. În consecință, pornind de la considerentul că principiul de drept și respectarea unității etnice și lingvistice își mai păstrau încă valabilitatea, singura opțiune realistă, cu sorți de izbândă, consta în a face cunoscut tuturor celor cărora, la încheierea ostilităților, le-ar fi revenit greaua sarcină de a reconstrui Europa și lumea, „interesul primordial al României pentru Basarabia și dreptul ei indiscutabil în această problemă”⁵³.

Pornind de la considerentul că din 22 iunie 1941, - cu angajarea României, alături de Germania, în războiul împotriva Uniunii Sovietice pentru recuperarea Basarabiei, nordului Bucovinei și ținutului Herța⁵⁴, - începuse un nou capitol în relațiile ruso-române, inclusiv în pretențiile de nenumărate ori enunțate de URSS de a-și recăpăta frontierele Rusiei țariste din 1914, sau pe cele din 1940, care nu lăsau nici un dubiu asupra intențiilor sale agresive și imperialiste, chiar dacă acele

⁴⁹ Conform datelor prezentate de generalii Florea Țenescu și Ioan Ilcuș în ședința Consiliului de Coroană din seara zilei de 27 iunie 1940, la aviație, raportul dintre România și URSS era de 0 la 5, iar, în ce privea forțele de infanterie, România dispunea de 40 de divizii, comparativ cu 141 divizii (URSS, Ungaria și Bulgaria laolaltă). (*Istoria românilor. Vol. VIII: România Întregită (1918-1940)*). Coord.: prof. univ., dr. Ioan Scurtu, Editura Enciclopedică, București, 2003, p. 572).

⁵⁰ Nicolae Iorga, *Adevărul asupra trecutului și prezentului Basarabiei*, Tipografia ziarului „Universul”, București, 1940, p. 78.

⁵¹ Radu Ștefan Vergatti, *Ștefan Ciobanu: un savant profesor luptător neînfricat pentru unirea Basarabiei cu Regatul României*, Editura Semne, București, 2018, p. 253-254.

⁵² A se vedea: Ion Șișcanu, *Relațiile sovieto-finlandeze (1918-1940)*, Institutul de Istorie, Universitatea de Stat „B.P. Hasdeu”, Cahul, 2018, 234 p.

⁵³ Gheorghe I. Brătianu, *Basarabia. Drepturi naționale și istorice*. Ediție îngrijită de Florin Rotaru. Traducere: Ecaterina Holban, București, Editura Semne, 1995, p. 3.

⁵⁴ A se vedea: *Istoria Basarabiei de la începuturi până în 2003*. Ediția a III-a, revăzută și adăugită. Coord.: Ioan Scurtu, Editura Institutului Cultural Român, București, 2003, p. 365-395.

revendicări erau incompatibile cu principiile Cartei Atlanticului din 14 august 1941, Gheorghe I. Brătianu și-a propus, în noua sa lucrare, o analiză aprofundată „a arsenalului sovieticilor de argumente referitoare la drepturile istorice și naționale pe care și le puteau pune în evidență în privința Basarabiei”⁵⁵. Potrivit autorului, se cerea o analiză specială și a teoriei „cel puțin stranii” de drept internațional, care considera că dreptul scris, în vigoare până la 1918, se baza pe tratatul din 1812, prin care Imperiul Otoman ceda Rusiei o provincie, din care, de fapt, nu deținea decât câteva cetăți. Aceeași teorie pretindea recunoașterea unei cedări acceptate în ultimatumul impus în 1940 României, în urma căruia ar fi fost restabilită suveranitatea Uniunii Sovietice, ceea ce ar fi însemnat că românii reveniți pe teritoriul Basarabiei după ofensiva din iunie – iulie 1941, ar fi fost aici „o autoritate de ocupație, într-un teritoriu cucerit prin forța armelor de la ruși”⁵⁶.

Toate acele teorii sovietice, menționa Gh. I. Brătianu, demonstau necesitatea obiectivă și stringentă de revenire la o analiză mai atentă a problemei basarabene, în special „în privința originii și sensului care trebuie să i se dea în istoria relațiilor dintre Rusia și România, chiar dacă anterior, istorici de mare valoare publicaseră voluminoase studii cu titlu asemănător”⁵⁷.

Structurată în cinci capitole, conform principiului cronologic, analiza drepturilor naționale și istorice românești asupra Basarabiei începe nu de la 1812, așa cum, până atunci, proceda în mod obișnuit majoritatea istoricilor, ci anume de la Tratatul ruso-moldovenesc din 1711. Așa cum pe bună dreptate menționează autorul, „istoria Basarabiei nu începe la 1812, așa cum ar vrea să ne convingă cei care invocă argumentele tezei rusești sau sovietice. Dacă pentru această afirmație controversată trebuie să avem la bază un tratat, nu este nevoie să ne întoarcem neapărat la 1812, ci la 1711, la recunoașterea categorică de către Rusia lui Petru cel Mare a drepturilor naționale și istorice ale Moldovei asupra întregului teritoriu cuprins între Prut, Dunăre și Nistru. (...) Problema Basarabiei nu este numai de interes local, specific românesc, ci o problemă europeană”⁵⁸.

Contracarând teza sovietică din notele ultimative din 26-28 iunie 1940 privind „unitatea seculară a Basarabiei, populată în principal cu ucraineni, cu Republica Sovietică Socialistă Ucraineană”, Gh. I. Brătianu reproduce punctele principale ale acordului încheiat de principele Moldovei, Dimitrie Cantemir, cu țarul Petru I, anunțat după intrarea trupelor rusești: țara Moldovei va avea frontieră pe Nistru și Bugeacul, cu toate fortărețele sale, va fi totdeauna al Moldovei; moscoviții nu vor lăsa soldați decât în cetăți până la organizarea orașului, iar apoi armata

⁵⁵ Gheorghe I. Brătianu, *Basarabia. Drepturi naționale și istorice*. Ediție îngrijită de Florin Rotaru. Traducere: Ecaterina Holban, București, Editura Semne, 1995, p. 5.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ A se vedea: Alexandru V. Boldur, *La Bessarabie et les relations russo-roumaines (la question bessarabienne et le droit internationale)*, Paris, 1927; Idem, *Istoria Basarabiei*, vol. I-II, Chișinău, 1938-1940.

⁵⁸ Gheorghe I. Brătianu, *Basarabia. Drepturi naționale și istorice...* p. 86, 89.

moscovită se va retrage⁵⁹. Proclamația lui Petru cel Mare adresată moldovenilor, conținea și ea aceleași asigurări, iar textul rusesc al tratatului făcea, la articolul XI, o precizare foarte importantă: „Frontierele Moldovei, în conformitate cu vechile sale drepturi, sunt cele formate din Nistru (Camenia, Bender cu teritoriul Bugeacului), Dunărea, Valahia, Transilvania și Polonia, după delimitarea care a fost făcută”⁶⁰.

În atare mod, conchide cu justificat temei Gh. I. Brătianu, având în vedere inclusiv existența unei hărți, - fiindcă la un desen de acest gen face referință textul, - tratatul ruso-moldovenesc din 13 aprilie 1711 nu este altceva decât o recunoaștere completă și solemnă a hotarelor istorice ale Moldovei.

În timp ce tratatul din 1711 reprezintă o recunoaștere categorică de către Rusia lui Petru cel Mare a drepturilor naționale și istorice ale Moldovei asupra întregului teritoriu cuprins între Prut, Dunăre și Nistru, tratatul ruso-turc din 1812 nu a fost decât rezultatul unui compromis de ultimă oră între Imperiul rus, care urmărea anexarea celor două principate române pe toată întinderea lor și Imperiul Otoman, care își apăra pozițiile, dar ca să iasă basma curată, nu s-a sinchisit să consimtă la împărțirea Moldovei⁶¹.

Cât privește pretențiile notei ultimative sovietice din 26 iunie, adresată României, că Basarabia ar fi fost populată „în principal cu ucraineni”, Gh. I. Brătianu menționează că acest teritoriu a fost locuit dintotdeauna, încă din epoca când i se poate scrie istoria, din Evul Mediu, de o populație de neam și limbă românească. Așa cum pe bună dreptate constată autorul, după teoria istoricilor care revendicau pentru Ucraina, Basarabia și chiar Moldova doar pentru faptul că niște triburi slave s-au stabilit pentru câțiva timp aici în Evul Mediu, ar fi trebuit, în mod logic, ca anglo-saxonii să vrea Germania și maghiarii Siberia⁶².

În sfârșit, nu însă și în ultimul rând, Gheorghe I. Brătianu se referă și la pretențiile sovietice enunțate în repetate rânduri după Conferința româno-sovietică de la Viena din 1924, de organizare a plebiscitului în Basarabia. Apreciind, în această privință, contribuția esențială a istoricului Alexandru V. Boldur care demonstrase imposibilitatea soluționării chestiunii basarabene pe cale plebiscitară⁶³, Gh. I. Brătianu invocă faptul că între 1919 și 1938, administrația românească a organizat în Basarabia nu unul, ci 10 plebiscituri, toate fiind desfășurate în regimul sufragiului universal masculin după 21 de ani. La cele 10 plebiscituri s-au mai adăugat, în aceeași perioadă, alegerile parțiale, cele ale consiliilor departamentale sau ale camerelor agricole și adunărilor ecleziastice, care întruneau o mare parte din corpul electoral basarabean. Și dacă opinia alegătorilor s-a expri-

⁵⁹ *Ibidem*, p. 10.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Ibidem*, p. 86.

⁶² *Ibidem*, p. 87.

⁶³ Alexandru V. Boldur, *Basarabia și relațiile româno-ruse (Chestiunea Basarabiei și dreptul internațional)*. Traducere și îngrijire de Grigore Clima, Editura Albatros, București, 2000, p. 284-286.

mat, în unele cazuri, în favoarea unor nuanțe politice radicale, „ea nu s-a manifestat niciodată pentru o mișcare separatistă sau măcar autonomă, așa cum era în Alsacia în ultimii ani dinaintea ultimului război”⁶⁴. Așa cum pe bună dreptate constată autorul, partizanii întoarcerii la Rusia au fost doar comuniștii militanți și anumite minorități, care și-au arătat adevăratele sentimente în iunie 1940.

Spre deosebire de administrația românească, cei care au cerut în permanență organizarea plebiscitului în Basarabia, - „Comitetul național rus”, la Conferința de pace din 1919 și propus de delegatul sovietic la Viena în 1924, ca o soluție capabilă să pună în dificultate guvernul român, - atunci când au obținut, în sfârșit, această posibilitate în iunie 1940, au demonstrat cu prisosință „cât de convinsă era URSS de necesitatea acestui plebiscit: nici nu a fost vorba de așa ceva, nici înainte și nici după ultimatum!”⁶⁵.

Completată cu un rezumat cronologic al principalelor evenimente din istoria Basarabiei, cu o temeinică bibliografie și anexe, precum și ilustrată cu harta Daciei romane și a Frontierelor definitive ale României în anul 1923, lucrarea lui Gh. I. Brătianu, „La Bessarabie. Droits nationaux et historiques”, și-a păstrat nealterată valoarea științifică și actualitatea până în zilele noastre, constituind un instrument de lucru extrem de util în cadrul analizei chestiunii basarabene din punct de vedere istoric.

Istorie și actualitate în gândirea și acțiunea lui Gheorghe I. Brătianu

Pentru România, actul din 23 august 1944 s-a transformat, încă înainte de a-și îndrepta țeava tunului spre vest, într-o dificultate ultraumilitoare, - să lupte cu toate forțele umane și materiale împotriva unui cotropitor și să fie, în același timp, ocupată și jefuită până la secătuire de către un alt cotropitor, de același tip, militaristo-totalitarist⁶⁶, - iar pentru Gheorghe I. Brătianu, același eveniment a marcat începutul calvarului său, fiind supus în următorii ani unui lung șir de amenințări și denigrări, soldate cu eliminarea treptată din funcțiile publice pe care le deținea: profesor la Universitatea București, profesor la Școala Superioară de Război, director al Institutului de Istorie Universală „Nicolae Iorga”, director al publicației academice *Revue historique du Sud-Est Européen*. Deja la 23 septembrie 1944, ziarul „Scânteia” publică un articol de o violență rar întâlnită, cu amenințare directă la adresa lui Gheorghe I. Brătianu: „Jos masca, domnule hitlerist Gheorghe Brătianu! Și trage consecințele!”⁶⁷. Amenințările veneau chiar de la cel care devenise atotputernicul conducător și călău al culturii românești, Leonte Răutu, care îl numea „hitlerist” pe Gheorghe I. Brătianu.

⁶⁴ Gheorghe I. Brătianu, *Basarabia. Drepturi naționale și istorice...* p. 88.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ *România și Armistițiul cu Națiunile Unite. Documente*. Vol. II. Coordonator: Marin Radu Mocanu, Arhivele Statului din România, București, 1995, p. 7-8.

⁶⁷ Maria G. Brătianu, *Gheorghe I. Brătianu – Enigma morții sale*, Fundația Academia Civică, București, 2003, p. 48.

Din vara anului 1947, timp de aproape trei ani, lui Gheorghe I. Brătianu i-a fost fixat regimul de domiciliu obligatoriu, cu supraveghere permanentă, la locuința sa din București, strada Biserica Popa Chițu nr. 26, iar în noaptea de 5/6 mai 1950 a fost arestat și încarcerat. Între 23 august 1944 și 27 aprilie 1953, - data oficială a morții sale în închisoarea de la Sighet, - martiriul lui Gheorghe I. Brătianu totalizează aproape nouă ani, în termeni mai exacti, 3.158 de zile, adică a șasea parte din viața sa. Perioada claustrării - a domiciliului obligatoriu și a detenției - totalizează 2.071 de zile, adică aproape cinci ani, fapt ce l-a marcat profund, subrezindu-i mult rezistența fizică și psihică⁶⁸.

A fost un regim dur în care, în anii 1947-1950, savantul a traversat multiple umilințe morale și materiale, la abia împliniții 50 de ani, în 10 februarie 1948, cu supraeforturi „făcându-și lecțiile”, după expresia sa, adică definitivând mai multe lucrări istoriografice capitale, sau muncind la volumul „Gândiri europene”⁶⁹. A reușit să-și completeze și să-și finiseze și o parte din cursurile ținute între 1940 și 1947, munca fiindu-i înlesnită de faptul că majoritatea izvoarelor bibliografice le avea în biblioteca personală.

Situația istoricului Gh. I. Brătianu s-a agravat și mai mult odată cu arestarea sa la 6 mai 1950 și întemnițarea la Sighet, astfel încetând orice posibilitate de a avea preocupări cărturărești, la o vârstă de numai 52-55 de ani, la care istoricii dețin de regulă un potențial maxim de exprimare pe plan științific. Ca urmare a regimului inuman de detenție la care a fost supus în închisoarea de la Sighetul Marmăției, a încetat din viață la 27 aprilie 1953, înscriindu-se prin moartea sa alături de martirii neamului românesc⁷⁰.

După ce a fost arestat, întemnițat și, în cele din urmă, ucis de către comuniști, în închisoarea de la Sighet⁷¹, chiar și numele lui Gheorghe I. Brătianu a dispărut, pentru foarte mult timp, din conștiința publică românească. „Vina” lui era descendența din familia boierească și de liberali a Brătienilor, dar și propria lui apartenență la Partidul Național Liberal, fondat de bunicul său, Ion C. Brătianu (1821-1891)⁷². Misterul morții sale nefiind elucidat nici până în prezent, - dacă a fost ucis de un gardian care se purta cu bestialitate cu el sau dacă

⁶⁸ Aurel Pentelescu, Liviu Țăranu, *Gheorghe I. Brătianu în timpul domiciliului obligatoriu (1947-1950)*, în „Orizont XXI”, Pitești, Fundația Valeriu Florin Dobrinescu, Editura Delta Cart Educațional, Anul II, nr. 5, martie 2007, p. 39-51.

⁶⁹ Manuscris ridicat cu ocazia percheziției domiciliare din 6 mai 1950 (Ibidem. Vezi și: Aurel Pentelescu, Liviu Țăranu, *Gheorghe I. Brătianu în dosarele Securității. Documente (1947-1953)*, Editura Enciclopedică, București, 2006).

⁷⁰ *Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc*. Coordonatori: Victor Spinei, Dorina N. Russu. Vol. I, Editura Karl A. Romstorfer a Muzeului Național al Bucovinei, Suceava, 2011, p. 341.

⁷¹ *Comisia prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste din România. Raport final*. Editori: Vladimir Tismăneanu, Dorin Dobrincu, Cristian Vasile, Editura Humanitas, București, 2007, p. 467, 528.

⁷² *Din scrierile și cuvântările lui Ion C. Brătianu. Lupta pentru redeșteptarea națională. Pagini de istorie contemporană*, Imprimeriile „Independența”, București, 1921.

s-a sinucis⁷³, - s-a știut, în schimb, locul unde a fost înmormântat, astfel încât, peste ani, în 1971, familia istoricului Gheorghe I. Brătianu a fost autorizată să-i deshumeze rămășițele pământești de la Sighet și să le reînsumeze în necropola de la Florica.

Tot din exterior a venit și inițiativa de reabilitare istoriografică a lui Gheorghe I. Brătianu, acest fapt datorându-se, în primul rând, Mariei G. Brătianu (Paris), fiicei marelui savant, care și-a făcut o datorie sacră din valorificarea operei manuscrise și restabilirea adevărului despre tragicul sfârșit al părintelui său⁷⁴.

O contribuție importantă la reabilitarea științifică a marelui istoric aparține bizantinologului francez Vitalien Laurent, prieten și colaborator al lui Gheorghe I. Brătianu, care a pregătit pentru editare volumul „Marea Neagră”, prefațându-l și adăugându-i o bibliografie a operei istoricului (1969). La rândul său, É. de Dampierre și-a asumat nobila misiune de îngrijire și de publicare a studiului lui Gh. I. Brătianu despre Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele Române (Évry, Compagnie Française d'Impression, 1977). Istorici precum Valeriu Râpeanu și Stelian Brezeanu, au reintrodus opera lui Gheorghe I. Brătianu în circuitul științific.

Din manuscrisele apărute postum, peste hotare, cităm cu precădere: *La Mer Noir. Des origines à la conquête ottomane*, sub îngrijirea lui Père Vitalien Laurent, în 1969 la München (în *Acta Historica IX* a Societății academice dacoromana); *Les assemblées d'états et les Roumains en Transylvanie*, în „*Revue des études roumaines*” de la Paris, în 1974, 1975; *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele Române*, volum masiv tipărit la Évry, Compagnie française d'impression, 1976, și în 1977, în aceeași „*Revue des études roumaines*”, studiul intitulat „*Aux origines des assemblées d'états*”. Tot postum i-a apărut „*Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele Române*” (1995), „*Adunările de stări în Europa și în Țările Române în Evul Mediu*” (1996) și „*Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*” (2000).

După Revoluția din Decembrie 1989 din România, concomitent cu afirmarea voinței nestăvilite a poporului român de a trăi liber, într-o societate democratică⁷⁵, prin efortul unor cercetători și istorici precum Ion Toderășcu, Victor Spinei, Șerban Papacostea, Petre Otu, Aurel Pentelescu, Liviu Țăranu ș.a., personalitatea și lucrările istoricului Gheorghe I. Brătianu, de rând cu numeroși reprezentanți ai elitei politice interbelice și o bună parte a celei intelectuale, nimicite după 1948 în închisorile comuniste, au fost reabilitate⁷⁶. Numeroase lucrări ale istoricului

⁷³ Maria G. Brătianu, *Gheorghe I. Brătianu – Enigma morții sale*, Fundația Academia Civică, București, 2003, p. 48.

⁷⁴ Maria G. Brătianu, *Georges I. Bratianu: l'enigme de sa mort*. Les témoignages, Paris, 1988, 27 p.

⁷⁵ Ioan Scurtu, *Revoluția Română din Decembrie 1989 în context internațional*, Editura Enciclopedică, Editura Institutului Revoluției Române din Decembrie 1989, București, 2006, p. 287-288.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 302-304.

Gheorghe I. Brătianu au fost readuse în atenția specialiștilor și a marelui public: au fost publicate studii, lucrări și volume de documente, iar multe dintre lucrările sale au fost reeditate.

Fișierul bibliografic al lui Gh. I. Brătianu însumează, după cele mai recente și riguroase căutări datorate acad. Victor Spinei, 282 de titluri, de la Antichitate la Istorie contemporană, de istorie românească și universală, cuprinzând lucrări de teoria istoriei, izvoare, sinteze și monografii, cursuri universitare, studii, articole, recenzii și note bibliografice, memorialistică, evocări de momente istorice și personalități, comemorări, rapoarte, dări de seamă, proiecte și prefețe. Este un evantai impresionant de lucrări științifice, de angajare civică și de „popularizare savantă”, elaborate în limbile română, franceză, germană și italiană.

Recitind lucrările marelui istoric român, dar și studiile sale dedicate unor probleme speciale de istorie medievală, ca și comunicările, expunerile, articolele pe teme de istorie contemporană, se remarcă, în primul rând, viziunea unitară și coerența lor logică. Aceste calități ale discursului fac din opera lui Gheorghe I. Brătianu mai mult decât o sinteză strălucită a unei epoci sau a unor probleme speciale ale istoriei medievale, moderne sau contemporane, ridicând-o la nivelul sintezelor metaistorice, cu trimiteri la concepte filosofice, etice și științifice, mai greu de întrunit într-o obișnuită operă istoriografică⁷⁷. Deși nu a reușit să-și ducă la bun sfârșit toate proiectele, Gheorghe I. Brătianu a rămas în conștiința contemporanilor, ca și pentru posteritate, drept un gânditor care a reușit să afirme o viziune originală în discursul istoric, numeroase principii formulate în studiile sale păstrându-și nealterată actualitatea până în zilele noastre.

A crezut în adevărul istoric și în faptul că acesta va învinge, indiferent de soarta celor care l-au servit. Pentru savantul Gheorghe I. Brătianu, fiul lui Ion I.C. Brătianu și al prințesei Maria Moruzi Cuza, România Mare nu a fost o idee trecătoare, ci un ideal pentru care a luptat cu forța ideilor creatoare, dar și la propriu, cu arma în mână. La izbucnirea Primului Război Mondial s-a înrolat voluntar și a luat parte la luptele de pe valea Trotușului (1917) și din Bucovina (1918), fiind în două rânduri rănit. A participat și la războiul pentru reîntregire, luând parte la campaniile din Bucovina (1941) și din Crimeea (1942). „Acțiunea lui Gh. I. Brătianu, - menționează acad. Șerban Papacostea, - s-a desfășurat rectiliniu pe direcția interesului național larg conceput în spiritul tradiției și al misiunii istorice asumate de familia sa. Sentimentul datoriei, sprijinit pe această tradiție, i-a inspirat deopotrivă forța de a rezista tentațiilor puterii, atunci când puterea s-a îndepărtat de rostul ei național tradițional, hotărârea de a-și expune viața pe câmpul de luptă când în joc se aflau interesele supreme ale națiunii și, mai presus

⁷⁷ Mihai Popa, *Filosofia istoriei la Gheorghe I. Brătianu. Devenire și sinteză istorică*, Editura Academiei Române, București, 2012, p. 8-9.

de toate, tăria de a nu abdica de la crezul vieții sale atunci când a trebuit să plătească acest act de fidelitate cu prețul propriei sale existențe”⁷⁸.

La șapte decenii de la dispariția sa fizică, Gheorghe I. Brătianu apare ca unul dintre cei mai talentați și rodnici istorici români, fapt datorat instrucției temeinice de care a avut parte din fragedă copilărie, erudiției polivalente, acribiei elaborării lucrărilor și supleței interpretative. Toate aceste calități de excepție i-au asigurat un loc de primă mărime în istoriografia românească și în cea universală, un prestigiu neperturbat de scurgerea inexorabilă a anilor.

⁷⁸ Șerban Papacostea, *Gheorghe I. Brătianu: istoricul și omul politic*, în „Revista istorică”, tom IV, nr. 1-2, 1993, p. 19-32.

RECENZII

Justificarea unui rapt. Recenzie la lucrarea dr. Daniela Șișcanu „Propaganda sovietică în slujba anexărilor teritoriale (1939-1940)”, București, Editura Militară, 2023, 336p.

Constituind, la origini, un departament al Bisericii romano-catolice însărcinat cu răspândirea credinței (*de propaganda fidei*), cuvântul „propagandă” (lat. *propagandum* – ceea ce trebuie difuzat) și-a dobândit sensul actual – de activitate desfășurată sistematic, pentru a răspândi o doctrină, o opinie în mase pentru a le face cunoscute și acceptate, apelând nu numai la fapte, ci și la aspecte emoționale¹, pentru a descrie încercările regimurilor totalitare de a realiza subordonarea cuprinzătoare a informației față de politica de stat.

Mai ales sistemele totalitare – fascismul, nazismul, bolșevismul, cu variantele lor ulterioare – s-au caracterizat și se caracterizează printr-un monopol al guvernului în domeniul propagandei. În același timp, dorința și intenția fasciștilor, a naziștilor și a bolșevicilor de a-și dezvolta legitimitatea și controlul social, prin depășirea hegemoniei culturale extrem de largi a regimurilor precedente, au făcut în curând ca propaganda să vizeze și populațiile altor state, provocând reacții din partea democrațiilor industriale occidentale. Astfel, la sfârșitul anilor '30, o dată cu apropierea războiului, Marea Britanie și-a înființat propriul minister, nu al propagandei, ci al informației. Acesta a utilizat tipărituri, emisiuni radiofonice, filme și discursuri publice pentru a prezenta în cea mai bună lumină politica statului și șansele armatei britanice (*propagandă albă*), minimizând în același timp și dând o prezentare eronată a Puterilor Axei (*propagandă neagră*)².

Indiscutabil, în istoria propagandei politice, ca varietate a propagandei, în general, exemplele clasice sunt oferite de Uniunea Sovietică stalinistă și Germania hitleristă. Reprezentând culmi ale fenomenului propagandei, metodele folosite de cele două regimuri totalitare ale secolului al XX-lea, multe din ele

¹ Sergiu Tămaș, *Dicționar politic. Instituțiile democrației și cultura civică*. Ediția a II-a, revăzută și adăugită, Casa de editură și presă „Șansa” S.R.L., București, 1996, p. 200.

² *Oxford dicționar de politică*. Coordonat de Iain McLean. Traducere și glosar de Leonard Gavrilu, Editura Univers Enciclopedic, București, 2001, p. 358.

în premieră, ca și rezultatele obținute, soldate cu pierderi inestimabile de vieți omenеști, ca și de valori culturale și economice, au fost și continuă să se afle în centrul atenției sociologilor, politologilor și, nu în ultimul rând, al istoricilor, preocupați mai ales de analiza obiectivă a evenimentelor din anii 1939-1940, în vederea descifrării semnificației sloganurilor „eliberare” și „extindere a frontului socialismului” în numele „poporului” și al victoriei „revoluției proletare mondiale”.

Cu referire la spațiul românesc de cultură și civilizație, prăbușirea granițelor României Mari în vara-toamna anului 1940 reprezintă, de câteva decenii, un subiect aflat în centrul atenției istoriografiei naționale, fiind acumulată o foarte bogată și variată bibliografie în această privință, cu perspective de abordare diferite și chiar contradictorii. Au fost analizate, preponderent, consecințele politice, diplomatice, militare, economice, demografice etc. ale politicii agresive a Uniunii Sovietice, precum și ale înțelegerii dintre Germania și U.R.S.S. din 23 august 1939, în timp ce alte subiecte, la fel de importante, - cum ar fi cel al propagandei întreprinse de Uniunea Sovietică pentru anexarea Basarabiei și a nordului Bucovinei la sfârșitul lunii iunie 1940, - au fost, până recent, mai puțin abordate în istoriografia română de pe ambele maluri ale Prutului. Se trece, mai ales, sub tăcere Pactul Molotov-Ribbentrop din 23 august 1939 privind împărțirea sferelor de interese, protocolul adițional secret la acest pact fiind apreciat drept „document fals, ticluit de propaganda fascistă”. Cu referire la Basarabia, anterior istoricii sovietici, iar în prezent numeroși istorici din Federația Rusă prezintă instaurarea puterii sovietice în Basarabia, în iunie 1940, drept „reinstaurare”, iar anexarea provinciei de către Uniunea Sovietică, drept „reunificare cu Patria Sovietică”.

Din acest punct de vedere, volumul recent al dr. Daniela Șișcanu³, cercetător științific la Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară din București, completează în chip reușit problematica anexiunilor teritoriale sovietice din anii 1939-1940, investigațiile autoarei fiind de o actualitate deosebită, rezultând din necesitatea lărgirii orizontului științei istorice în vederea completării spațiilor albe prin cercetarea procedeele de utilizare a propagandei pentru argumentarea, explicarea și justificarea ocupării unor teritorii străine în anii 1939-1940.

Așa cum pe bună dreptate afirmă dr., prof. univ. Petre Otu, prezent în volumul recenzat cu un *Cuvânt-înainte*⁴, cartea Danielei Șișcanu este, într-un fel, singulară în peisajul istoriografic românesc, autoarea având meritul de a fi pus la dispoziția tuturor celor interesați de soarta tragică a acestor pământuri românești o sinteză cât se poate de reușită a propagandei sovietice din anii 1939-1940 pentru anexarea lor.

³ Daniela Șișcanu, *Justificarea unui rapt. Propaganda sovietică în slujba anexărilor teritoriale (1939-1940)*, București, Editura Militară, 2023, 336p.

⁴ Petre Otu, *Cuvânt-înainte*, în: *Ibidem*, p. 11-20.

Pornind de la considerentul că propaganda a avut rolul său în ceea ce privește „explicarea” încheierii Pactului sovieto-german de neagresiune, respectiv, în legitimarea pretențiilor sovietice asupra teritoriilor incluse în „sferele de influență” ale U.R.S.S., cadrul geografic investigat de autoare a cuprins arealul prevederilor protocolului adițional secret la Pactul sovieto-german de neagresiune din 23 august 1939, anume spațiul „de la Marea Baltică la Marea Neagră”, cu Finlanda, Estonia, Letonia, Lituania, Polonia și România, ajunse în sfera de interes a Uniunii Sovietice. Potrivit autoarei volumului, scopul investigației a constat în abordarea comparativă, din perspectivă istorică, a formelor și procedeeleor propagandei sovietice, privind susținerea acțiunilor diplomatice, motivarea, explicarea și justificarea ideologică a operațiilor militare în vederea ocupării teritoriilor românești în contextul aplicării prevederilor Pactului Molotov-Ribbentrop în anii 1939-1940⁵.

Structurat în patru capitole în care sunt analizate, consecutiv: propaganda sovietică în faza europeană a celui de-al Doilea Război Mondial, ca obiect al cercetării istorice; propaganda U.R.S.S. de la semnarea Pactului Molotov-Ribbentrop la războiul cu Polonia, Finlanda și anexarea celor trei Țări Baltice; mesajul propagandistic al Uniunii Sovietice față de România în perioada august 1939 – martie 1940; uneltirile propagandei sovietice în vederea ocupării teritoriilor românești în perioada 29 martie – 2 august 1940, investigația de amploare a dr. Daniela Șişcanu a soluționat o serie de probleme de mare importanță și actualitate pentru istoriografia națională, inclusiv:

- evidențierea schimbării neașteptate, survenite în desfășurarea propagandei sovietice în legătură cu semnarea Pactului Molotov-Ribbentrop;
- analizarea motivării ideologice a participării Uniunii Sovietice la împărțirea teritorială a Poloniei;
- examinarea procedurilor întreprinse de propaganda sovietică în Războiul de Iarnă cu Finlanda;
- cercetarea celor mai importante aspecte ale propagandei sovietice în susținerea proiectelor Moscovei privind ocuparea celor trei state baltice;
- prezentarea evoluției relațiilor româno-sovietice și a propagandei până la încheierea Pactului Molotov-Ribbentrop;
- evidențierea stratagemelor propagandei sovietice în vederea ocupării teritoriilor românești;
- elucidarea mijloacelor și caracterului propagandei, de la ocuparea teritoriilor românești la formarea R.S.S.M.;
- analiza comparativă a acțiunilor propagandei sovietice în întreg spațiul de la Marea Baltică la Marea Neagră.

Lucrarea Danielei Șişcanu este importantă inclusiv prin faptul că la baza demersului autoarei se află numeroase surse documentare inedite despre propagan-

⁵ Daniela Șişcanu, *Justificarea unui rapt...* p. 25.

da sovietică în sprijinul realizării Pactului Molotov-Ribbentrop, ceea ce îi conferă originalitate și o valoare științifică deosebită. Au fost valorificate numeroase fonduri documentare privind Basarabia anului 1940 din Arhiva Centrală a Armatei Ruse din Moscova, Arhiva de Stat Centrală a Federației Ruse, Arhivele Naționale ale României din București și Iași, Arhiva Ministerului Afacerilor Externe al României, Arhiva Ministerului Apărării Naționale al României, Agenția Națională a Arhivelor din Republica Moldova ș.a.

Așa cum pe bună dreptate afirmă autoarea lucrării, intensificarea propagandei antiromânești în perioada interbelică s-a atestat odată cu formarea RASS Moldovenești, pe malul stâng al Nistrului, la 12 octombrie 1924, cu scopul declarat și puternic mediatizat de a ocupa teritoriile românești și a extinde revoluția proletară în Balcani și Europa de Est. În pofida acalmiei datorate stabilirii relațiilor diplomatice româno-sovietice în 1934, semnarea Pactului Molotov-Ribbentrop la 23 august 1939, a permis Uniunii Sovietice să facă pași decisivi în vederea realizării planurilor sale anexioniste. În consecință, după impunerea celor trei țări baltice a tratatelor „de ajutor reciproc” prin care și-a asigurat staționarea Armatei Roșii pe teritoriul lor, Moscova a solicitat României, prin intermediul revistei „Internaționala comunistă”, încheierea imediată a acordului de ajutor reciproc cu URSS⁶.

În toate acele acțiuni ale URSS, așa cum demonstrează autoarea volumului, propaganda a avut o amploare deosebită, fiind mobilizată presa centrală și locală, atrase personalități importante din domeniul politic și cultural al Uniunii Sovietice, înscenate mitinguri la care luau cuvântul diverși reprezentanți ai muncitorimii. Propaganda sovietică a jucat un rol deosebit inclusiv după închiderea noii granițe sovieto-române, fiind pusă în sprijinul formării RSS Moldovenești unionale, urmărindu-se mușamalizarea acțiunii de dezmembrare a Basarabiei și a RASSM în beneficiul RSS Ucrainene⁷.

Constituind o contribuție esențială la investigarea obiectivă și multiaspectuală a subiectului privind propaganda Uniunii Sovietice pentru anexarea Basarabiei și a nordului Bucovinei la sfârșitul lunii iunie 1940, lucrarea Danielei Șișcanu demonstrează că propaganda sovietică din anii 1939-1940 a fost mai mult decât un accesoriu al politicii URSS de mare putere, ci s-a dovedit a fi o instituție bine asamblată, parte componentă a regimului totalitar bolșevic. Nu în ultimul rând, beneficiile lecturii volumului elaborat de dr. Daniela Șișcanu sunt importante inclusiv din perspectiva evenimentelor în curs de desfășurare din Ucraina, atacată de Federația Rusă, la 24 februarie 2022, propaganda acesteia din urmă recurgând la o serie de paradigme ce păreau vetuste, dar care, din nefericire, au fost readuse în actualitate, ele având consecințe cât se poate de grave.

⁶ *Ibidem*, p. 270.

⁷ *Ibidem*, p. 272.

Fiind adresată, în primul rând, specialiștilor în domeniul istoriei contemporane, originala lucrare a Danielei Șişcanu va fi utilă inclusiv studenților, masteranzilor, doctoranzilor, profesorilor de istorie și unui public mai larg, dornici de a-și forma o opinie obiectivă, întemeiată pe documente inedite de arhivă, asupra unor evenimente istorice care, timp de mai multe decenii, au fost ascunse opiniei publice sau prezentate distorsionat. Cu atât mai mult cu cât înțelegerea dimensiunii reale a tragediei celor care au suportat „teroarea istoriei”, schimbându-le propriul destin, a devenit posibilă abia acum, prin apariția unor lucrări de calitate celei prezentate.

Nicolae Enciu*

* **Nicolae Enciu**, doctor habilitat în istorie, cercetător științific principal la Institutul de Istorie al USM.

Shashi Kant, Janaki Alavalapati,
„Handbook of Forest Resource Economics”,
Routledge, 2014, 576 p.

Published in 2014, the book „Handbook of Forest Resource Economics”, edited by Shashi Kant and Janaki Alavalapati, serves as an indispensable and comprehensive reference for researchers and practitioners in the field of forest economics. Divided into six sections, this book provides a thorough exploration of various topics, ranging from the basics of forest resource economics to the examination of contemporary concerns and progress.

In the initial section of the book, readers delve into diverse subjects, including the Faustmann approach and catalaxy in forestry, as well as temporal aspects in forest economics and timber prices. This comprehensive exploration establishes a solid foundation for understanding the fundamental principles of forest economics.

The subsequent section focuses on the economic aspects of forest ecosystems, exploring various topics such as evaluating forest attributes through choice experiments, the economic significance of mature forests, and the value of open spaces in urban settings. These chapters analyze the importance of assigning value to the diverse range of ecosystem services provided by forests.

The third part of the book examines the economic aspects of forests in the context of climate change and bioenergy, addressing economic perspectives related to the link between forests and climate change, carbon storage in forests, and the use of forest biomass for energy generation. The following section analyzes the complex relationship between risk, uncertainty, and natural disturbances when making decisions regarding forest resources. It delves into various topics, including the application of real options analysis in forest management and the economic assessment of biological invasions in forest ecosystems.

In the fifth section of the book, emphasis is placed on property rights and forest certification, while the last part delves into future concerns and advancements in the field of forest economics. These include institutional theory, political economy of forestry, and the use of a comprehensive planning framework to model the forest economy.

For individuals curious about the historical and progressive development of economic theories in the field of forest resource management, this book is an absolute necessity. It serves as a comprehensive resource covering all aspects of forest economics, from fundamental concepts to current concerns. Being a

trustworthy companion, it provides invaluable information for students studying economics, environmental sciences, forestry, and natural resource management. Understanding the historical evolution of economic concepts in this field allows for a deeper understanding of the current context and provides solid tools for addressing future challenges in the management of forest resources at the national or global level.

Readers interested in this work will benefit in multiple ways. Firstly, the compendium offers a detailed perspective on the contribution of forests to the economy and quality of life, extending beyond the limit of timber production and outlining their essential role in providing vital services for the environment and society. Additionally, it provides a valuable informational framework for understanding how climate change and other global challenges influence forest ecosystems and how the economy can efficiently intervene in the sustainable management of these critical resources. It is noteworthy that this work is recommended reading for both professionals in the field and the general public, highlighting the impact and relevance of forests in the contemporary context of the world.

Cătălina Frangopol*

* **Cătălina Frangopol**, doctorandă, Școala Doctorală Științe Umanistice și ale Educației, USM.

Mihai Tașcă și Wolfram Niess, „Dezmembrarea României: Exodul din Basarabia, Nordul Bucovinei și Ținutul Herța: 28 iunie 1940 - 22 iunie 1941 (studiu și culegere de documente)”, Partea I, Chișinău, 2017, 896 p.; Partea II, Chișinău, 2018, 920 p.

Ocuparea Basarabiei de către Uniunea RSS la 28 iunie 1940 a reprezentat momentul declanșării procesului de destrămare teritorială a României Mari și a fost rezultatul unei înțelegeri politice secrete între două regimuri totalitare, respectiv, cel național-socialist hitlerist și cel comunist sovietic, concretizate în dictatul de la Moscova, din 23 august 1939, cunoscut și sub numele de pactul de neagresiune „Molotov - Ribbentrop”.

Lucrarea „Dezmembrarea României: Exodul din Basarabia, Nordul Bucovinei și Ținutul Herța: 28 iunie 1940 - 22 iunie 1941 (studiu și culegere de documente)”, partea I pe 896 pagini, publicată la Chișinău în 2017, și partea II, pe 920 pagini, publicată în 2018, îngrijită de Mihai Tașcă și Wolfram Niess, ne oferă informații veridice despre trecutul nostru, despre realitățile dramatice ascunse de către fostul regim totalitar timp de decenii.

Culegerea de documente este utilă la cercetarea tuturor dramelor din acei ani fatidici, completând în mod exemplar contextualizarea cursului istoric prin interpretare și concluzii temeinic argumentate. Paradigma generală a istoriei conceptuale se îmbină perfect cu studiul de caz, or, pe de o parte cercetarea vine să clarifice importanța adevărului istoric în perioada vizată, iar, pe de altă parte, demonstrează cum demitizarea face posibilă percepția obiectivă a trecutului.

Valoarea lucrării este determinată și prin prefața, cu titlul „Genocid”, scrisă de Nicolae Dabija, în care se reflectă amploarea tragediei umane produse de acțiunile criminale ale regimului sovietic, subliniindu-se importanța cunoașterii adevărului istoric din surse veridice de arhivă.

În prima parte a culegerii, autorii au inclus un studiu introductiv „Catastrofa României Mari: de la dezastrul evacuării la exod”, prezentându-se evenimentele care au precedat raptul teritorial din 1940 și cele care i-au urmat, îndeosebi exodul și tragedia umană. Totodată, autorii menționează, pe bună dreptate, că culegerea de documente „își propune să dea publicului interesat o impresie nicidecum selectivă, însă în mare parte reprezentativă asupra unor

feluri de surse istorice existente și accesibile în arhive cu referire la perioada între prima ocupare a teritoriilor române de către URSS, începând cu 28 iunie 1940 și până la izgonirea temporară a ocupanților sovietici din vara anului 1941”. Analiza și prelucrarea științifică a acestor documente, precum și a multor altora similare, după cum se subliniază, „rămâne deocamdată un deziderat al cercetării”¹. Studiul introductiv este urmat de o Nota asupra ediției, lista abrevierilor, trei capitole propriu-zise, precum și de un Indice de nume și un Indice geografic.

Partea a doua a lucrării conține următoarele trei capitole (4-6), iar la final este inclus rezumatul cercetării, redactat în limbile română și engleză, precum și un Indice de nume și unul geografic. Documentele au fost selectate din Arhivele Naționale Istorice Centrale ale României. Ele redau fotografic starea de lucruri din orașele și comunele teritoriilor românești ocupate la 28 iunie 1940 de către URSS. Un alt set de documente reflectă cum a decurs evacuarea atât a autorităților românești, cât și a populației civile și, nu în ultimul rând, descriu soarta amară a populației rămase în teritoriile ocupate.

În prima parte a lucrării se conțin documente întocmite de organele și instituțiile civile și militare ale României, iar în partea a doua - cele redactate și emise de diverse instituții private și de persoane civile².

Materialele sunt aranjate în ordinea cronologică a evenimentelor, ceea ce facilitează parcurgerea lor, precum și perceperea consecutivității lor istorice. Din notele, rapoartele, informațiile diverse și declarațiile privind situația în teritoriile anexate, preponderent din Basarabia, precum și din listele refugiaților și persoanelor care au solicitat repatrierea în România, listelor cetățenilor, prezentate de autoritățile sovietice la București, pentru a fi trecuți din România în URSS și a celor care au cerut repatrierea în URSS, se conturează adevărata dimensiune a fărâdelegilor regimului bolșevic de ocupație, dar și efortul autorităților române de a ajuta persoanele refugiate în țară.

În partea a doua a culegerii, autorii au sistematizat informațiile în ordinea plasării ei în dosarul de arhivă³. În acest volum se conțin demersuri pentru repatrierea celor rămași în teritoriile ocupate de Armata Roșie, declarații și memorii ale refugiaților și repatriaților în adâncul țării, în care se descrie situația economică, politică, socială și militară din localitățile părăsite, precum și declarații ale refugiaților privind imobilele lăsate în Basarabia.

Pe bună dreptate, această culegere de documente reprezintă un efort cu totul remarcabil al autorilor de a prezenta *in extenso* drama exodului de la 1940, un aport important la cunoașterea adevărului istoric. Remarcăm, de asemenea,

¹ Mihai Tașcă, Wolfram Niess, *Dezmembrarea României: Exodul din Basarabia, Nordul Bucovinei și Ținutul Herța: 28 iunie 1940- 22 iunie 1941 (studiu și culegere de documente)*, Partea I, Chișinău, 2017, p. XXIX-XXX.

² *Ibidem*, p. XCVII.

³ *Idem*.

că Mihai Tașcă și Wolfram Niess dau dovadă de obiectivitate și acuratețe la prezentarea documentelor istorice din intervalul 28 iunie 1940 - 22 iunie 1941, când a avut loc invazia sovietică în România și exodul masiv al populației din Basarabia, Nordul Bucovinei și Ținutul Herța.

Mariana Cojocaru*

* **Mariana Cojocaru**, doctorandă, Școala Doctorală Științe Umaniste și ale Educației, USM.

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Conferința științifică națională *Stalinizare și destalinizare:* *fapte istorice, mituri, memorie istorică* 28 – 29 iunie 2023

În perioada 28-29 iunie 2023 s-au desfășurat lucrările conferinței științifice „Stalinizare și destalinizare: fapte istorice, mituri, memorie istorică”, sub egida Institutului de Istorie al Universității de Stat din Moldova, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Universității de Stat „Alec Russo” din Bălți în cooperare cu Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului al Academiei Române.

În prima zi de conferință comunicările și discuțiile au fost prezentate în sala Centrului de Inovare și Transfer Tehnologic „Nortek” al Universității de Stat „Alec Russo” din Bălți, reunind cercetători preocupați de elucidarea fenomenului stalinismului și a proceselor destalinizării din perspectiva faptelor istorice, miturilor și memoriei istorice. În deschiderea conferinței, au luat cuvântul prim vice-rectorul Universității de Stat „Alec Russo” din Bălți, dr. Lidia Pădureac, directorul Institutului de Istorie al Universității de Stat din Moldova, dr. hab. Gheorghe Cojocaru, și directorul Institutului Național pentru Studiul Totalitarismului al Academiei Române, dr. hab. Florin Abraham.

În prima secțiune a conferinței, conf. univ. dr. hab. Florin Abraham, în comunicarea *Stalinismul – element central al memoriei istorice europene*, a punctat direcția magistrală a discuțiilor, relevând decommunizarea și destalinizarea ca factori substanțiali ai proceselor democratizării și integrării europene. „Memoria istorică este, indubitabil, selectivă și este adesea diferită de adevărul istoric, dar istoricii trebuie să ofere elementele corecte în formarea memoriei istorice a națiunilor. [...] Este important să consemnăm modul în care funcționează Uniunea Europeană din perspectiva memoriei istorice, care este o precondiție a democrației, sunt niște valori asumate.” Și anume, în Europa de est s-a afirmat modelul democratizării politice prin decommunizare sau destalinizare și s-au construit instrumente foarte elaborate ale acestui proces, pas cu pas, unele au reușit, în cadrele așa-zisei justiții de tranziție. Ce înseamnă o justiție de tranziție? – a pus întrebarea Florin Abraham. „Pe o perioadă scurtă de timp, s-au întreprins măsuri, o cură socială, prin diferite metode: de la despăgubiri pentru victime, retrocedarea proprietăților, lustrare, comisii ale adevărului care s-au realizat în

anumite state, inclusiv în România, la reformarea instituțiilor și deconspirarea membrilor și colaboratorilor poliției politice, cercetarea istorică, memoriale ș.a.” În acest context, pe plan internațional două instituții au fost cele mai active: Consiliul Europei și Parlamentul European, iar în memoria istorică europeană două sintagme sunt esențiale: pe de o parte 23 august ca momentul semnării pactului Ribbentrop-Molotov și ziua de comemorare a victimelor regimurilor totalitare, determinând o relație deloc întâmplătoare dintre memorie și democrație. Stalinismul sau anti-stalinismul a devenit gradual o temă de consens în memoria istorică în statele Uniunii Europene, iar procesul de integrare presupune acceptarea anti-stalinismului ca un criteriu politic de bază. „Nu poți să fii stalinist și societatea să împărtășească cultul pentru Stalin și să vrea să facă parte din Uniunea Europeană” – a concluzionat Florin Abraham.

În comunicarea *Stalin și stalinism în percepția istoriografiei ruse și române contemporane*, dr. Vasile Buga, cercetător la Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului al Academiei Române, a adus în atenție unele concluzii privind cercetările și publicațiile apărute în Federația Rusă și România, după 1991. Reputatul cercetător a adus drept exemplu demn de a fi luat în considerație cuvintele lui Dimitrij Volkogonov: „Doborârea de pe pedestal a lui Stalin nu înseamnă încă lichidarea stalinismului. Restaurarea neo-stalinismului într-o formă nouă, dar tot de rău augur, nu este exclusă definitiv”. Nu este o prognoză, ci un avertisment al istoriei supra căruia merită să meditam.

În comunicarea *Stalinizarea Europei de Est: paradigme, procese, consecințe (1944-1953)*, conf. univ. dr. Octavian Țicu, cercetător la Institutul de Istorie al Universității de Stat din Moldova, a evidențiat rolul propagandei staliniste în procesul de comunizare a Europei de est, adaptată scopului principal – instaurarea regimurilor comuniste imediat după intrarea Armatei Roșii. „În acest context, gândiți-vă cât de semnificativă a fost organizarea la Belgrad a Congresului panslavic. Panslavismul renăștea în ideile lui Stalin, dar simbolurile naționale au fost speculate de stalinism doar până în momentul când au fost atinse scopurile. În realitate, ideea centrală a propagandei staliniste este proiectarea unui viitor iluzoriu, prin instaurarea unei societăți care nu există și nu putea exista. Este ceea ce a obținut de fapt stalinismul în Basarabia, atunci când a convins o mare parte a populației să rămână pe teritoriu sovietic sau să vină din România în Basarabia, în „raiul sovietic”. Cât de mult contează această uzurpare a statului geografic în care ai cenzură și poți face cu mințile oamenilor tot ce îți dorești!” - a menționat Octavian Țicu.

Analizând evoluția a trei partide comuniste europene timp de decenii, dr. Florin-Răzvan Mihai, cercetător la Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului al Academiei Române, a prezentat comunicarea *Lungul drum de la Cominform la eurocomunism. Consecințe ale destalinizării în evoluția comunismului vest-european*, argumentându-și discursul despre comunismul vest-european prin faptul că, atunci când se vorbește despre stalinism și destalinizare, în majori-

tatea cazurilor ne gândim la spațiul central și est european. Adesea, însă, se trece cu vederea faptul că mulți rezidenți ai Hotelului „Lux” al Cominternului erau de la Paris și de la Roma și, că la acea etapă istorică, a existat o adevărată fascinație a unei părți a intelectualității occidentale pentru Uniunea Sovietică, pentru Stalin.

Dr. Anatol Țăranu, cercetător la Institutul de Istorie al Universității de Stat din Moldova, prezentând comunicarea *Foametea postbelică ca model de stalinizare a Basarabiei*, a subliniat că foametea în Basarabia a durat aproximativ zece luni, de la sfârșitul anului 1946 până în luna august a anului 1947. În această perioadă, în Uniunea Sovietică, au decedat de foamete de la 1 la 2 milioane de oameni. În RSS Moldovenească au murit de foamete de la 150 la 200 de mii de oameni, ceea ce constituia 10% din populație. În normele internaționale această cotă de mortalitate se înscrie în noțiunea de *genocid*. Întrebarea firească care a preocupat istoricii a fost: de ce în Basarabia această nenorocire a fost atât de gravă? Prin ce se explică? „Noi am făcut calcule doar în baza documentelor pe care le-au avut la dispoziție istoricii, am constatat că pe teritoriul RSSM au fost atestate peste 120 de cazuri de canibalism, o sumedenie de cazuri nu au intrat în statistica oficială. Cea mai gravă situație a fost în zona cu populație găgăuză, afectată de această calamitate. În literatură noastră istorică s-a scris într-un mod relativ eronat despre faptul că foametea a fost provocată de regimul stalinist pentru a pregăti terenul pentru colectivizarea forțată a gospodăriilor țărănești în Basarabia, prin analogia cu Holodomorul din Ucraina anilor 1932-1933”. Problema, a subliniat Anatol Țăranu, era cu tot alta: Basarabia ocupa un loc deosebit în peisajul etno-politic al URSS. Logica procesului istoric sugerează că foametea a fost organizată pentru a provoca de-românizarea Basarabiei prin stalinizare, ceea ce *de facto* însemna demoralizarea populației, inocularea unui spirit general al obedienței și lichidarea modului de trai tradițional, a concluzionat Anatol Țăranu.

Dr. Lidia Pădureac, în comunicarea *Politica stalinistă în RSS Moldovenească: încercări de stereotipizare a foametei din 1946-1947*, a atras atenția asupra fenomenului stereotipizării din categoria celor caracteristice propagandei sovietice, aplicate în scopul „creării iluziei comune în termenii doriți, selectați, inventați și impuși de către statul totalitar”. „Dintre mai multe noțiuni care reflectă procesul de formare artificială a opiniei publice am selectat noțiunea de *stereotipizare* – a arătat Lidia Pădureac, întrucât reflectă acțiuni repetate ale statului sovietic pentru a crea tipare bazate pe falsuri, așa încât odată cu trecerea timpului nimeni să nu mai pună la îndoială conținutul falsului care a fost multiplicat”. În calitate de exemplu concret, Lidia Pădureac a examinat procesul prin care puterea sovietică a încercat să stereotipizeze foametea provocată din 1946-47, având scopul de a crea o imagine rigidă care trebuia inoculată în mințile oamenilor pentru a deculpabiliza regimul stalinist de crimele săvârșite.

În continuare, dr. Flori Bălănescu, cercetătoare la Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului al Academiei Române, în comunicarea „*Poeți fugiți din Basarabia*” – Robert (Kahuleanu) Eisenbraun, într-o elevată prezentare a adus în

atenție pagini necunoscute din biografia reputatului poet memorialist cu origini basarabene, martir în închisorile comuniste – Andrei Ciurunga.

Proiectul de construcție a identității naționale în RSS Moldovenească: de la Stalin la Hrușciov a fost obiectul comunicării dr. hab. Elena Negru, cercetătoare la Institutul de Istorie al Universității de Stat din Moldova, iar dr. hab. Gheorghe Cojocaru, în baza unor recente studii asupra documentelor de arhivă, a vorbit despre *Consfătuirea panunională a istoricilor din URSS (18-21 decembrie 1962) și știința istorică din RSS Moldovenească*.

Dr. Virgiliu Bîrlădeanu, cercetător la Institutul de Istorie al Universității de Stat din Moldova, în comunicarea *„Muzeul URSS sub cerul liber”: propagandă separatistă, nostalgie după comunism și resentiment imperial în regiunea transnistreană*, a scos în evidență procesele de restalinizare în opoziție cu cele de destalinizare, în contextul cercetărilor desfășurate pe locul execuțiilor în masă din perioada Marii Terori (1937-1938) din Tiraspol.

A doua zi de desfășurare a evenimentului, în format online, a convocat reprezentanții comunității muzeografice din Republica Moldova, preocupați de valorificarea istoriei și memoriei deportărilor și represiei staliniste. În secțiunea moderată de dr. Ludmila Cojocaru, șefa filialei Muzeul Victimelor și Represiunilor Politice, MNIM, și dr. Elena Postică, director-adjunct al Muzeului Național de Istorie a Moldovei, au fost prezentate comunicări despre proiectele, inițiativele și bunele practici desfășurate de instituțiile muzeale și comunitățile memoriei din orașele Edineț, Bălți, Comrat, Sângerei și localitățile rurale Mereni, Avdarma, Mingir ș. a.

Reprezentanții tinerei generații din Chișinău și Bălți, alături de profesorii de istorie și bibliotecarii care au participat la lucrările secțiunilor științifice și științifico-practice, au avut ocazia să-și extindă orizontul cunoașterii istorice și să participe la dezbateri pe marginea fenomenului stalinismului și consecințelor lui de durată lungă asupra societății.

Materialele conferinței **științifice** vor fi publicate într-un volum dedicat problemelor și proceselor stalinizării și destalinizării.

Evenimentul a fost organizat în cadrul proiectului „Edificarea culturii europene a memoriei, dezvoltarea valorilor democratice și consolidarea solidarității europene prin cercetarea și diseminarea cunoștințelor istorice. Cooperare și promovarea bunelor practici între Lituania și Moldova”, cu suportul Programului de Promovare a Democrației și Cooperare pentru Dezvoltare al MAE al Republicii Lituania.

Virgiliu Bîrlădeanu

* **Virgiliu Bîrlădeanu**, doctor în istorie, șeful secției Istorie Contemporană la Institutul de Istorie al USM.

AVIZ
asupra condițiilor publicării materialelor
în Revista de Istorie a Moldovei

Articolele se prezintă în limba română sau în alte limbi de circulație europeană (engleză, franceză, germană, spaniolă, rusă, italiană etc.), însoțite de un rezumat. Materialele prezentate (studii, articole, comunicări, recenzii etc.) trebuie să corespundă standardelor edițiilor științifice.

Fiecare articol trebuie să includă:

- **Textul.** Volumul articolului să nu depășească, de regulă, 1,5 c.a. (aproximativ 28-30 pagini, cel al recenziilor 3-4 pagini. Manuscrisul se va prezenta în varianta scrisă și electronică: **Word, Times New Roman; Font size 12; Space 1,5.** Autorii sunt rugați să prezinte materialele în redacția finală.

- **Referințele bibliografice** în format electronic: **Word, Times New Roman; Font size 10; Space 1**, se plasează după text și cuprind: **numele și prenumele autorului, titlul lucrării, locul editării, denumirea editurii, anul, pagina.** Referințele se dau în Footnote.

- **Rezumatul.** Articolele trebuie să fie însoțite, în mod obligatoriu, de un rezumat tradus într-o limbă de circulație internațională (engleză, franceză, spaniolă etc.), cuprinzând 400-500 de caractere; comunicările mici și recenziile nu vor avea rezumate.

- **Date despre autor.** La finele textului se anexează următoarele informații despre autor: **numele și prenumele, gradul științific și didactic, funcția, instituția, adresa, telefon, fax, e-mail.**

- **Data prezentării articolului.**

Articolele sunt recenzate de cel puțin 2 recenzenți, precum și de membrii Colegiului de redacție. După caz, la recenzarea materialelor sunt invitați experți din afara Institutului și a Colegiului de redacție. Opinia și observațiile recenzenților sunt aduse la cunoștința autorului. Articolul se publică după convorbirea autorului cu recenzenții și acceptarea materialului prezentat. Manuscrisele și varianta electronică a textului se prezintă secretarului responsabil al Colegiului de redacție sau pe adresa: Institutul de Istorie, str. Academiei 3/2, of. 15, MD 2028, Chișinău sau trimise prin e-mail: *institut.istorie@gmail.com* Telefon: 022 738400.

Colegiul de redacție decide asupra materialelor inserate în revistă.

Cercetările, interpretările și concluziile expuse în materialele publicate aparțin autorilor și nu pot fi considerate ca reflectând politica editorială și opinia Colegiului de redacție sau ale Institutului de Istorie. Retipărirea materialelor din Revista de Istorie a Moldovei se face cu acordul în scris al Redacției.